

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

“ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЁТ” ФАКУЛТЕТИ

“ИҚТИСОДИЙ НАЗАРИЯ” КАФЕДРАСИ

«ИНСТИТУЦИОНАЛ ИҚТИСОДИЁТ»

ФАНИДАН

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

САМАРҚАНД - 2018

© Б.М.Бобоқулов. Институционал иқтисодиёт (Маърузалар матни) Самарканд. СамДУ, 2018й, 314 бет.

Тақризчилар: Сейтмуратов Р.А. иқтисод фанлари доктори, профессор,
Алибекова С.Л. иқтисод фанлари номзоди, доцент.

Маърузалар матни “Институционал иқтисодиёт” фани дастурига мувофиқ ёзилган ва унда ушбу фаннинг методологик асослари, предмети ва асосий тушунчаларининг мазмун-моҳияти ёритилган. Шунингдек, қўлланмада жамиятда расмий ва норасмий институтларнинг ролига, шартномалар, трансакция харажатлари, хуфёна иқтисодиёт, мулкчилик, фирма, давлат ва уй хўжалиги назарияларининг асосларини ёритишга кенг ўрин берилган.

Ушбу маърузалар матнидан олий ўқув юртлари бакалавриат йўналиши талабалари, магистрантлар, аспирантлар ҳамда ўқитувчилар, шунингдек, институтлар иқтисодиёти масалалари билан қизиқувчи мутахассислар фойдаланишлари мумкин.

МУНДАРИЖА

Кириш	
1-БОБ. Институционал назарияларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши	
1.1. Институционал назарияларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихи	
1.2. Институционализмнинг методологик асослари ва институционал таҳлилда бошланғич нуқта масаласи.....	
1.3. Неоинституционал назариянинг асосий йўналишлари.....	
1.4. Институционал иқтисодиётнинг ривожланиш хусусиятлари.....	
2-БОБ. Институтлар ва уларнинг жамият ривожланишидаги роли	
2.1. “Институт” ва “норма” тушунчаларининг моҳияти.....	
2.2. Расмий ва норасмий нормалар ва уларнинг шаклланиши.....	
2.3. Институционал матрица.....	
2.4. Институционал ўзгаришлар ва институтларнинг ўзаро боғлиқлиги.....	
3-БОБ. Ўйинлар назарияси ва ўзаро ҳамкорликларни моделлаштириш	
3.1. Ўйинлар назариясининг асосий тушунчалари	
3.2. Мувозанатлар турлари ва уларни қидириш йўллари.....	
3.3. Ўйинлар назарияси таянч моделларининг таснифи	
4-БОБ. Режа институти ва бозор институти	
4.1. Иқтисодиёт конституцияларининг шаклланиши.....	
4.2. Бўйруқбозлик иқтисодиёти нормалари.....	
4.3. Бозор конституцияси нормалари.....	
4.4. Мулкчилик ҳуқуқларини иқтисодий асослаш.....	
4.5. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш.....	
5-БОБ. Трансакция ва трансакция харажатлари	
5.1. Мулкдорлар ўртасида ҳуқуқларнинг тақсимланиши.....	
5.2. Коуз теоремаси.....	
5.3. Трансакция харажатлари ва уларнинг турлари	
6-БОБ. Хуфёна иқтисодиёт	
6.1. Қонунга бўйсунуш баҳоси.....	

6.2. Хуфёна иқтисодиёт таркиби.....	
6.3. Хуфёна иқтисодиёт фаолиятининг оқибатлари.....	
6.4. Хуфёна бозор институционал тизим сифатида.....	
7-БОБ. Мулкчилик шакллари ривожланиш эволюцияси.....	
7.1. Мулкчилик таърифларининг таҳлили.....	
7.2. Мулкчилик муносабатларини амалга оширишнинг тарихий шакллари.....	
7.3. Мулк хуқуқлар.....	
8-БОБ. Шартномалар назарияси.....	
8.1. Шартнома тушунчаси.....	
8.2. Сотиш тўғрисидаги шартнома ва ёллаш тўғрисидаги шартнома....	
8.3. Шартномаларнинг хиллари.....	
8.4. Ташкилот тушунчаси.....	
8.5. Институт билан ташкилот ўртасидаги чегара.....	
9-БОБ. Фирма назарияси.....	
9.1. «Принципал» ва «агент» ўзаро муносабатлари муаммоси.....	
9.2. «Принципал-агент» муаммоларини ҳал этиш вариантлари.....	
9.3. Фирманинг ички тузилмаси.....	
9.4. Фирмалар типологияси. Фирмани ривожлантириш траекторияси..	
9.5. Фирмаларнинг асосий хиллари.....	
10-БОБ. Ташкилотни амалий таҳлил қилиш назарияси.....	
10.1. Трансакция харажатларининг ординалистик назарияси асосида ташкилий тузилмаларни амалий таҳлил қилиш.....	
10.2. Фирма баланси унинг таркиби тўғрисидаги ахборот манбаи сифатида...	
10.3. Фирма ичидаги низоларни таҳлил қилиш ва келишувлар назарияси асосида ҳал этиш.....	
11-БОБ. Фирманинг ташкилий-хуқуқий шаклини таҳлил қилиш	
11.1. Мулк хуқуқларнинг тавсифланиши.....	
11.2. Ташкилий-хуқуқий шаклини танлаш мезонлари.....	
11.3. Ташкилий-хуқуқий шакл фирманинг стратегияси ҳақида ахборот манбаси сифатида.....	
12-БОБ. Давлат институционал ташкилот сифатида.....	
12.1. Давлатнинг функциялари.....	

12.2. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш.....	
12.3. Давлатнинг «муваффақиятсизликлари».....	
12.4. Давлат «чегараси».....	
13-БОБ. Давлатлар типологияси.....	
13.1. Давлат ва «принципал-агент» муаммоси.....	
13.2. «Шартномавий» давлат.....	
13.3. «Эксплуататорлик» давлати.....	
13.4. Давлат хусусиятини баҳолашнинг эмпирик усуллари.....	
14-БОБ. Уй хўжалиги ва унинг хиллари.....	
14.1. Уй хўжалиги ташкилот сифатида.....	
14.2. Уй хўжалиги фаолият кўрсатишида мутаассибликнинг роли.....	
14.3. Уй хўжалигининг хиллари.....	
Глоссарий.....	
Адабиётлар рўйхати.....	

Кириш

Ҳар қандай жамият институционал муҳитини ташкил этувчи маълум бир институтлар доирасида фаолият юритади ва ривожланиб боради.

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилидан бошлаб беш тамойил асосида¹ босқичма-босқич амалга оширилган ислохотлар жараёнида ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг барча соҳаларида ўзгаришларга эришилди, иқтисодиётнинг янги хўжалик юритувчи субъектлари – йирик акциядорлик жамиятлари, холдинг компаниялар ва хусусий мулкчиликнинг турли шакллари барпо этилди. Шу билан бир вақтда улар фаолият юритишини белгиловчи расмий қоидалар (конституция, қонунлар, фармонлар ва б.)ни ҳамда миллий кадриятлар, урф-одатлар ва бошқа норасмий нормаларни ўз ичига олувчи институционал асослар яратилди. Ана шулар жамиятда мулкчилик, ишлаб чиқариш ва тақсимот муносабатларини такомиллашувига, моддий, табиий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишга кучли таъсир кўрсатади.

Шу боис институционал муҳитни фаоллаштириш, фаолият кўрсатаётган иқтисодиётнинг ривожланиш қонуниятларини билиш, уни модернизация қилиш йўллари танилаш ва хавф-хатарнинг олдини олишнинг самарали воситаси зарур. Ана шундай воситалардан бири бўиб институционал иқтисодиёт ҳисобланади.

Институционал иқтисодиёт – бу иқтисодий назария ва хўжалик амалиётини институционал ўзгаришларнинг ўзаро боғлиқлигида ўрганувчи замонавий иқтисодий фикрларнинг илмий йўналишларидан биридир. Ушбу йўналиш Ғарб мамлакатлари иқтисодиёти ривожланиши, талаб ва таклиф қонунларининг ишлаши, хўжалик юритувчи субъектларнинг хулқ-атвори, бозор ва маъмурий механизмларнинг фаолият кўрсатиши, иқтисодий ўсиш ва шу каби бошқа бир қатор жараёнлар ва ҳодисаларни ўрганишда кенг тадбиқ этиб келинмоқда.

Шуларни ҳисобга олганда ушбу назарияни кенг ўрганиш ва ундан Ўзбекистон иқтисодиётида институционал ислохотларни кенгайтириш ҳамда барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашни муҳим назарий асоси сифатида фойдаланиш мамлакатимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришга хизмат қилади.

Ҳозирги кунда институционал иқтисодиёт фани иқтисодий назариянинг узвий бир йўналиши сифатида дадил майдонга чиқди. Ушбу фан Россия, Украина, Болтиқ бўйи ва бошқа қатор ўтиш иқтисодиётга эга бўлган мамлакатларнинг иқтисодиёт йўналишида кадрлар тайёрловчи олий ўқув юртлирида кенг ўқитилмоқда ва мазкур фан бўйича кафедралар ташкил этилган.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган мазкур маърузалар матнида неоинституционал назариянинг методологик асосларига, асосий қоидаларига, тамойилларига, ушбу йўналиш вакилларининг илмий қарашларига, жамиятдаги расмий қоидалар ва норасмий нормаларни мувофиқлаштириш муаммосига, норасмий институтларнинг ролига муҳим аҳамият берилган.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: “Ўзбекистон”, 1995, - 269 б.

Шунингдек, маърузалар матнида институционал иқтисодиётнинг тадқиқот усули сифатида ўйинлар назарияси ва моделлаштириш тавсифига, режа ва бозор институтлари фаолияти нормалари ҳамда шартномалар хилларига эътибор қаратилган. Трансакция ва трансакция харажатлари назарияси, трансформацион ёндашувнинг ўзига хос хусусиятлари ва унинг аҳамияти ҳамда таҳлилий усуллари изоҳлаб берилган. Қўлланмада институтларни янги институционал муҳитга жорий этиш жараёнларини ўрганишга кенг ўрин ажратилган.

Ушбу маърузалар матнининг асосини Т.Веблен, Р.Коуз, Д.Норт, О.Уильямсон, Т.Эггертсон каби институционализмнинг жаҳонда тан олинган асарларига таянган Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатлари олимларининг сўнгги йиллар мобайнида чоп этилган неоинституционал назария доирасидаги тадқиқотларнинг янги йўналишларини белгилаб берган илмий ишлари ташкил этади. Бу ерда гап, биринчи галда, Россиялик олимлар А.Н.Олейник, Р.И.Капелюшников, В.М.Полтерович, В.Л.Тамбовцев, А.Е.Шаститко ҳамда Ўзбекистонда ўтиш даври иқтисодиётида мулкчилик ҳуқуқи, институционал ислохотлар, трансакция ва шартномалар, хуфёна ва норасмий иқтисодиёт назариялари билан боғлиқ бўлган Х.Абулқосимов, А.Бекмуродов, И.Бутиков, А.Расулев, А.Ортиқов, Т.Шодиев, Ш.Шодмонов, А.Исаходжаев, Н.Юсупова, Р.Яушев, А.Қодиров, С.Ғуломов ва бошқаларнинг ишлари ҳақида бораяпти.

Ушбу маърузалар матнининг пайдо бўлишида кўп жихатдан Тошкент давлат иқтисодиёт университети кутубхонасида жамланган институционал иқтисодиёт бўйича хорижий, хусусан, Россияда чоп этилган илмий монографиялар, дарсликлар ва ўқув қўлланмалардан шунингдек, ТДИУ “Макроиқтисодиёт” кафедраси мудир проф. Б.Б.Беркинов томонидан нашр этилган услубий қўлланмадан кенг фойдаланиш имконияти муҳим роль ўйнади.

1-БОБ. ИНСТИТУЦИОНАЛ НАЗАРИЯЛАРНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

1.1. Институционал назарияларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихи

1.2. Институционализмнинг методологик асослари ва институционал таҳлилда бошланғич нуқта масаласи

1.3. Неоинституционал назариянинг асосий йўналишлари

1.4. Институционал иқтисодиётнинг ривожланиш хусусиятлари

1.1. Институционал назарияларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихи

Илмий иқтисодий назариялар шаклланиши XVII асрда Европада дастлаб В.Петти, Буагильбер, кейинроқ эса, А.Смит ва Д.Рикардоларнинг классик иқтисодий таълимотлари билан тавсифланади. XIX асрнинг етмишинчи йилларига келиб, классик назариянинг К.Менгер, М.Жевонс, Л.Вальрас ва бошқа тадқиқотчиларнинг фаолияти замиридаги маржинал ёндашув билан кенгайиши неоклассик назария сифатида А.Маршаллнинг “Иқтисодиёт принциплари” асарида ўз ифодасини топди. А.Маршаллнинг қарашлари Ж.Б.Кларк изланишларида такомиллашди.

Неоклассик назариянинг асосий тамойиллари икки қисмдан иборат. Асосий тамойилларнинг биринчи қисмини классиканинг “эски” тамойиллари, иккинчи қисмини эса, неоклассиканинг “янги” тамойиллари ташкил этади. “Эски” тамойиллар “қатъий негиз” бўлса, “янги” тамойиллар неоклассиканинг «ҳимоя қобиғи»ни ташкил этади.

“Эски” тамойилларга қуйидагилар киради:

* бозорда ҳамма вақт мувозанат мавжуд, у ягона Парето (Вальрас-Эрроу-Добре) оптимуми талабларига мос келади;

* бозорда индивидлар томонидан оқилона танлов амалга оширилади;

* индивидларга ташқи омиллар таъсир кўрсатмайди, уларнинг бирор ҳолатни афзал билиши барқарор ва экзоген хусусиятга эга;

* харажатларнинг ягона тури – ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобга олинади. Айтиб ўтиш керакки айирбошлаш харажатлари эътиборга олинмайди.

“Янги” тамойилларга кўра:

* бозорда айирбошлашни амалга ошириш учун ресурсларнинг хусусий мулкчилиги асосий замин ҳисобланади;

* индивидларда битим тўғрисидаги барча ахборот мавжуд;

* айирбошлаш чегаралари камайиб боровчи фойдалилик тамойили асосида ҳамда ресурсларнинг дастлабки тақсимланишидан келиб чиқиб, белгиланади.

Классик назариянинг ривожланишида кузатиладиган исталган қоида тузатишлар ва аниқлаштиришлар жараёнида «Эски тамойиллар»ни ташкил қилувчи фикрлар ўзгаришсиз қолиши лозим. Улар тадқиқот парадигмасини, назарияни изчил қабул қилувчи ҳар қандай тадқиқотчининг танқиди қанчалик кескин бўлмасин, “эски” тамойиллардан воз кечилмайди. Аксинча, назариянинг

ривожланишига қараб унинг тадқиқот предметига «янги тамойил»ни ташкил қилувчи қарашларга доимий тузатишлар, янги унсурлар киритилади.

«Эски» институционализм назариясининг моҳиятини янада тўлиқроқ кўриб чиқиш учун ушбу илмий йўналишнинг кўзга кўринган вакиллари ҳисобланган Т.Веблен, К.Поланьи ва Ж.К.Гэлбрейт қарашларига мурожаат этиш мумкин. Машинали ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлишини таҳлил қилишда капиталист билан ёлланма ишчи ўртасидаги муносабатлар тизими меҳнат тақсимоти қабул қиладиган қуйидаги ташкилий шакллар орқали уларнинг ўзаро таъсирига эътибор қаратилди: табиий меҳнат тақсимоти → кооперация → мануфактура ва мутлақ қўшимча қийматни шакллантириш → хусусий ишчининг пайдо бўлиши → машиналарнинг пайдо бўлиши → фабрика → нисбий қўшимча қийматни шакллантириш.

Карл Поланьининг таъкидлашича, айнан миллий ресурслар ва меҳнат бозорининг шаклланиши асосида давлатнинг аралашуви ётади. Ғарбий Европанинг барча ички бозорлари маҳаллий бозорлар табиий эволюциясининг натижаси эмас, балки давлатнинг аралашуви орқали барпо этилган.

Т.Веблен «Бекорчи синф назарияси» (1899) [32] асаридаги одатлар тўғрисидаги таҳлилда холизм методологиясини қўллайди. Одатлар индивидларнинг бозордаги, сиёсий соҳадаги, оиладаги хатти-ҳаракатлари доираларини белгилаб берувчи институтлардан бири ҳисобланади. Инсонлар хатти-ҳаракати Веблен томонидан иккита жуда қадимий одатдан келтириб чиқарилади. Бу одатларни у рақиблик ҳиссиёти (бошқалардан биринчи бўлиш, умумийликдан ажралиб туриш истаги) ва маҳорат ҳиссиёти (ҳалол ва самарали меҳнат қилишга мослашиш) деб номлайди. Ушбу муаллифнинг фикрига кўра, рақиблик ҳиссиёти мулкчилик ва бозордаги рақобатнинг асосида ётади. Ушбу ҳиссиётнинг ўзи индивид ўз танловини амалга оширишда ўз фойдалилигини кўпайтиришни эмас, балки бошқаларнинг кўз ўнгида ўз нуфузини оширишни кўзловчи «ошқора истеъмол»ни изоҳлайди. Масалан, сотиб олмоқчи бўлган автомобилни танлашда истеъмолчи унинг нархига ва техник хусусиятларига эмас, балки муайян русумдаги машинага эгалик қилиш орқали таъминладиган нуфузга эътиборни қаратади.

Ва ниҳоят, “эски” институционализм намоёндаси Ж.К.Гэлбрейт таҳлилин ахборот ва ахборот алмашувининг иштирокчилар ўртасида тақсимланиши масалаларидан бошлайди. Унинг асосий фикри – ҳозирги бозорда ҳеч ким тўлиқ ахборотга эга эмас. Ҳар бир шахснинг билимлари ихтисослашган бўлиб, хусусий аҳамиятга эга, ахборот тўлиқлигига фақат ушбу тўлиқ бўлмаган билимларни бирлаштирувчи ташкилот доирасида эришиш мумкин, деб таъкидлайди. Бунда ҳокимият алоҳида шахсдан гуруҳга бирлашган, индивидуалликка эга бўлган ташкилотлар қўлига ўтади. Сўнгра бу ташкилот индивидларнинг хатти-ҳаракатига кўрсатадиган таъсирни таҳлил қилиб, индивидлар тавсифларини институционал муҳит функцияси сифатида кўриб чиқади. Масалан, унинг таъкидлашича, истеъмол талабининг ўсиши истеъмолчиларнинг ўз ички туйғулари юқори бўлишидан эмас, балки уларни ишонтириш учун рекламадан фаол фойдаланувчи корпорациялар манфаатларининг ўсишидан келиб чиқади.

Бозор иқтисодиёти муносабатларининг жадал ривожланиши баробарида иқтисодий тадқиқотлар кўлами янада кенгайди ва чуқурлашди. Бу билан ҳозирги замон иқтисодий таълимотларининг йирик йўналишлари шаклланиши рўй берди.

Ҳозирги замон иқтисодий таълимотларини ўрганишнинг кенг тарқалган ёндашувларига кўра, улар учта йўналиш: неоклассика, институционализм ва кейнсчиликдан иборат. Бироқ, мамлакатимизда мазкур йўналишлар – айниқса, институционализм йўналиши соҳасидаги илмий –назарий, ўқув-услубий жабҳалар яхлит баён этилган адабиётларни етарли деб бўлмайди.

Институционализмнинг назарий йўналиш сифатида шаклланиши бевосита классик ва неоклассик назариялар билан боғлиқ. Бинобарин, неоклассика тамойилларидаги юқорида кўрсатилган чекловларни ҳисобга олган ҳолда бозор моделини тузишга йўналтирилган назария – институционализм ҳисобланади. Ушбу назариянинг тадқиқот марказида институтлар – инсонлар томонидан барпо этиладиган ва ўзаро ҳамкорликни таркибловчи сиёсий, иқтисодий ҳамда ижтимоий меъёрлар ва қоидалар туради. Институционал назария қоидалари неоклассик ёндашувга нисбатан янги назария бўлиб, бозор муносабатлари таҳлилининг янги соҳасидир.

Институционализм бугунги кунда иқтисодиёт фанининг энг тез ривожланиб бораётган йўналишларидан бири ҳисобланади. Бу кўпроқ неоинституционал иқтисодий назарияга ёки янада кенгроқ айтадиган бўлсак, неоинституционал назарияга ёки неоинституционализмга тааллуқли.

Илмий манбалар [30, 32, 34, 40, 41, 47] гувоҳлик беришича, неоинституционализм чуқур тарихий илдизга эга. XIX аср охири – XX аср бошида юзага келган “эски” институционализмнинг дастлабки асосчилари бўлиб Т.Веблен, Ж.Р.Коммонс ва У.Митчеллар ҳисобланишади. Ҳозирги замон иқтисодчилари уларнинг ишларидан бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ва иқтисодиёт фанининг анъанавий усуллари ёрдамида изоҳланиши қийин бўлган жараёнларни таҳлил қилиш имконини берувчи ғояларни топмоқда.

Бироқ ўтган асрнинг 60-70 йилларигача институционал йўналиш анча суст ривожланган. Кейинчалик эски ғоялар иккинчи босқич институционалистлари – Ж.К.Гэлбрейт, Р.Хайлбронер, Ф.Перру, Ж.Фурастье, Г.Мюрдаль ва бошқаларнинг ишларида ўз аксини топган.

“Эски” (замонавий) институционализмнинг учинчи босқичи асосан Ж.Ходжсон бошчилигидаги [55] “кембридж мактаби” олимларининг фаолияти билан боғлиқ ҳисобланади.

Шу билан бирга турли иқтисодий мактабларга мансуб бир қатор иқтисодчилар [30, 31] институционал тизимларни таҳлил қилиш билан шуғулланиб, ўз тадқиқотларида институционал ёндашувдан бевосита ёки билавосита фойдаланишган.

Институционал назариянинг кўп сонли масалаларини ёритувчи адабиётларда институционализм турли йўналишларининг методологик хусусиятлари тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларга катта аҳамият берилган [31, 39, 40, 50, 56].

“Эски” институционализм билан неoinституционализмда кўплаб умумийлик мавжуд – бу институтларни тадқиқ этиш, шунингдек ижтимоий-иқтисодий ҳодисаларни ўрганишга нисбатан эволюцион ёндашувнинг айрим жиҳатларини таҳлил қилишдир. Умуман олганда ушбу иккита ёндашув кесишув нуқталарига эга эмас.

Россиялик олим Р.Нуреевнинг фикрига кўра, “эски” институционализм билан неoinституционализм ўртасида, камида, учта асосий фарқ мавжуд².

1) Агар “эски” институционалистлар замонавий иқтисодий назария муаммоларини жамиятдаги бошқа фанлар усуллари билан ўрганишга интилган ҳолда ҳуқуқ ва сиёсатдан иқтисодиёт томон боришса, неoinституционалистлар бунга тўғридан-тўғри қарама-қарши йўлдан боришади, яъни ўз таҳлилида неоклассик иқтисодий назария воситаларига таянади, замонавий микроиқтисодий усулларни қўллаган ҳолда сиёсий ва ҳуқуқий муаммоларни ўрганишади.

2) “Эски” институционализм асосан индуктив усулга асосланиб, алоҳида ҳолатлардан умумлаштиришга томон интилди, бунинг натижасида, қатор иқтисодчиларнинг фикрига кўра, умумий институционал назария юзага келмади; неoinституционализм дедуктив йўлдан бориб, неоклассик иқтисодий назариянинг умумий тамойилларидан ижтимоий ҳаётнинг муайян ҳодисаларини изоҳлашга интилмоқда.

3) “Эски” институционализм радикал иқтисодий тафаккур оқими сифатида асосий эътиборни инсонлар манфаатларини ҳимояловчи жамоалар (асосан, касаба уюшмалари ва ҳуқумат) хатти-ҳаракатига қаратди; неoinституционализм қайси жамоа аъзоси бўлиш унинг учун фойдали эканлигини ўз манфаатларига амал қилган ҳолда ҳал этувчи мустақил индивидга эътибор қаратади.

4) “Эски” институционализм методологик холизмдан фойдаланади, уни умумий тарзда қуйидагича таърифлаш мумкин: “институтлар бирламчи, индивидлар иккиламчи”. Ушбу ҳолат неoinституционал назарияга асос қилиб олинди.

Шу нуқтаи назардан “эски” ва “янги” институционал мактабларни бир биридан фарқлаш лозим. Инглиз иқтисодчиси Ж.Ходжсон [55] у ёки бу йўналишга мансуб олимларни қуйидагича тарзда таснифлашни таклиф қилади:

“Эски” институционал мактаб: Т.Веблен, Ж.Р.Коммонс, У.Митчеллар, Й.Шумпетер, Ж.К.Гэлбрейт, Ф.Найт, К.Полани, К.Айрес, Г.Мюрдаль.

“Янги” институционал мактаб: Р.Коуз, Д.Норт, О.Уильямсон, Р.Познер, М.Олсон, Ф.Хайек.

Ж.Ходжсоннинг фикрига кўра [55], агар “эски” мактаб дарвинизмга асосланиб, рақобатлашувчи институтлар тўғрисидаги асослардан фойдаланган ҳолда институтларнинг узоқ вақт мобайнида ривожланишини кўриб чиққан бўлса, “янги” мактаб ижтимоий дарвинизмдан йироқлашиб, ўз тадқиқотларини методологик индивидуализм нуқтаи назаридан олиб бормоқда. Шундай қилиб,

² Нуреев Р. Институционализм: вчера, сегодня и завтра. В кн. «Институциональная экономика». Учебное пособие / А.Олейник. –М.: ИНФИМ, 2000. -5-7 б.

Ж.Ходжсон “янги” мактабни кўп жиҳатдан танқид қилади. Унинг таъкидлашича, “янги” мактабнинг ночорлиги шунда намоён бўладики, тадқиқотларга жамият ўзининг “табiiй ҳолатида” асос қилиб олинган бўлиб, унда қандайдир инсоний муносабатлар мавжуд, лекин институтларсиз; институтлар урф-одатлар ва қоидалар билан биргаликда пайдо бўлиши, сўнгра эса инсонлар томонидан қонуният сифатида очилиши ҳисобга олинмайди. Масалан, К.Магнер пулнинг пайдо бўлиши муаммосини тадқиқ этишни жамиятнинг унда пул мавжуд бўлмаган институтлардан ҳоли бўлган ҳолатини таҳлил қилишдан бошлаб, сўнгра эса уларнинг пайдо бўлишига индивидуал агентларнинг оқилона қарорлари натижаси сифатида қарайди. О.Уильямсон ҳам асос сифатида институтлардан ҳоли макон – институтларсиз бозорни кўриб чиқади, сўнгра эса трансакция харажатларини қисқартирувчи тузилмалар сифатида фирмаларнинг пайдо бўлишини тадқиқ этган. Ж.Ходжсоннинг фикрича [55], неоинституционал оламнинг бундай тахмини нотўғри, чунки жамият азалдан институционаллашган. Ушбу хулоса, унинг таъкидлашича, кўплаб иқтисодчиларнинг “эски” мактаб институционалистларининг ғояларига қайтишига сабаб бўлди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, “янги” институционал мактаб, неоинституционал назария ва янги институционал иқтисодиёт – буларнинг барчаси битта нарса эмас. “Янги” мактаб, Р.Нуреевнинг фикрича, ўз асосларига кўра бир-биридан фарқ қилувчи иккита сўнги йўналиш: неоинституционализм учун неоклассик назария ва янги институционал иқтисодиёт учун “эски” институционализм йўналишларига асос бўлиб хизмат қилди.

Янги институционал иқтисодиёт вакиллари томонидан нафақат ушбу йўналиш доирасида, балки бошқа йўналишлар доирасида ҳам тан олиниб, кенг қўлланилган бир неча назария ишлаб чиқилди. Булар ўйинлар назарияси (Ж.Фон Нейман, О.Моргенштерн, Ж.Нэш) ва тўлиқсиз оқилоналик назарияси (Г.Саймон) ҳисобланади [30]. Янги институционал иқтисодиётнинг ҳозирги замон ишланмаларини француз мактаби иқтисодчилари – Л.Тевено, О.Фавро, А.Орлеан, Р.Буайе ва бошқалар ишларида учратиш мумкин [30, 31].

Бироқ, институционалистларнинг баҳс-мунозаралари бир йўналишнинг бошқаси устидан устунлигини исботлашга йўналтирилган. Бир қатор иқтисодчилар, хусусан Т.Эггертсоннинг таъкидлашича³, “фақат вақт мунозараларда ҳакам сифатида иштирок этиши мумкин. Айнан методологик зиддиятлар туфайли Ж.Р.Коммонс бошчилигидаги эски америка институционалистларининг уринишлари муваффақиятсизликка учради, чунки, 1984 йилда Р.Коуз ёзганидек, “ҳеч қандай назарияга эга бўлмаган улар (америка институционалистлари) ҳали англаб етишни талаб этувчи қуруқ изоҳли материалдан бошқа ҳеч нарсани таклиф эта олишмади”.

³ Эггертсон Т. Экономическое поведение и институты. –М.: ДЕЛО, 2001. 18-19 б.

1.2. Институционализмнинг методологик асослари ва институционал таҳлилда бошланғич нуқта масаласи

Ҳозирги вақтда неоинституционал ёндашувдан нафақат иқтисодчилар ва социологлар, балки юристлар ва сиёсатшунослар ҳам фойдаланмоқда. Бу кўпроқ ҳам жаҳон хўжалик тизимини, ҳам алоҳида олинган миллий иқтисодиётни тадқиқ этишга тааллуқли, чунки фундаментал таҳлилни, хоҳ у иқтисодий назария, сиёсатшунослик, социология, ҳуқуқ бўлсин, бир фан доирасида олиб бориб бўлмайди.

Ҳозирги босқичда *иқтисодий империализм*⁴ иқтисодий фаннинг деярли барча оқимларига хос, бироқ неоинституционализмда у яққол намоён бўлади, бу бошқа методологик асослардан воз кечмаган ва неоклассиканинг “қатъий негизи”ни ўзгартирмаган ҳолда жамият ҳақидаги бошқа фанлар – психология, социология, сиёсатшунослик фанларининг ишланмаларидан фойдаланиш имконини беради, бу таҳлил соҳасини сезиларли даражада кенгайтириб, уни бойитади ва аниқликка яқинлаштиради.

Неоинституционализм иккита умумий асосдан келиб чиқади, биринчидан, ижтимоий институтлар аҳамиятга эга, иккинчидан улар неоклассик назария воситалари ёрдамида тадқиқ этилади. Ушбу икки тарафлама хусусият неоинституционализмни “эски” институционализм ва неоклассик назариядан ажратиш туради.

Неоинституционализм неоклассик назариядан инсоннинг кўпайтирувчи хатти-ҳаракати ва методологик индивидуализм тамойилларини мерос қилиб олган ҳолда ўтган асрнинг 50-60 йилларга келиб шаклланди. Неоинституционализмнинг айрим вариантларида ўйинлар назариясидан фойдаланилади. Айрим неоинституционалистлар ўз тадқиқотларида эволюцион назария қоидаларига таянади.

Бироқ, уларнинг ўхшашлигига қарамай, неоинституционал ва неоклассик ёндашувларининг методологик хусусиятларини белгилаб берувчи бир қатор фарқларни ажратиш мумкин.

Неоинституционал назария ижтимоий жараённинг реал фаолият кўрсатувчи иштирокчилари сифатида гуруҳлар ёки ташкилотларни эмас, балки алоҳида индивидларни ўрганади. Шу тариқа ташкилотлар ичида индивидлар ўртасида юзага келадиган муносабатлар турли ташкилий тузилмаларнинг мавжуд бўлишини изоҳлаш учун ҳал қилувчи омил ҳисобланиб, неоинституционал назарияни ўрганиш объекти саналади, айти пайтда неоклассик назарияда фирма “қора қути” сифатида кўриб чиқилди. Фирманинг пайдо бўлиши масалалари ҳам неоклассиклар назаридан четда қолди, айти пайтда неоинституционал йўналиш вакилларининг кўплаб ишлари, шу жумладан Р.Коуз ишлари [30]нинг мақсади “фирманинг мавжуд бўлишини изоҳлаш ва унинг фаолияти кўламларини белгилаб берувчи сабабларни қидириб топишдан иборат бўлди”.

⁴ Неоклассик ёндашувнинг асосида жамият тўғрисидаги фанларнинг бутун тарқоқ саналарини умумлаштириш (унификациялаш) ётади.

Таъкидлаш лозимки, методологик индивидуализм бир қатор жараёнларни тадқиқ этиш учун анча жиддий чекловларни белгилайди. Масалан, давлатни ягона, уйғунлашган тарзда фойда кўрсатувчи, бўлинмас организм сифатида аниқ тасаввур қилишга тўлиқ таянган тадқиқотни амалга ошириш анча муаммога айланди; давлатнинг мақсадли функциясини кўпайтиришга, индивидлар функцияларининг қисми (агрегати) ҳисобланмайдиган ўзига хос “ижтимоий неъмат функцияси”га асосланган ёндашувлардан фойдаланиш ҳам қийиндек туюлади. Иккинчи томондан, бундай асос тадқиқот натижасида олинадиган хулосаларнинг амалиёт нуқтаи назаридан аҳамиятини янада оширади, чунки улар реал маълумотларга асосланади.

Индивидлар ва институтларнинг ўзаро боғлиқлигини таҳлил этишда бошланғич нуқтага нисбатан иккита тамойил мавжуд. Биринчи тамойилда институтлар индивидларнинг манфаатлари ҳамда хатти-ҳаракатлари орқали тушунтирилади ва *методологик индивидуализм* деб номланади. Яъни, индивид институтларни таҳлил қилишда бошланғич нуқта ҳисобланади. Масалан, давлатни тавсифлашда унинг фуқароларининг манфаатлари ва ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқилади. Методологик индивидуализм тамойилининг давоми *спонтан эволюция* концепциясидир. Ушбу концепцияга кўра, институтлар инсонларнинг ҳаракатлари натижасида пайдо бўлади деган тахмин илгари сурилади. Яъни, индивидлар бирламчи, институтлар эса иккиламчи ўрин тутиши тўғрисидаги тахмин неоклассиклар қарашларида акс этган

Аксинча, таҳлил учун бошланғич нуқта сифатида индивидлар эмас, балки институтлар белгиланиши иккинчи тамойилга асос бўлади. Шу тариха иккинчи тамойилда *холизм* методологиясидан фойдаланилади. Бошқача айтганда, индивидлар институтларнинг таърифидан келиб чиқиб тавсифланади. Институтлар эса, ўзлари макродаражада муносабатлар тизимини такрор ишлаб чиқаришда бажарадиган функциялар орқали изоҳланади. Энди фуқаролар ўз ҳукуматини эмас, балки ҳукумат маълум хилдаги фуқароларнинг шаклланишига кўмаклашади. Сўнгра, спонтан эволюция концепциясига *институционал детерминизм* тезиси қарши туради ва у муҳим барқарорлаштирувчи омил ҳисобланади. Институтлар – ўтмишда содир бўлган «жараёнлар натижаси» бўлиб, улар ўтмиш ҳолатларига мослашган ва шунинг учун ижтимоий мўртлик, психологик мўртлик омили ҳисобланади ва барча кейинги ривожланиш «доираларини» белгилаб беради. Шундай қилиб, холизмда индивидларнинг манфаатлари ва хатти-ҳаракатлари уларнинг ўзаро ҳамкоригини олдиндан белгилаб берувчи институтларнинг тавсифи орқали тушунтирилади. Яъни, институтлар бирламчи, индивидлар эса иккиламчи ўрин тутади.

1.3. Неоинституционал назариянинг асосий йўналишлари

Ўрганиш соҳалари ва объектларининг хилма-хиллиги шунга олиб келадикки, неоинституционал назария мукамал назарий тизим сифатида эмас, балки бир неча муҳим ғоялар билан бирлашган ёндашувлар тўплами сифатида намоён бўлади.

Неоинституционализмнинг асосий йўналишлари ичида ўз моҳиятига кўра кўп жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган қуйидаги тадқиқотларни ажратиш мумкин [30, 37, 40, 42, 47, 52, 56]:

- мулк ҳуқуқи назарияси – Р.Коуз, А.Алчян ва Г.Демсец, Р.Познер, С.Пейович ва Е.Фуруботн – шартномалар назариясига асос бўлди;

- трансакция харажатлари назарияси – Р.Коуз, О.Уильямсон, Д.Норт – иқтисодий ташкилот назарияси (фирма назарияси)га асос бўлиб хизмат қилди – М.Аоки, А.Алчян ва Г.Демсец, С.Чунг, М.Женсен ва У.Миклинг, О.Уильямсон, Ю.Фама;

- ижтимоий танлов назарияси – Ж.Бьюкенен, Т.Таллок, М.Олсон – бюрократия назарияси – К.Эрроу, В.Нисканен, С.Паркинсон; жиноят ва жазолар иқтисодий назарияси – Г.Беккер, М.Фридмен, Ж.Стиглер, М.Олсон ва б.; коррупция иқтисодий назарияси – Э.Крюгер, Ж.Стиглер ва б.; хуфёна ва норасмий иқтисодиёт неоинституционал концепциясининг давоми бўлди – Э. де Сото, Э.Файг, К.Харт, Т.Шанин, Ф.Шнайдер;

- Д.Нортнинг институционал эволюция концепцияси янги иқтисодий тарихда ўз ифодасини топди – Б.Густаффсон, Д.Норт, Р.Томас ва б.

Россия иқтисодиёт фанида неоинституционал назария Р.И.Капелюшников, О.С.Сухарева, А.Н.Олейник, В.М.Полтерович, В.Л.Тамбовцева, А.Е.Шаститко ва бошқаларнинг ишларида ривожлантирилган [31, 34, 40, 41, 43, 48, 51, 56].

Хуфёна ва норасмий иқтисодиётнинг институционал жиҳатлари А.Аузан, Л.Косалс, А.Олейник, В.Радаев, Л.Тимофеев, Ю.Латов ва бошқаларнинг ишида ўз аксини топган [41, 47, 52].

Неоинституционал назариянинг санаб ўтилган йўналишлари ўртасида кўплаб фарқлар ҳам, умумий жиҳатлар ҳам мавжуд. Хусусан, Т.Эггертссон қуйидагиларни ажратади [59]:

Биринчидан, барча ушбу муаллифлар алмашувни тартибга солувчи қоидалар ва шартномаларга нисбатан белгиланадиган чекловларни яққол кўринишда моделлаштиришга интилишади, бунда андоза сифатида кўпроқ неоклассик моделда мулк ҳуқуқларининг энг наъмунали йўлидан фойдаланилади.

Иккинчидан, тўлиқ ахборот ва алмашувнинг ноль даражали харажатлари тўғрисидаги неоклассик тахминлар ойдинлаштирилди, шунинг учун ижобий трансакция харажатларининг оқибатлари ўрганилмоқда.

Учинчидан, баҳоланадиган неъматларда фақат иккита ўлчов – нарх ва сифат ўлчовлари мавжуд, деган оддий тахмин анча юмшатилади, шу сабабдан иқтисодий натижалар ва иқтисодий ташкилот учун товарлар ва хизматлар сифат ўзгаришларининг оқибатлари тадқиқ этилмоқда.

Яна бир бор таъкидлаш лозимки, неоинституционал назария ҳозирча тўлиқ шакланмаган: таърифлар ва атамашунослик борасида тўлиқ уйғунликка эришилмаган, математик моделлардан микроиқтисодий назариядагига қараганда жуда кам даражада фойдаланилмоқда, эмпирик теслашга катта эътибор қаратилади (бу айниқса ўтиш иқтисодиётидаги жараёнларни таҳлил

қилишда, масалан хуфёна секторни ўрганишда, турли маъмурий тўсиқларнинг самарадорлигини тадқиқ этишда кўзга ташланади).

1.4. Институционал иқтисодиётнинг ривожланиш хусусиятлари

Институционал иқтисодиёт ривожланишидаги кейинги давр неоинституционал ҳамда янги институционал босқичлардан иборат. Босқичларнинг номланишидаги ўхшашликка қарамай, институтлар таҳлилида принципаал жиҳатдан турли концепциялар мавжуд. Биринчи номланиш неоклассиканинг қатъий негизини ўзгаришсиз қолдиради. Институтлар таҳлилига янги унсурни киритиш неоклассика назариясининг «ҳимоя қобиғи» тўғрисидаги фикрларга тузатишлар киритиш ҳисобидан юз беради. Айнан шунинг учун неоинституционал иқтисодиёт «иқтисодий империализм»^{*} га мисол сифатида келтирилади: анъанавий микроиқтисодий қуролдан воз кечмаган ҳолда «империалистлар» илгари неоклассик назарияга ташқи бўлган омиллар – мафкура, хатти-ҳаракат нормалари, қонунлар, оила ва ҳоказоларни тушунтиришга интилишади. Иккинчи номланиш, аксинча, институтларнинг неоклассиканинг илгариги қоидалари билан боғлиқ бўлмаган янги назариясини яратишга уринишни акс эттиради.

Роналд Коуз «Фирманинг табиати» (1937) «Ижтимоий харажатлар муаммоси» (1960) каби мақолаларида биринчи бор неоинституционализмнинг тадқиқот дастурини шакллантирган эди. Ушбу дастурда неоклассик назариянинг “ҳимоя қобиғи”га қуйидаги ўзгаришлар киритилган.

Биринчидан, хусусий мулк билан бир қаторда мулкчиликнинг жамоавий, давлат, акциядорлик шакллари таҳлил қилинади ва уларнинг бозорда битимларни таъминлашдаги қиёсий самарадорлиги таққосланади. Яъни, мулкчилик шакллари ва шартнома шакллариининг кенг доираси кўриб чиқилиб, улар асосида алмашув амалга оширилади *Мулкчилик ҳуқуқлари назарияси* (Р.Коуз, Р.Познер, С.Пейович) ва *оптимал шартнома назарияси* (Ж.Стиглиц, Й.Макнил)нинг тадқиқот дастури ана шундай. Бу ерда мулкчилик ҳуқуқларининг ўрнатилиши ва самарали ҳимояланиши учун масъул бўлган давлат назарияси, *ижтимоий танлов назарияси* (Ж.Бьюкенен, Г.Таллок), шунингдек, ижтимоий танлов назариясидан ҳосил бўлган *конституциявий иқтисодиёт* (В.Ванберг) ажралиб туради. Айниқса, конституциявий иқтисодиётнинг вазифаси неоклассика, «эски» институционализмнинг таркибий қисми ҳисобланган «тартиб назарияси» ҳамда “ижтимоий танлов” унсурларини уйғунлаштиришдан иборат.

Иккинчидан, неоклассик моделга *ахборот харажатлари*, яъни битим тўғрисидаги ва бозордаги вазият тўғрисидаги ахборотни қидириш ва олиш билан боғлиқ харажатлар тушунчаси киритилади. *Ахборот назарияси* (Ж.Стиглер) неоинституционализм ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

^{*} Иқтисодий империализм – неоклассик ёндашув асосида жамият тўғрисидаги фанларнинг тарқок оиласини умумлаштириш.

Учинчидан, ишлаб чиқариш харажатлари билан бир қаторда *трансакция харажатлари* мавжудлиги неоинституционалистлар томонидан таъкидланди. *Трансакция харажатлари назарияси* (Р.Коуз, О.Уильямсон) учун марказий бўлган ушбу атама замирида битимларни амалга оширишда юзага келадиган барча харажатлар тушунилади. Трансакция харажатлари назарияси ва мулкчилик ҳуқуқлари назариясини қўллаш натижасида *Янги иқтисодий тарих* (Д.Норт) деб номланган тарихий таҳлил пайдо бўлди.

Институционал иқтисодиёт ривожланишидаги иккинчи босқич *ўйинлар назарияси* (Ж. фон Нейман, О.Моргенштерн, Ж.Нэш)нинг неоклассикадаги умумий мувозанат моделига нисбатан билдирган танқидий хулосаси билан бошланди.

Айнан ўйинлар назарияси янги институционал иқтисодиёт моделларининг тилини шакллантирди. Ўйинлар назарияси қуйидаги тахминларга асосланади:

- а) бир неча мувозанат нуқталари мавжуд бўлиши мумкин;
- б) мувозанат нуқталари Парето бўйича оптимум нуқталарига мос келиши шарт эмас;
- в) мувозанат умуман мавжуд бўлмаслиги мумкин.

Хулоса

XIX аср охири ва XX асрнинг бошларида бозор иқтисодиёти муносабатларининг жадал ривожланиши баробарида иқтисодий тадқиқотлар кўлами янада кенгайди ва чуқурлашди. Бу билан ҳозирги замон иқтисодий таълимотларининг йирик йўналишлари шаклланди. Улар уч йўналишдан: неоклассика, институционализм ва кейнсчиликдан иборат. Классик назариянинг маржинал ёндашув билан кенгайиши неоклассик назария сифатида намоён бўлди.

Институционализмнинг тадқиқот марказида институтлар – инсонлар томонидан барпо этиладиган ва ўзаро ҳамкорликни таркибловчи сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий меъёрлар ва қоидалар туради. Институционал назария қоидалари неоклассик ёндашувга нисбатан янги назария бўлиб, у бозор муносабатлари таҳлилининг янги соҳасидир. Индивидлар ва институтларнинг ўзаро боғлиқлигини таҳлил қилишда методологик индивидуализм ва холизм методологиясидан фойдаланилади. Улар институтлар ёки индивидларнинг бирламчилиги нуқтаи назаридан бир-биридан фарқ қилади.

Институционал иқтисодиёт ривожланишида ўзаро ўхшаш номдаги неоинституционал ҳамда янги институционал босқичлардан иборат. Биринчи босқичда мулкчилик ҳуқуқлари (Р.Коуз, Р.Познер, С.Пейович), оптимал шартнома, конституциявий иқтисодиёт (В.Ванберг), ижтимоий танлов (Ж.Бьюкенен, Г.Таллок), трансакция харажатлари (Р.Коуз, О.Уильямсон), ахборот (Ж.Стиглер) назариялари, иккинчи босқичга *ўйинлар назарияси* (Ж. фон Нейман, О.Моргенштерн, Ж.Нэш), Г.Саймоннинг тўлиқсиз рационаллик назарияси киритилган. Д.Норт тадқиқотларида индивидларнинг институционал доираларни ўзгартиришга қодирлиги таъкидланади. Янги институционал иқтисодиётнинг энг ёйиқ кўринишдаги дастури *келишувлар иқтисодиёти* (Л.Тевано, О.Фавро, А.Орлеан, Р.Буайе)дир. Уни таҳлил қилиш марказида келишувлар туради. Келишувлар индивидлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорликнинг умумий доиралари сифатида қабул қилинади.

Таянч сўзлар ва иборалар

Маржинал ёндашув, неоклассика, институционализм, кейнсчилик, методологик индивидуализм, спонтан эволюция концепцияси, холизм методологияси

,институционал детерминизм, «Эски» институционализм, технотаркиб, «ҳимоя қобиғи», мулкчилик ҳуқуқлари назарияси, оптимал шартнома назарияси ижтимоий танлов назарияси, конституциявий иқтисодиёт, ахборот харажатлари, ахборот назарияси, трансакция харажатлари назарияси, янги иқтисодий тарих, ўйинлар назарияси, тўлиқсиз рационаллик назарияси, келишувлар иқтисодиёти.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ҳозирги иқтисодий таълимотларининг йирик йўналишларини айтинг.
2. Институционализмнинг бошқа йўналишлардан фарқини айтинг.
3. «Эски» институционализм вакилларининг қарашларини шарҳланг.
4. Институционализмнинг асосий назарияларига тариф беринг.
5. Мулкӣ ва шартномавий муносабатларга оид назарияларни шарҳланг.
6. “Эски” ва “янги” институционал мактабларнинг принципиал фарқини айтинг.
7. Неоинституционал иқтисодий назарияни (неоинституционализмни) ривожлантириш учун нима асос бўлиб хизмат қилди?
8. Неоинституционал назариянинг асосий қоидалари қанақа? Уларнинг неоклассик назариянинг базавий асосларидан фарқи нимада?
9. Неоинституционал назарияда нима таҳлилнинг базавий бирлиги ҳисобланади?
10. Неоинституционализмнинг асосий йўналишларини санаб беринг.

2-боб. ИНСТИТУТЛАР ВА УЛАРНИНГ ЖАМИЯТ РИВОЖЛАНИШИДАГИ РОЛИ

2.1. “Институт” ва “норма” тушунчаларининг моҳияти

2.2. Расмий ва норасмий нормалар ва уларнинг шаклланиши

2.3. Институционал матрица

2.4. Институционал ўзгаришлар ва институтларнинг ўзаро боғлиқлиги.

2.1. “Институт” ва “норма” тушунчаларининг моҳияти

Институтлар жамият ҳаётида муҳим ўрин тутади. Агар бир дақиқага барча институтлар йўқ бўлиб кетганлигини тасаввур қиладиган бўлсак, у ҳолда тартибсизлик бошланиб кетиб, бу ўз навбатида абадий давом этмас эди. Чунки инсонларнинг ўз ҳаётини тартибга келтиришга уринишлари янги институтларнинг пайдо бўлишига олиб келган бўлар эди.

Институтлар табиатини янада чуқурроқ таҳлил қилиш глобал хусусиятларга эга бўлган қатор саволларга, хусусан, нима учун бозорлар “ишлайди” ёки “ишламайди”? Иқтисодий сиёсатнинг у ёки бу тадбирлари нима учун самарали ёки самарасиз бўлди? Иқтисодиётдаги қайси ўзгаришлар ички сабабларга кўра ёхуд ҳукуматнинг у ёки бу қарори туфайли юзага келди, деган саволга жавоб бериш имконини беради.

Институтлар ўзи нима? Турли даврлар тадқиқотчилари институтлар моҳиятини ва уларнинг фаолият кўрсатиш механизмини ёритиб бир неча таърифларни асослашган. Институтларни Т.Веблен [32] қуйидагича таърифлаган: “*Институтлар* – бу инсонлар уларга амал қилган ҳолда турмуш кечирадиган одатий тафаккур тарзи” ёки “*Институтлар* – бу ўтмишда содир бўлган жараёнлар натижаси бўлиб, улар ўтмиш шароитларига мослашган ва, ўз навбатида, ҳозирги вақт талабларига тўлиқ мослашмаган”.

Е.Эрдвард томонидан [60] “*Институтлар* – бу кўплаб индивидуумлар улардан ҳамма жойда ва ҳар куни фойдаланадиган ва асосан ўзининг ноёблиги билан тавсифланадиган ижтимоий неъматлар. Институтлар алмашув жараёнини соддалаштиради. Улар – қарорлар қабул қилиш жараёнининг яқка тартибдаги қарорларни ижобий қарорларга айлантирувчи ажралмас қисми”, дея таърифланган.

Ж.Ходжсоннинг таърифлашича [55], “*Институтлар* – анъана, урф-одат ёки қонунчилик чеклови орқали узоқ муддатли ва барқарор ҳулқ-атвор намуналарининг яратилишига олиб келувчи ижтимоий ташкилот”.

Институтларни кўз билан кўриб, уларни жисмонан ҳис этиб ёки ўлчаб бўлмайди. Бу инсон онги билан яратилган ўзига хос конструкциялар, кўзга кўринмайдиган механизмлардир. Институтлар инсонларнинг муайян жамоасига хос бўлган тафаккур тарзини акс эттиради.

Институтларнинг яна бошқа бир таърифи Б.З.Милнер томонидан Д.Норт [46] ёзган сўзбошишида келтирилган: “*институтлар* – бу инсонлар томонидан ишлаб чиқилган чекловлар ҳамда уларнинг ўзаро ҳамкорлигини

таркиблаштирувчи мажбурлаш омиллари. Буларнинг барчаси биргаликда жамият ва иқтисодиётнинг ундовчи таркибини ҳосил қилади”.

Юқорида келтирилган таърифлар институтларнинг асосий хусусиятларини қамраб олган ҳолда, уларнинг асосий функцияларини ҳамда ривожланиш қонунларини акс эттиради ҳамда жамиятни ривожлантириш учун институтларнинг муҳимлигини таъкидлайди. Юқорида кўрсатилган барча ҳолатларни умумлаштирган ҳолда, институтчионализмнинг ҳозирги замон талқинларига асосан институтларни қуйидагича таърифлаш мумкин:

Институт – бу жамият аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларни белгилаб берувчи расмий қоидалар ва норасмий нормалар тизими. Институтлар асосини унинг таркибий қисмлари ҳисобланган нормалар ташкил этади.

Норма – институционал муҳитда индивидларнинг ўз танловини амалга оширишда фойдаланиладиган асосий унсур ҳисобланади. Ушбу унсур: тартибни сақлаш функциясига эга; ўзаро ҳамкорликлар тизимида мажбурий хатти-ҳаракат бажарилишини талаб этади; шахслар хатти-ҳаракатидаги ижтимоий, иқтисодий, юридик санкцияга таянувчи мунтазамлик ҳамда муқаррарликни акс эттиради; шахснинг турли вазиятларда ўзини қандай тутиши лозимлигини белгилайди. Норма амал қилиши учун талаб этиладиган таркиб бешта унсурдан иборат:

- ◆ индивидларнинг гуруҳланиш белгилари;
- ◆ муқаррарлик омили (керак ёки керак эмас);
- ◆ мақсад;
- ◆ норма ҳаракатда бўлган шарт-шароитлар;
- ◆ санкциялар.

Ажратилган ушбу 5 та унсур нормаларнинг турли хилларини чеклаш имконини беради, яъни ҳамкорлик стратегиясини, хусусан, норманинг ўзини (тор маънода) ва қоидаларни. Норма хиллари қуйидагиларга бўлинади:

Ҳамкорлик стратегияси = белги + мақсад + шарт-шароит;

Норма = белги + муқаррарлик омили + мақсад + шарт-шароит;

Қоида = белги + муқаррарлик омили + мақсад + шарт-шароит + санкция.

Шаҳарда ёки супермаркетда бир-бирларини йўқотган одамларни қидириш ҳамкорлик стратегиясига мисол бўлади. Бунда: индивидларнинг гуруҳланиш белгиси – бир-бирини йўқотганлик факти; мақсад - бир-бирини топиш; шарт-шароит – учрашиш эҳтимоли яқин бўлган кўзга ташланувчи нарса ёки буюмнинг мавжудлиги бўлади.

Торроқ маънода норма келишув тушунчасига мос келади. Чунки келишув кўрсатмасини бажариш ўта ихтиёрий хусусиятга эга. Қоидага ўтишда кўрсатмаларни бажаришнинг ихтиёрий хусусияти йўқолади, яъни бунда санкция ишга тушади.

Норманинг инсон хатти-ҳаракатига таъсири ҳақидаги мунозара социология ва иқтисодий назария ўртасидаги чуқур тарихий илдизга эга бўлган қарама-қаршилик билан боғлиқ. Социологлар нормада инсонлар хатти-ҳаракатининг уларга ташқаридан берилган ва *экзоген* хусусиятга эга бўлган мутлақ наимжасини кўрадилар. Homo sociologicus хатти-ҳаракати умуман олганда жамиятнинг норматив таркиби билан аниқланади. Нормаларнинг

ўзлари эса, социологларнинг фикрига кўра, жамият хусусиятларидан ҳосил бўлган ва уни такрор ишлаб чиқариш вазифасини кўзлайди.

Иқтисодчилар эса классик сиёсий иқтисод давридан буён нормаларнинг бундай талқин этилишига қўшилмайдилар. Чунки норма танлаш эркинлигини истисно этади. Номо економісус ўз танловида, шу жумладан норма томонидан қўйиладиган чекловлардан ҳоли. Иқтисодчилар шахс танловининг институционал чекловчиси сифатида нормаларнинг мавжуд бўлишини умуман инкор этади. Ёки нормаларга оқилона изох беришга, аниқроғи, уларда ташқаридан берилган хатти-ҳаракат натижасини эмас, балки *англаб етилган танлов натижасини* кўришга интилади.

Умуман олганда, ижтимоий танлаш назариясида нормалар: оқилона танлаш натижаси сифатида қаралади. Келишувлар иқтисодида эса нормалар оқилона хатти-ҳаракатнинг омили сифатида таҳлил қилинади.

Ижтимоий танлаш назарияси (Д.Бьюкенен) биринчи галда сиёсий танлов натижасини акс эттирувчи ва *ҳуқуқда* қайд этиладиган юридик нормани ўрганади. Юридик нормаларни изоҳлаш учун оқилона танлашнинг неоклассик моделидан фойдаланилади. Хусусан, шу нарса назарда тутиладики, Бьюкенен учун сиёсат - бу худди инсонлар бозорда фақат ўз афзал билишларига амал қилган ҳолда товарни харид қилгани каби, унинг асосида улар турли хил муқобил вариантларни, уларни ўз кадр-қиммати билан қиёслаган ҳолда, танлайдиган мураккаб институционал жараён ҳисобланади. Бошқа сўз билан айтганда, норма ва қоидалар сиёсат бозорида шахслар ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик натижасида пайдо бўлади. Бундан нормаларни баҳолашнинг навбатдаги мезони – уларнинг самарадорлиги келиб чиқади. Нормалар фақат улар ўзига хос кадр-қимматга асосланганда самарали бўлиб, якка манфаатларни ўзаро фойдали тарзда амалга оширишга кўмаклашади [47].

Ижтимоий танлаш назариясига хос бўлган оқилона танлов модели ёрдамида нормаларни талқин қилишдан фарқли равишда, келишувлар иқтисоди нормаларга амал қилишда (бунда нормалар ташқаридан берилган) экзоген ҳисобланишига қарамасдан, оқилона хатти-ҳаракатнинг омилини кўришни таклиф этади. Бундай бир қарашда ўзига хос хусусиятга эга бўлган оқилона танлаш натижаси ҳисобланмаган нормаларни бажариш, оқилона хатти-ҳаракатнинг шартига айланади. Аммо бозордаги битимлар иштирокчиларининг оқилоналик талаби ушбу ўзига хосликни изоҳлаш имконини беради.

Келишувлар иқтисоди нормани бозорда иштирокчилар томонидан истаклар ва афзалликларнинг ўзаро талқин этилиши учун замин сифатида кўриб чиқишни таклиф этади (2.1-жадвал). Шу нуқтаи назардан нормага амал қилиш шахс учун ўз мақсадлари (signaling) ҳақидаги хабарларни контрагентгача етказиш усулига айланади. Шахслар ўз хатти-ҳаракатига нисбатан бир-бирини истисно этувчи талабларни мувофиқлаштиришга ва ўз томонларининг ҳаракатларига нисбатан ишончли фикрларни билдиришга қодир бўлмай қолади. Кўриб чиқиладиган ёндашув доирасида келишувлар нисбатининг қуйидаги вариантлари таҳлил қилинади.

1. *Экспансия* – унда ўзаро ҳамкорликни ташкил қилиш илгари бошқа келишувлар устуворлик қилган соҳалардаги келишувлардан бирининг нормалари асосида амалга ошадиган келишувлар нисбати. Масалан, сиёсий соҳа сиёсий бозорга айланиши мумкин, бунда фуқаролик келишувининг нормалари бозор келишуви нормалари томонидан сиқиб чиқарилади.

Бозор келишувининг экспансияси ўта хавфли, у бойликнинг ўта номутаносиб тақсимланишига ва ундан сиёсий ҳокимият омили сифатида фойдаланишга олиб келган ҳолда жамият ривожланишини барқарорликдан маҳрум этади.

2. *Уриниш* – унда бир ўзаро ҳамкорликнинг ўзи бир-бирини истисно этувчи нормалар асосида амалга оширилиши мумкин бўлган келишувлар нисбати. Шу нуқтаи назардан биринчи бўлиб К.Эрроу томонидан тадқиқ этилган қон топшириш бунга айнан мос мисол бўлади. Гап шундаки, қон одатда пулга (бозор келишуви) ёки бирдамлик нуқтаи назардан бепул (фуқаролик келишуви) топширилади. Ушбу ноўхшатишлик шахсларнинг қон топшириш юзасидан ўзаро ҳамкорлигида ноаниқликнинг юқори даражасини белгилаб беради.

3. *Муроса* – унда турли келишувлар талаблари ўртасидаги зиддиятга барҳам берувчи эгилувчан нормалар намоён бўладиган келишувлар нисбати. Масалан, ҳар қандай реклама кампанияси бозор келишуви ва ижтимоий фикр талаблари ўртасидаги муросани топишни назарда тутади. Ушбу икки келишув ўртасидаги муросага бошқа мисол – кўр-кўрона истеъмол, бунда шахс ўз истеъмол танловида товар ёки хизматни истеъмол қилишдан фойдалиликни оширишни эмас, балки у истеъмол қилиш туфайли қўлга киритадиган ҳурматга эришишни кўзлайди.

Бозор иштирокчиларининг ўзаро келишувлар бўйича хатти-ҳаракатлари нормаси*

Келишувлар хили	Хатти-ҳаракатнинг асосий нормаси	Келишув предмети	Ахборот манбаи	Вақт (ҳозир, ўтмиш ва келажак)	Фаолият соҳаси (мисол)
Бозор	Бошқа шахслар эҳтиёжларини қондириш орқали фойдалиликни ошириш	Товар ва пул	Нарх	Ҳозирги вақтни назарда тутиш	Классик бозор
Индустриал	Ишлаб чиқариш узлуксизлиги, ҳамкорликни технология талабларига бўйсундириш орқали таъминлайди	Технологик жиҳозлар	Стандартлар	Битимлар келгусини ҳозирги даврга акс эттириш	Ҳарбий-саноат мажмуи
Анъанавий	Анъаналарнинг такрорланишини таъминлайди; катталик тамойили	Ўтмишга хос бўлган буюмлар	Одатлар, анъаналар	Битимлар ўтган даврни акс эттириш ҳисобланади	Оила
Фуқаролик	Жамоавий манфаатларга бўйсунуш, мўлжал - Парето оптимум	Ижтимоий бойлик	қонун	Ҳозирги даврни назарда тутиш	Сиёсий ҳаёт
Ижтимоий фикр	Машҳурликка эришиш, жамоат эътиборини жалб этиш	Нуфузли буюмлар	Дув-дувлар	Ҳозирги даврни назарда тутиш	Оммавий ахборот воситалари
Ижодий фаолият	Ўхшаши йўқ, бетақрор натижага эришиш	Ихтиро	Иқтидор	Дискрет вақт	Ижодий фаолият
Экологик	Табиат билан уйғунлашув, экология талабларига бўйсундириш	Табиат объектлари	Атроф муҳит ҳақидаги ахборот	Вақтнинг даврийлиги: табиий даврийлик	Табиат муҳофазаси

* Манба Олейник А. Норма как базовый элемент институтов / Вопросы экономики. –М.: 1999, №2. -142 б.

2.2. Расмий ва норасмий нормалар ва уларнинг шаклланиши

Институционализмнинг асосчиларидан бири Д.Норт [46] институтлар таркибида уларни учта асосий қисмга ажратади:

- расмий қоидалар (конституциялар, қонунлар, суд қарорлари, маъмурий ҳужжатлар ва б.);
- норасмий нормалар (анъаналар, урф-одатлар, ижтимоий шартлилик);
- қоидаларга амал қилинишини таъминловчи (судлар, полиция ва ҳ.к.) мажбурлаш механизмлари (масалан, жазолаш тизими).

“Институт”нинг юқорида келтирилган таърифи (2.1)дан келиб чиқиб, институтлар инсон томонидан онгли равишда яратилган турли ҳужжатлар (конституциялар, қонунлар ва ҳ.к.) кўринишидаги расмий, “ёзилган” қоидаларда ифодаланиши мумкин. Шу билан бирга улар умумий қабул қилинган шартлилик, хатти-ҳаракат кодексларида, яъни норасмий, “ёзилмаган” нормаларда намоён бўладиган, жамиятнинг барча соҳаларига кириб бориб, анъаналар, урф-одатлар кўринишида ёки бошқа шаклда амал қилинадиган инсон онгининг маҳсулини ўзида намоён этиши мумкин.

Агар расмий қоидалар тизими инсонлар (давлат)нинг қонун ижодкорлиги фаолиятини ўзида акс эттирса, у ҳолда норасмий нормалар тизими қай тарзда шаклланади, деган савол туғилади.

Т.Веблен [32]нинг концепциясига кўра, институтларнинг ўзгариши табиий танлаб олиш қонунига мувофиқ равишда кечади. Инсоннинг жамиятдаги ҳаёти, ҳудди бошқа турдаги ҳаёт каби – бу яшаш учун курашиш ва, ўз навбатида, танлаб олиш ва мослашиш. Унинг фикрига кўра, ижтимоий тузум эволюцияси ижтимоий институтларни табиий танлаб олиш жараёни бўлди. Институтлар – инсон жамияти ва инсон табиатининг ривожланишда давом этиши ва шу нуқтаи назарда эришилган тараққиётни умумий кўринишда энг кўп мослашган тафаккур тарзини табиий равишда танлаш ва индивидларни жамият ривожланиши билан изчил ўзгариб турадиган янги шароитларга мажбурий мослаштириш жараёни, дейиш мумкин. Шундай қилиб, Т.Вебленнинг талқинида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш (“ижтимоий тузум эволюцияси”) турли хилдаги институтларни “табиий танлаш” жараёнини амалга ошириш сифатида намоён бўлади.

Т.Вебленнинг нуқтаи назари Ф.Хайек⁵нинг нуқтаи назарига ҳам яқин. Хайекнинг фикрига кўра, жамиятда қарор топган ахлоқ қоидалари ва нормаларини танлашни биологик танловга қиёслаш мумкин. Унинг ҳисоблашича, расмий қоидалар билан бир қаторда (анъаналар ва урф-одатлар кўринишида) норасмий нормаларнинг мавжуд бўлиши шу билан шартланганки, “танлаб олиш жараёнида, шаклланган урф-одатлар ва ахлоқда ҳақиқий ҳолатлар сони ҳисобга олиниши мумкин – индивидлар қабул қилиши мумкин бўлган нарсалардан кўпроқ; бунинг оқибатида, анъана маълум жиҳатларда инсон онгидан устун туради”. Жамият қанчалик кўп хилма-хилликка йўл қўйса, ижтимоий мақсадга мувофиқ институтларни танлаб олиш шунчалик самарали кечади.

⁵ Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибка социализма. –М.: Новости, 1992. -133 б.

Юқорида келтирилган фикрлардан шу нарса келиб чиқадики, агар расмий қоидалар сунъий тарзда ўйлаб топилиши ва мажбуран жорий этилиши мумкин бўлса, Ф.Хайекнинг таъкидлашича, норасмий нормалар “қандайдир ўтмишдаги воқеалар билан белгиланади, лекин қандайдир тузилма ёки модел (институционал матрица)нинг онгсиз тарзда ўзини ўзи ташкил этиши жараёнининг таркибий қисми сифатида шаклланади”⁶. Бошқача айтганда, норасмий институтлар – бу шартлилик, ўзини ўзи қўллаб-қувватловчи, учинчи томон (давлат)нинг аралашувисиз, ўз ўзидан бажариладиган қоидалардир. Таъкидлаш лозимки, “эволюция” атамасидан фойдаланилса-да, табиий танлаш назарияси изчил институционал ўзгаришларга нисбатан ҳамма вақт ҳам қўлланилмайди. Чунки энг “яхши” институт ҳамма вақт ҳам яшовчан бўлмайди. Иккинчи томондан, институтларнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга доимий равишда ўтиши ҳамма вақт ҳам ташқи омиллар таъсири остида кечмайди. Баъзи бир институтлар норматив тарзда мустаҳкамланиб норасмий турдан расмий институтларга айланади, бошқалари эса, расмий институтлар сифатидаги аввалги аҳамиятини йўқотиб ва ҳуқуқий тизимдан чиқарилган ҳолда норасмий кўринишга эга бўлиши мумкин.

Амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, кўп ҳолатларда норасмий нормалар жамиятда “тартибни” таъминлашда расмий қоидаларга қараганда ғоят катта роль ўйнайди. Бунга қатор омиллар хизмат қилади:

1. Ҳар қандай жамиятда фаолиятнинг алоҳида соҳалари расмий қоидалар мавжуд бўлмаганда фақат норасмий нормалар билан тартибга солинадиган вазиятни кузатиш мумкин. Хўжалик юретишнинг жамоа шакли пайдо бўлиши даврида уруғдошлик ва улар аъзолари ўртасидаги муносабатлар ёки мафия (криминал) гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар, Ўзбекистонда маҳаллада яшовчи аҳоли орасида кенг тарқалган одатлар ва қоидалар бунга мисол бўлиб хизмат қилади.

Қоидаларга зарурат ҳамма вақт, биттадан кўп субъект мавжуд бўлиб, улар ўртасида қандайдир муносабатлар юзага келган тақдирда, туғилади. Бунда субъектларнинг турли гуруҳларидаги қоидалар бир хил бўлиши ҳам, биридан яққол фарқ қилиши ҳам мумкин. Алоҳида оила ёки алоҳида жамоа доирасидаги муносабатлар ана шундай қоидаларга энг оддий мисол бўлиб хизмат қилади. Оила доирасидаги муносабатлар норасмийлигича қолади, жамоанинг қариндошлар бўлмаган аъзолари ўртасидаги муносабатлар эса, аксарият ҳолларда шартнома ёки бошқа ҳужжат кўринишида (фуқаролик кодексида давлат доирасида) расмий тарзда мустаҳкамланди.

2. Норасмий нормалар жамиятда расмий қоидаларга қараганда анча олдин пайдо бўлиб, кўп жиҳатдан расмий, қонунчилик билан мустаҳкамланган нормалар учун асос бўлиб хизмат қилди. Норасмий нормаларнинг расмий қоидалар сифатида мустаҳкамланишига исталган мамлакатнинг тарихида кўплаб мисолларни учратиш мумкин.

⁶ Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибка социализма. –М.: Новости, 1992. 20-бет.

2.3. Институционал матрица

Институционал матрица социология фани доирасида ишлаб чиқилган бўлиб, унда социологик тушунчалардан фойдаланилади. Аммо ушбу концепция жамиятнинг барча соҳаларида, шу жумладан иқтисодиётда ҳамда ҳуқуқий жараёнларни таҳлил қилишда қўлланилиши мумкин.

Шуни ҳисобга олиб, институционал матрицанинг нисбатан янги концепциясини кўриб чиқамиз. Институционал матрицанинг назарий ғояси жамиятни таҳлил қилишга нисбатан таркибий-тизимли ёндашувни амалга оширади.

Институционал матрица – бу тарихан барқарор шаклланган, дастлабки давлатларнинг пайдо бўлишини ва барча кейинги институционал тузилмаларнинг ривожланишини белгилаб берган, ўз навбатида, моҳияти ҳамон сақланиб қолган бирламчи моделни такрор яратишга хизмат қилувчи базавий ижтимоий институтлар тизими.

Бу ерда институтлар социум яшовчанлигининг ташқи шароитлари билан шартланган жамият аъзолари ўртасидаги муайян ва муқаррар алоқалар тизими сифатида тушунилади. Ушбу ҳолатда гап инсоннинг такрор шаклланишини тартибга солувчи ижтимоий институтлар (улар жумласига оила, саломатлик ва бошқа институтлар киради) ҳақида эмас, балки давлатларнинг такрор шаклланишини ва ижтимоий ҳаётнинг асосий соҳаларини тартибга солувчи социал институтлар ҳақида бормоқда.

2.1-расм. Жамиятнинг институционал матрицаси

Институтлар жамиятнинг унинг тарихий барқарорлигини ва ижтимоий яхлитликнинг такрор шаклланишини таъминловчи ўзига хос тузилишини (қобирғасини) ҳосил қилади. Институционал матрица чизма кўринишида жамиятда тенг аҳамиятли мавқени эгаллаб турган ягона учта: сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий соҳаларни бирлаштирувчи ижтимоий шакл сифатида намоён этилган (2.1-расм). Асосий матрицалар [30] С.Кирдинанинг “Институционал матрицалар ва Россиянинг ривожланиши” китобидан олинган. Бироқ уларга айрим ўзгартиришлар киритилган, хусусан сиёсий ва мафкуравий соҳалар бирлаштирилган, чунки жамиятда мафкура кўп жиҳатдан бошқарувчи сиёсатчиларга боғлиқ бўлиб, улар фаолиятининг натижаларидан бири

ҳисобланади. Матрицада ижтимоий соҳа алоҳида ажратилган ва институционал тизимни шакллантиришда у катта роль ўйнайди.

Матрицаларнинг асосий ва қўшимча институтларнинг муайян тўплами билан тавсифланувчи иккита хили мавжуд – ғарбий (бозор, демократик) ва шарқий (буйруқбозлик, диктатура ёки деспотия) матрицалар.

2.4. Институционал ўзгаришлар ва институтларнинг ўзаро боғлиқлиги

Институтлар қандай ишлаётганлигини, нима учун улар асрлар мобайнида мавжуд бўлиши ва ривожланишини, уларнинг “ҳаётийлиги” ёки барқарорлигини тушуниш учун институционал ўзгаришларга олиб келувчи сабабларни ўрганиб чиқиш лозим.

Жамиятнинг ривожланиш жараёнида институтлар шаклининг ўзгариши рўй беради. Агар расмий қоидаларни у ёки бу қонун, фармонни қабул қилиб ўзгартириш мумкин бўлса, анъаналар ва урф-одатларда ифодаланадиган норасмий чекловларни бир кунда ўзгартириб ёки тугатиб бўлмайди. Улар яна узоқ вақт амал қилишда ва жамият ривожига таъсир кўрсатишда давом этади.

Бироқ институционал тизимнинг ўзида доимий равишда ўзгаришларга эҳтиёж сезилиб бўлиб туради. Т.Вебленнинг таъкидлашича, институционал ўзгаришларнинг асосий сабаби шаклланган институтлар билан ўзгарган шароитлар, ташқи муҳит ўртасидаги ўзаро номувофиқлик ҳисобланади [40].

Д.Норт [40] институционал ўзгаришлар субъекти сифатида якка тартибдаги тадбиркорни, институционал ўзгаришлар манбаи сифатида эса нархлар нисбатидаги фундаментал силжишларни ажратади.

Ўзгаришлар механизми қуйидагича: нисбий нархлар таркибидаги силжишлар ишлаб чиқариш омилларининг нархлари ўртасидаги нарх улушига, ахборот қиймати ва технологиялардаги ўзгаришларга таъсирни назарда тутди. Ушбу ўзгаришлардан айримлари экзоген хусусиятга эга (инқироз, эпидимия ва ҳ.к.), бироқ аксарият ўзгаришлар эндоген хусусиятга эга бўлиб, инсонларнинг жорий фаолияти кенгайиши натижаларини акс эттиради. Нархлар нисбатидаги фундаментал ўзгаришлар вақт ўтиши билан хатти-ҳаракат эски одатларининг ўзгаришига ва инсонлар томонидан хатти-ҳаракат стандартларини ҳосил қиладиган омилларнинг аглаб етилишига олиб келади. Бироқ, нархлар ўзгаришининг ғояларга таъсири даражаси тўғрисидаги масала ҳозирча кам ўрганилганлигича қолмоқда.

Д.Нортнинг фикрига кўра [46], мафкура институционал ўзгаришларнинг яна бир манбаи ҳисобланади. Мафкура деганда у инсонлар улар орқали атрофдаги оламни қабул қиладиган ва баҳолайдиган субъектив моделни тушунади. Мафкуравий майиллик ҳам иқтисодий ҳисоб-китоблардан ҳоли эмас: оламнинг субъектив манзараси кимнингдир фойдали имкониятларини чегаалаш қанчалик катта бўлса, уни қайта кўриб чиқишдан манфаатдорлик шунчалик кучли бўлади.

Шундай қилиб, институционал ўзгаришлар техника тараққиёти, янги бозорларнинг очилиши, аҳоли сонининг ўсиши ва ҳоказолар, яъни улар

натижасида ташкилий ва институционал ўзаро ҳамкорликнинг илгари мувафақиятли фаолият кўрсатган алоҳида шакллари “фойдасиз” бўлиб қоладиган жараёнлар оқибатида юз бериши мумкин. Янги расмий нормалар ўрнига бошқалари қабул қилинади, норасмий нормаларга амал қиладиган инсонлар сони камайиб бориши билан улар аста-секин йўқолиб боради.

Институтлар пайдо бўлишининг ўзига хос жиҳатлари шундаки, улар ўзлари пайдо бўлишидан аввал амал қилган нормалар ва шароитларга боғлиқ ҳисобланади. Шу тариқа, ҳар қандай янги институт, мавжуд иқтисодий ёки ижтимоий шароитлар (институционал матрица) томонидан белгилаб берилади. Институционал ўзгаришлар сезиларсиз тарзда кечиши ҳам, ёки ўзгаришлар, жамиятдаги мавжуд ижтимоий-иқтисодий тизимнинг тезда такомиллашувига олиб келиши ҳам мумкин.

Институционал ўзгаришлар эски ва янги институтлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик хусусияти ҳам катта роль ўйнайди. Д.Норт боғлиқликнинг қуйидаги турларини таъкидлайди [46]:

Биринчиси – ривожланишнинг аввалги йўлига боғлиқлик – чуқур алоқа, янги институтларнинг фақатгина эски институтлар негизида пайдо бўлишини таъминловчи янги институтларнинг эски институтларга кучли боғлиқлиги.

Икинчиси – мутлақ янги институтларнинг пайдо бўлишига бўшлиқ мавжудлиги орқали белгиланадиган нисбатан камроқ.

Боғлиқликнинг ушбу икки хили эволюцион хусусиятга эга, чунки эски институтлардан янги институтларга ўтишда изчилликка амал қилинади. Эволюцион ўзгаришлар жиддий иқтисодий ларзалар содир бўлмаган ва уларнинг жаҳон ишлаб чиқаришидаги улуши устун бўлган бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларнинг институционал тизимларига хосдир. Изчиллигига қарамай эволюцион ўзгаришлар сифат жиҳатдан илгари силжишларни истисно этмайди – микдорий-сифат ўзгаришлар диалектикаси ўз кучида қолади.

Д.Норт томонидан ажратилган боғлиқликнинг учинчи хили – эски ва янги институтлар ўртасида яққол алоқа (боғлиқлик)нинг мавжуд эмаслиги – инқилобий хусусиятга эга. Инқилобий ўзгаришлар жамият ривожланишининг аввалги ўзгариш чизиғига амал қилишни назарда тутмайди ва тафаккур тарзи одатлари ва анъаналарининг тубдан ўзгариши билан кузатилади.

Ҳатто иқтисодий тизим самарадорлигининг ошишига хизмат қилувчи инқилобий ўзгаришлар ҳам аҳолининг кўплаб гуруҳлари учун жиддий ижтимоий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин. Бунга бир яққол мисол тариқасида XV-XVIII асрларда Англияда рўй берган аграр соҳадаги туб бурилишлар билан боғлиқ институционал ўзгаришларни келтириш мумкин.

Расмий қоидалар ва норасмий нормаларни мувофиқлаштириш. Расмий қоидалар ва норасмий нормаларнинг мувофиқлаштирилиши жамиятда муҳим роль ўйнайди, чунки у институтлар мавжуд тизими фаолият кўрсатишининг самарадорлигига катта таъсир кўрсатади.

Одатда, инсонлар баъзан институтлар таркибий унсурларидан бири ҳисобланган жазолаш тизимининг самарадорлигига зиён етказган ҳолда жазолашнинг анча юмшоқ шакллари назарда тутучи нормаларни

расмийлаштиришга интилишади. Ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисидаги баҳс-мунозаралар бунга мисол бўлади.

Келишмовчилик натижасида институционал низо келиб чиқиши мумкин. Бир ҳолатда, институционал низо ҳеч бир ўзгаришсиз институтларнинг пайдо бўлишига, бошқа ҳолатда эса самарасиз бўлса-да барқарор ҳосилалар – институционал тузоқларнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Эски ва янги институтлар ўртасидаги инқилобий боғлиқлик доирасида улар ривожланишининг учта эҳтимолий йўлини таъкидлаш лозим:

- биринчиси – мавжуд институционал матрицага қарама-қарши бўлган расмий институтларнинг пайдо бўлиши (одатда, ҳамма жойда чуқур ислохотлар даврида, масалан, ўтиш иқтисодиётида қонунлар, фармонлар кўринишида) ва уларнинг илдиз отиши (кенгайиб бориши) ҳамда қабул қилинган расмий нормаларга мос келувчи янги норасмий нормаларнинг шаклланиши;

- иккинчиси – қабул қилинаётган расмий қоидаларнинг норасмий нормаларга тўлиқ мос келмаслиги шунга олиб келадик, норасмий нормалар анча “ҳаётий” бўлиб чиқади ва бунинг натижасида янги қабул қилинган расмий қоидаларнинг норасмий институционаллашуви юз беради;

- учинчиси – янги расмий қоидалар илдиз отмайди, бу уларнинг йўқолиб кетишига олиб келади.

Институционал тизим самарадорлигига институтлар билан бир қаторда ташкилотлар ҳам таъсир кўрсатади. Д.Нортнинг фикрига кўра [46], институтлар иқтисодий назария билан ёритиладиган стандарт чекловлар билан бир қаторда жамият аъзоларининг имкониятларини ҳам шакллантиради.

Институционал доиралар қайси ташкилотлар (сиёсий органлар, иқтисодий тузилмалар, жамоат муассасалари) ҳосил бўлиши ва ишлашини белгилаб беради. Бошқача айтганда: институтлар – бу “ўйин қоидалари”, ташкилотлар эса – “ўйинчилар”. Бироқ бу ҳол ўйинчилар жамиятда ўрнатилган “ўйин қоидалари”га мажбурий тарзда амал қилишини англамайди. Худди институтлар каби ташкилотлар ҳам инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни таркиблаштиради. “Ташкилотлар аниқ мақсадга йўналтирилган тарзда фаолият кўрсатувчи, ташкилотчилар томонидан бойлик, даромадни кўпайтириш учун ёки бошқа мақсадларда ташкил этилган бирликлар ҳисобланади. Ушбу мақсадларни кўзлаган ҳолда, ташкилотлар аста-секин институционал таркибни ўзгартиради” [46].

Ташкилотлар (қорхоналар, фирмалар)нинг институционал жараёндаги роли ҳозирча кам ўрганилган, бироқ институционал назария доирасида, хусусан, Г.Клейнер томонидан ўтказилган сўнгги тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ташкилот нафақат товар ва хизматлар ишлаб чиқарувчиси, балки куйидаги асосий функцияларни бажарувчи ўзига хос “институтпровайдер” ҳисобланади [30]:

- ишлаб чиқариш институтлари ва келишувлар ишлаб чиқувчиси ва тарқатувчиси роли. Алоҳида ташкилотнинг муваффақиятли тажрибаси, унда фойдаланиладиган шартномалар тизимининг самарадорлиги, одатда, бундай тузилмаларни ташкилотнинг ушбу усулларида фойдаланишга ундайди;

- институтлар инкубатори роли. Ташкилотнинг фаолият кўрсатиши натижасида ушбу тузилманинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олувчи ва яқуний натижаларнинг катта самарадорлиги билан фаолият кўрсатувчи янги расмий қоидалар ва норасмий нормалар шаклланади ёки, бошқача айтганда тегишли институционал муҳитда янги институтлар ҳосил қилинади;

- яқка тартибдаги институционал интегратор роли (ушбу нормага амал қилувчилар таркибига янги индивидларни жалб қилиш).

Институционал ёндашувга мувофиқ давлатни алоҳида ташкилот сифатида кўриб чиқиш лозим. Давлатни институт (ижтимоий шартнома негизда расмий қоидалар тизимини шакллантириш ва уларга амал қилиш механизми) сифатида ҳам, ташкилот (давлат бошқарув аппарати таркиби, қонуний жазолаш ва мажбурлаш тизими) сифатида ҳам тадқиқ этиш мумкин.

Хулоса

Институтлар жамият ривожланишининг барча босқичларида муҳим роль ўйнаб келган. Улар жамиятда қарорлар қабул қилиш, инсонлар ва иқтисодиёт иштирокчиларининг ўзаро муносабатларини белгиловчи нормалардан таркиб топган расмий ва норасмий қоидалар ҳисобланади. расмий қоидалар мамлакат конституциясида, қонунларда, маъмурий ва бошқа ҳужжатларда ўз аксини топади. Норасмий нормалар эса урф-одат, анъаналар ва шу каби бошқа ҳаёт тарзи орқали юзага келган қоидаларда ифодаланади.

Жамият ривожланиши билан мавжуд институтлар ва улар негизини ташкил этувчи расмий ва норасмий қоидалар ҳам ўзгариб боради, такомиллашади. Бундай ўзгаришларни ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий шароитлар белгилаб беради.

Институтлар ўзаро мувофиқлаштирилган тарзда ишлаши, давлат тизими фаолиятининг самарадорлигига катта таъсир кўрсатади. Институтлар фаолияти аксарият ҳолларда нормаларга боғлиқдир. Норма тушунчаси тартибни сақлаш функциясига эга бўлиб, у ўзаро ҳамкорликлик тизимида мажбурий хатти-ҳаракат бажарилишини талаб этади. Нормалар ҳамкорлик стратегияси, қоида, хусусан, норманинг ўзи каби шаклларга эга. Рационалликнинг тўлиқ, тўлиқсиз, тартиботли, асосланган, ҳаракат нормаси каби шакллари мавжуд. Ижтимоий танлаш назариясида нормаларга оқилона танлаш натижаси сифатида қаралади. Келишувлар иқтисодида эса нормалар оқилона хатти-ҳаракатнинг омили сифатида таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар ва иборалар

Институт, расмий қоидалар, норасмий нормалар, институтларнинг ўзгариши, институционал матрица, институционал ўзгаришлар, мафкура, институтларнинг ўзаро боғлиқлиги, ташкилотлар, ўйинчилар, ўйин қоидалари, норма, ҳамкорлик стратегияси, қоида, келишув, ижтимоий танлаш назарияси, келишувлар иқтисоди назарияси, уриниш, муроса, оқилона ҳаракат, ташкилот.

Такрорлаш учун саволлар

1. Институтлар нима? Уларнинг таърифларини келтиринг.
2. Институтлар таркибий қисмларига нималар киради?
3. Расмий ва норасмий нормалар қандай юзага келади?
4. Норасмий қоидаларнинг жамиятдаги роли нимада?
5. Институционал матрица таърифини келтиринг ва унинг ғояси нимадан иборат?
6. Норма базавий институт эканлигини изоҳланг.
7. Ўзаро ҳамкорликни қуришда норманинг ўрни қандай тавсифланади?
8. Ўзингизнинг одатий қунигизни эрталабдан кечгача келишув (муроса, экспансия, уриниш) лар атамаларида ёритишга уриниб кўринг.
9. Институционал ўзгаришларга нималар сабаб бўлади? Эски ва янги институтлар ўртасида қандай боғлиқликлар мавжуд?
10. Расмий ва норасмий нормаларни мувофиқлаштириш зарурати нима билан белгиланади?
11. Ташкилотлар институционал жараёнда қандай функцияларни бажаради?

3-БОБ. ЎЙИНЛАР НАЗАРИЯСИ ВА ЎЗARO ҲАМКОРЛИКЛАРНИ МОДЕЛЛАШТИРИШ

3.1. Ўйинлар назариясининг асосий тушунчалари

3.2. Мувозанатлар турлари ва уларни қидириш йўллари

3.3. Ўйинлар назарияси таянч моделларининг таснифи

3.1. Ўйинлар назариясининг асосий тушунчалари

Маълумки, неоклассиканинг «қатъий негизи»даги ўзаро ҳамкорликларни таҳлил қилишда дифференциал ҳисоблашдан фойдаланилган. Институционал иқтисодий назарияда юқоридаги тадқиқот усулини таянч усул сифатида қўллаш унчалик қулай эмас. Институционал иқтисодий назариянинг предметини индивидларларнинг ўзаро ҳамкор(ҳаракат)лиги ҳамда ушбу ҳамкорликни таъминловчи тузилмалар ташкил этади.

Институционал иқтисодиёт формал моделларни тузиш учун Жон фон Нейман ва Оскар Моргенштерннинг «Ўйинлар назарияси ва иқтисодий хатти-ҳаракат» (1944) китобидаги фикрларга асосланган *ўйинлар назариясидан* фойдаланади [47]. Ушбу назариянинг ривожланиши Джон Нэш 1950 йилда киритган мувозанат вазияти тушунчаси билан боғлиқ. Бу билан нокоалицион ўйинларнинг ечиш усули ишлаб чиқилди. 1994 йилга келиб, бирданига уч тадқиқотчи “нокооператив ўйинлар” назариясидаги мувозанатни биринчи бор таҳлил қилиб чиққанлиги учун иқтисодиёт бўйича Нобель мукофотиغا сазовор бўлдилар. Булар: Райнхад Селтен (Германия), Жог Нэш (АҚШ), Жон С.Харсани (асли венгриялик – АҚШ). Ушбу тадқиқот усулининг ўзига хос асосий белгилари ичида қуйидагиларни ажратиш лозим. Биринчидан, ўйинлар назарияси индивидларнинг ўзаро шартлашилган хатти-ҳаракатлари вазиятини таҳлил қилиш билан шуғулланади: ҳар бир шартнинг ҳал этилиши ўзаро ҳамкорлик натижасига ва ўз навбатида, қолган индивидларнинг қарорларига таъсир кўрсатади. Индивид ўз ҳаракатлари масаласини ҳал этаётиб, ўзини контрагентлар ўрнига қўйиб кўриши керак. Иккинчидан, ўйинлар назарияси, мукамал калькулятор сифатидаги индивиддан тортиб то робот сифатидаги индивидгача қатор моделлардан фойдаланган ҳолда, индивидларнинг тўлиқ рационаллигини талаб қилмайди. Учинчидан, ўйинлар назарияси ўзаро ҳамкорликлардаги мувозанатнинг мавжудлиги, ягоналиги ва Парето-оптималлигини назарда тутмайди. Ушбу сабаблар ўйинлар назарияси ёрдамида қурилган институтларнинг формал моделларига бўлган қизиқишни орттиради.

Ўйинлар назариясидаги формал моделни ташкил этиш учун: иштирокчи индивидларнинг мавжудлиги; ҳар бир иштирокчининг имкониятлар тўплами; иштирокчиларнинг стратегиялари ҳисобга олиниши лозим.

Ўйинлар назарияси таркибий жиҳатдан кооператив (коалицияли) ва нокооператив (коалициясиз) назарияларга ажратилади. Бунда ўйин иштирокчиларининг ўзаро келишуви даражасига кўра, кооператив(коалицияли) ва нокооператив(коалициясиз) ўйинлар назарда тутилади. Шартли равишда

айтиш мумкинки, биринчи гуруҳ назариялар макродаражадаги таҳлилга, иккинчи гуруҳдагилар эса, микродаражага эътиборни қаратадилар.

Кооператив (коалицияли) ўйинлар – бу иштирокчилар ўртасида ахборот алмашиш ва иттифоқ тузиш мумкин бўлган вазиятлар. Нокооператив (коалициясиз) ўйинларда яқка иштирокчи таҳлил қилишнинг бошланғич нуқтаси ҳисобланади, бунда иштирокчилар ўртасида ахборот алмашиш ва иттифоқ тузиш мумкин эмас. Ўйинлар асосан матрица шаклида намоён этилади. Нокооператив (коалициясиз) ўйинларда иштирокчилар ўзаро зиддиятли муносабатда бўладилар. Ҳар бир иштирокчи ўз ютуғини оширишга ҳаракат қилади. Бирининг ютуғи иккинчисининг ютқизишига олиб келади. Ҳар бир ўйин иштирокчисининг зиддиятли вазиятларни ҳал этиш борасидаги ҳаракат дастури ўйин иштирокчисининг стратегияси дейилади. Демак, ўйин (G)ни таҳлил этишда уч қисм: ўйинчилар сони (N); стратегиялар мажмуаси (St); иштирокчиларнинг ютуқ (P)лари асос бўлади.

$$G=F(N,St,P)$$

3.2. Мувозанатлар турлари ва уларни қидириш йўллари

Ҳар бир ўзаро ҳамкорлик учун мувозанатларнинг турли хиллари мавжуд бўлиши мумкин: *устун стратегияли мувозанат, Нэш бўйича мувозанат, Штакельберг бўйича мувозанат ва Парето бўйича мувозанат. Устун стратегияли мувозанат* – бошқа иштирокчининг ҳаракатларидан қатъи назар иштирокчига максимум фойдалиликни таъминловчи ҳаракатлар режаси. **Нэш бўйича мувозанат** – ўйинчиларнинг ҳеч бири ўз ҳаракатлари режасини ўзгартирган ҳолда ўз ютуғини бир томонлама ошира олмайдиган вазият. **Штакельберг бўйича мувозанат** – ҳеч бир ўйинчи ўз ютуғини бир томонлама тартибда ошира олмайдиган вазият. Бунда қарор дастлаб биринчи ўйинчи томонидан қабул қилинади, сўнгра иккинчи ўйинчига маълум бўлади. **Парето бўйича мувозанат** – ўйинчилардан бирининг ҳолатини, иккинчи ўйинчининг ҳолатини ёмонлаштирмаган ҳолда, яхшилаб бўлмайдиган вазият.

Устун стратегия деб иштирокчига бошқа иштирокчининг ҳаракатларидан қатъи назар ўйинчининг максимум фойдалилигини таъминловчи ҳаракатлар режасига айтилади. Ўз навбатида ўйиндаги иккала иштирокчи устун стратегияларининг ўзаро кесишуви устун стратегиялар мувозанати бўлади. Нэш бўйича мувозанат – ҳар бир ўйинчининг стратегияси бошқа ўйинчининг ҳаракатига яхши жавоб бўладиган вазият. Штакельберг бўйича мувозанат ўйин иштирокчилари томонидан қарорлар қабул қилинишида вақт омили мавжуд бўлганда юзага келади, яъни: улардан бири бошқаси қандай йўл тутганлигини билган ҳолда қарор қабул қилади. Шундай қилиб, Штакельберг бўйича мувозанат қарорлар бир вақтнинг ўзида қабул қилинмаган шароитда ўйинчиларнинг максимум фойдалилигига мос келади. Устун стратегиялар мувозанати ва Нэш бўйича мувозанатдан фарқли ўлароқ мувозанатнинг ушбу тури ҳамма вақт мавжуд бўлади. Ва ниҳоят, бир вақтнинг ўзида иккала ўйинчининг ҳам фойдалилигини ошириб бўлмайдиган ҳолатда Парето бўйича мувозанатга эришилади. Қуйидаги мисолда мувозанатнинг барча тўртта турини қидириш технологиясини кўриб чиқамиз.

Фараз қилайлик, А фирма Б фирманинг муайян маҳсулотни ишлаб чиқариш учун монополиясини бузишга уринади. А фирма бозорга чиқиш-чиқмасликни, Б фирма эса, борди-ю А фирма бозорга киришни ҳал қилса, ишлаб чиқариш ҳажмини пасайтириш масаласини ҳал қилади. Б фирмада ишлаб чиқариш ҳажми ўзгармай қолган тақдирда, иккала фирма ҳам ютқазади. Агар Б фирма ишлаб чиқариш ҳажмини пасайтиришга қарор қилса, у ўз фойдасини А фирма билан «баҳам кўради» [47].

Кўрсаткичлар		Б фирма -ишлаб чиқариш ҳажмини	
		сақлаб қолиш	пасайтириш
А фирма- бозорга	кириш	-3; -2	4; 4[N ₂ St _A P]
	кирмаслик	0; 10 [N ₁ St _B]	0; 10

Устун стратегияли мувозанат. А фирма иккала вариантдаги воқеалар ривожда ўзи ютуғини таққослайди (агар Б фирма нарх-наво «урушини» авж олдирмаса, -3 ва 0) ва (агар Б фирма ишлаб чиқариш ҳажмини пасайтиришга қарор қилса, 4 ва 0). У ҳолда А фирма учун Б фирманинг ҳаракатларидан қатъи назар энг кўп ютуқни таъминловчи стратегия мавжуд эмас:

$0 > -3 \Rightarrow$ агар Б фирма ишлаб чиқариш ҳажмини аввалги даражада сақлаб қолса, «бозорга кирмаслик»;

$4 > 0 \Rightarrow$, агар Б фирма ишлаб чиқариш ҳажмини пасайтирса, «бозорга кириш».

Б фирмада устун стратегия мавжуд: у А фирманинг ҳаракатидан қатъи назар ишлаб чиқариш ҳажмини пасайтиришдан манфаатдор $4 > -2$, $10 = 10$. Демак, устун стратегиялар мувозанати мавжуд эмас.

Нэш бўйича мувозанат. Б фирманинг ишлаб чиқариш ҳажмини аввалги даражада сақлаб туриш тўғрисидаги қарорига А фирманинг энг яхши жавоби - бозорга кирмаслик, ишлаб чиқариш ҳажмини пасайтириш қарорига эса, - бозорга кириш.

А фирманинг бозорга кириш тўғрисидаги қарорига Б фирманинг энг яхши жавоби - ишлаб чиқариш ҳажмини пасайтириш, бозорга кирмаслик қарори қабул қилинганда эса – иккала стратегия ҳам бир хил натижа беради. Шунинг учун, Нэш бўйича иккита (N_1, N_2) мувозанат $(4; 4)$ ва $(0; 10)$ нуқталарида турибди: А фирма бозорга киради, Б фирма эса ишлаб чиқариш ҳажмини пасайтиради; ёки А фирма бозорга чиқмайди, Б фирма эса ишлаб чиқариш ҳажмини пасайтирмайди. Бунга ишонч ҳосил қилиш осон, чунки ушбу нуқталарда иштирокчилардан ҳеч бири ўз стратегиясини ўзгартиришдан манфаатдор эмас.

Штакельберг бўйича мувозанат. Фараз қилайлик, биринчи бўлиб А фирма қарор қабул қилади. Агар у бозорга киришга қарор қилса, пировардида $(4; 4)$ нуқтада бўлади: Б фирманинг танлаши ушбу вазиятда бир хил, $4 > -2$. Агар у бозорга чиқмасликка қарор қилса, яқун икки нуқта $(0; 10)$: Б фирманинг қарори иккала вариантни ҳам қўллаш имконини беради. Буни билган ҳолда, А фирма, 4 ва 0 ни таққослаб, ўз фойдасини $(4; 4)$ нуқталарда кўпайтиради.

Қарорлар бир хил ва Штакельберг бўйича биринчи мувозанат St_A (4; 4) нуқталарда бўлади. Ҳудди шу тариқа, биринчи бўлиб қарорни Б фирма қабул қилганда, Штакельберг бўйича мувозанат St_B (0; 10) нуқталарда бўлади.

Парето бўйича мувозанат. Парето бўйича оптимумни аниқлаш учун, биз «Ўйиннинг исталган бошқа якунига ўтиш бир вақтнинг ўзида иккала иштирокчи учун ҳам фойдалиликнинг ошишини таъминлайдими?» деган саволга жавоб бераётиб, ўйиннинг барча тўртта якунини изчил танлаб олишимиз зарур. Масалан, (-3; -2) якундан биз кўрсатилган шартни бажараётиб, исталган бошқа якунга ўтишимиз мумкин. Фақат (4; 4) якундан биз, бунда ўйинчилардан ҳеч бирининг фойдалилигини камайтирмаган ҳолда, ҳаракатлана олмаймиз ва бу Парето бўйича – Р мувозанат бўлади.

3.3. Ўйинлар назарияси таянч моделларининг таснифи

Ўйинлар назарияси учун бир неча таянч моделлар мавжуд [40]. Ушбу моделлар Нэш бўйича мувозанат нуқталарининг сони билан ва уларнинг Штакельберг бўйича ва Парето бўйича мувозанат нуқталарига мос келиши ёки мос келмаслиги билан фарқ қилади.

Умумий кўринишда моделлар типологияси ўйинлар назариясида фойдаланиладиган иккала иштирокчиси учун қуйидаги кўринишга эга бўлади:⁷

St/N	2	1	0
=	I. $N_1=St_1=St_2=P \neq N_2$	II. $N=St_1=St_2=P$	
		III. $N=St_1=St_2 \neq P$	
≠	IV. $N_1=St_1=P_1 \neq (N_2=St_2=P_2)$	V. $N=St_1=P_1 \neq (St_2=P_2)$	VII. $St_1=P \neq (St_2=P)$
		VI. $N=St_1 \neq (St_2=P)$	VIII. $St_1=P \neq St_2$

I модел. Масалан, иккита талаба томонидан учрашув жойининг танланиши вазиятини акс эттиради. Улардан ҳар бирини ё кутубхонада ёки буфетда топиш мумкин. Буфетдаги учрашув иккала талабага ҳам фойдалиликни таъминлаши назарда тутилади: улар кофе ёки бирор хил шарбат устида суҳбат ўтказишлари мумкин.

1-талаба	2-талаба	
	Кутубхонага бориш	Буфетга бориш
Кутубхонага бориш	0; 1	2; 2[N_2]
Буфетга бориш	3; 3[$N_1 St_1 St_2 P$]	1; 0

Бу ўйин унинг ёрдамида «фокал нуқта» - иккала талаба томонидан ўзлари танлайдиган учрашув жойи ғояси акс этирилиши туфайли қизиқарли. Агар иккаласи ҳам бир-бирини яхши билса, улар бир бирини топиши мумкин бўлган жойни тахмин қилиш унчалик қийинчилик туғдирмайди. «Фокал нуқта» буфет бўлиши эҳтимоли кўпроқ.

II модел. Эр-хотин ўртасидаги қатъий шаклдаги кескин вазиятни намоён этади. Эр-хотин иккита муқобил – концертга ёки футболга бориш вариантдан

⁷ Олейник А.Н. Институциональная экономика. Теория игр и моделирование взаимодействий / Вопросы экономики. №3, 1999. 141-143 б.

бирини танлаш йўли билан кечки вақтни қандай ўтказишни ҳал этади. Ҳар бирининг фикри равшан: хотин - концертга, эр - футболга боришни афзал кўради. Бунда эр-хотин кечки вақтни биргаликда ўтказишдан ҳордиқ чиқаришни анча паст баҳолашади.

Эр	Хотин	
	Концертга бориш ☒	Футболга бориш
Концертга бориш	1; 3	0; 0
Футболга бориш ☒	2; 2[N ₁ St ₁ St ₂ P]	3; 1

Ўйин шуниси билан қизиқки, бу ерда иккала иштирокчида ҳам устун стратегия мавжуд () «концертга бориш» – хотин учун, «футбол матчида бориш» - эр учун.

III модел. «Маҳбуслар дилеммаси» муҳокамаси.

1-гумондор	2-гумондор	
	Айбни тан олиш ☒	Айбни тан олмаслик
Айбни тан олиш ☒	1; 1 [N St ₁ St ₂]	3; 0
Айбни тан олмаслик	0; 3	2; 2 [P]

IV модел. Эр-хотин ўртасидаги аввалги қаттиқ шаклдаги ихтилофли вазиятнинг юмшоқроқ варианты. Қатъий шаклдаги ихтилофли вазиятнинг юмшоқ шаклдан фақат битта фарқи мавжуд, эр-хотин биргаликда ўтказилган кечки вақтдан кўрилган манфаатни юқори баҳолашади:

Эр	Хотин	
	Концертга бориш	Футболга бориш
Концертга бориш	2; 3 [N ₂ St ₂ P ₂]	0; 0
Футболга бориш	1; 1	3; 2 [N ₁ St ₁ P ₁]

V модел. Ушбу модель қуролсизланиш муаммосини ифодалайди. А мамлакат Б мамлакатга нисбатан уруш бошлаш масаласини ҳал этади, Б мамлакат эса қуролланиш ёки қуролсизланиш вариантларидан бирини танлайди. Муаммо шундан ибортки, қуролсизланган Б мамлакат тажоввузкор А мамлакат учун осон ўлжага айланади, қуролланган мамлакат эса тажоввузга тажоввуз билан жавоб қайтариши мумкин:

А мамлакат	Б мамлакат	
	Қуролланиш	Қуролсизланиш ☒
Уруш эълон қилиш	0; 0	3; 1 [N St ₁ P]
Уруш эълон қилмаслик	2; 2[St ₂ P]	1; 3

VI модел. Бирон-бир романини ўқиш тўғрисида қарор қабул қилиш билан боғлиқ оғир маънавий танлаш вазиятини акс эттиради. Биринчи китобхон, агар у китобни ўқий олмаса, афсус чекади, лекин, агар у ушбу романни барибир ўқишни бошласа, ўзи бундан уялади. Иккинчи китобхон – мунофиқнинг фикрига кўра китобни ўқишни ҳаммага тақиқлаш лозим, лекин агар романни ўқиш керак бўлса, у ҳолда фақат унинг ўзи ўқиши лозим:

1-китобхон	2-китобхон	
	Ўқимаслик ☒	Ўқиш
Ўқимаслик	0; 3	3; 1 [St ₂ P]
Ўқиш	1; 1 [N St ₁]	2; 0

VII модел қуйидаги ўйин кўринишида амалга оширилади. Ҳар бир ўйинчи ўйин бошида 2 долларга эга ва ушбу сумманинг ярмини қутига солиб қўяди. Сўнгра қути биринчи ўйинчига топширилади, у ушбу суммани ўзида қолдириши ёки қудуққа ташлаб юбориши мумкин. Иккинчи иштирокчи биринчи ўйинчининг хатти-ҳаракатини олдиндан айтиб бериши лозим ва, агар у бунинг уддасидан чиқса, 1 доллар олади. Бундан ташқари, агар қути қудуққа ташланмаса, ўйинчилар ундаги суммани ўзаро бўлиб олишади:

1-ўйинчи	2-ўйинчи	
	Қудуққа ташлаш	Қудуққа ташламаслик
Қудуққа ташлаш	0; 2	2; 0
Қудуққа ташламаслик	3; 1 [St ₂ P]	1; 3 [St ₁ P]

VIII моделда давлат билан сармоядор ўртасидаги ўзаро муносабатлар ифодаланади. Сармоядорда ҳаракатларнинг иккита варианты мавжуд – мамлакатда инвестицияни амалга ошириш ёки оширмаслик. Давлат эса инвестициялардан олинадиган даромадларга юқори солиқ белгилаши ёки солиқни умуман бекор қилиши мумкин:

Давлат	Сармоядор	
	Инвестиция киритмаслик	Инвестиция киритиш
Солиқ жорий этиш	0; 1	3; 0
Жорий этмаслик	1; 2 [St ₂]	2; 3 [St ₁ P]

Юқорида изоҳланган моделларни кўриб чиқиш индивидлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик жараёнида юзага келадиган қатор муаммоларни аниқлаш ва таҳлил қилиш имконини беради:

- *мувофиқлаштириш муаммоси* Нэш бўйича иккита нуқта мавжуд бўлган ҳолларда пайдо бўлади (I, IV моделлар). Мувофиқлаштириш муаммосининг ҳал этилиши кўшимча институционал шарт-шароитлар жорий этилиши, «фокал нуқталар» ёки келишувлар мавжуд бўлишини талаб қилади. Масалан, эр-хотин

қизиқишлари бир жойдан чиққан ҳолларда, улар ўз ҳаракатларини мувофиқлаштириши анча осонлашади;

- *бирга бўла олишлик муаммоси* Нэш бўйича мувозанат мавжуд бўлмаган вазият учун хосдир (VII, VIII моделлар). Агар институтлар стратегияларни танлашни чекламаса ва «йўналтирмаса», индивидлар ўз ҳаракатларини мувофиқлаштира олишмайди. Масалан, давлат билан сармоядор ўртасидаги ўзаро муносабатга давлатнинг нуфузи омилининг жорий этилиши (2, 3) якунда тўхталиш имконини беради;

- *кооперация муаммоси* - Нэш бўйича мувозанат мавжуд, у ягона, лекин Парето бўйича оптимал эмас (III модел - «махбуслар дилеммаси»). Ушбу вазиятда ҳам институционал чекловнинг жорий этилиши Парето бўйича оптимал натижага эришишни таъминлайди;

- *адолатлилик муаммосининг* долзарблиги - Нэш бўйича ягона мувозанат асимметрик, ютукнинг ўзаро ҳамкорлик иштирокчилари ўртасида адолатсиз тақсимланиши билан тавсифланади (V, VI моделлар). Адолатсизлик муаммосини ҳал этиш вариантларидан бири такрорланадиган ўйинларга ўтиш ва «аралаш» стратегиялар асосида нормаларни яъни, t_0 вақт лаҳзасида индивид А стратегияни, t_1 вақт лаҳзасида эса Б стратегияни танлаганда бўлади.

Хулоса

Институционал иқтисодий назариянинг предметини индивидларларнинг ўзаро ҳамкорлиги ҳамда ушбу ҳамкорликни таъминловчи тузилмалар ташкил этади.

Жон фон Нейман ва Оскар Моргенштерннинг «Ўйинлар назарияси ва иқтисодий хатти-ҳаракат» (1944) китобидаги фикрлар институционал иқтисодиётда ўйинлар назариясини татбиқ этиш учун асос бўлган. 1994 йилга келиб, биринчи бор “нокооператив ўйинлар” назариясидаги мувозанат таҳлили учун бир варақайга уч тадқиқотчи иқтисодиёт бўйича Нобель мукофотиغا сазовор бўлдилар. Булар: Райнхад Селтен (Германия), Жон Нэш (АҚШ), Жон С.Харсани (асли венгриялик – АҚШ). Ўйинлар назариясидаги формал моделни ташкил этиш учун: иштирокчи индивидларнинг мавжудлиги; ҳар бир иштирокчининг имкониятлар тўплами; иштирокчиларнинг стратегиялари ҳисобга олиниши лозим.

Ўйинлар назарияси таркибий жиҳатдан кооператив(коалицияли) ва нокооператив (коалициясиз) назарияларга ажратилади. Ўйин (G)ни таҳлил этишда уч қисм: ўйинчилар сони (N); стратегиялар мажмуаси (St); иштирокчиларнинг ютук (P)лари асос бўлади.

Ҳар бир ҳамкорлик учун мувозанатларнинг турли хиллари мавжуд бўлиши мумкин: устун стратегияли мувозанат, Нэш бўйича мувозанат, Штакельберг бўйича мувозанат ва Парето бўйича мувозанат

Таянч сўзлар ва иборалар

Ўйинлар назарияси, формал модел, кооператив (коалицияли) ва нокооператив (коалициясиз) назариялар, стратегия устун стратегияли мувозанат, Нэш бўйича мувозанат, Штакельберг бўйича мувозанат ва Парето бўйича мувозанат.

Такрорлаш учун саволлар

1. Нима учун институционал назарияда математик аппарат неоклассикаси учун анъанавий ҳисобланган математик аппарат тилидан эмас, балки ўйинлар назариясидан фойдаланилади.

2. Индивидлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорликнинг қайси асосий муаммолари ўйинлар назарияси ёрдамида моделлаштирилади?
3. Кооператив (коалицияли) ва некооператив (коалициясиз) назарияларнинг хусусиятларини изоҳланг.
4. Устун стратегияли мувозанатни шарҳлаб беринг.
5. Нэш бўйича мувозанатни шарҳлаб беринг.
6. Штакельберг бўйича мувозанатни шарҳлаб беринг.
7. Парето бўйича мувозанатни шарҳлаб беринг.

4-БОБ. РЕЖА ИНСТИТУТИ ВА БОЗОР ИНСТИТУТИ

4.1. Иқтисодиёт конституцияларининг шаклланиши

4.2. Буйруқбозлик иқтисодиёти нормалари

4.3. Бозор конституцияси нормалари

4.4. Мулкчилик ҳуқуқларини иқтисодий асослаш

4.5. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш

4.1. Иқтисодиёт конституцияларининг шаклланиши

Нормалар индивидларнинг ўзаро мувофиқ муносабатлари барқарорлигининг асосий кафолати ҳисобланади. Индивид контрагент ҳаракатларини тушуниш ва ўз ҳаракатини улар билан мувофиқлаштириш учун у ёки бу нормани танлаш баробарида умуман тизимнинг барқарорлигини таъминлайди. Индивид нормадан четга чиқса, уни нормага қайтарувчи тартибга солиш механизмининг мавжудлиги нормалар тизимини шакллантиради. Шунингдек, нормалар тизими макро ва микродаражалар ўртасидаги асосий боғловчи бўғинга айланади.

Индивидларнинг иқтисодий фаолият кўрсатишини таъминловчи нормалар тизими иқтисодиёт конституцияси дейилади. Иқтисодиёт конституцияси буйруқбозлик ва бозор тизимларида ўзаро зид нормаларга амал қилади. Масалан, бозор тизими фақат индивидлар ўзларининг кундалик иқтисодий фаолиятида у асосланадиган нормалардан фойдаланган даражага қараб барқарор ва такрор ишлаб чиқаришга қодир бўлади. Ўзининг шахсий манфаатларини кўзловчи индивидлар ўртасидаги битимлардан макроиқтисодий даражага ўтиш бозор хатти-ҳаракатлари нормалари орқали амалга оширилади.

Буйруқбозлик иқтисодиётининг нормалар тизими сурункали тақчиллик, яъни ресурсларнинг етишмаслигини ўзида намоён этади. Тақчилликнинг маълум даражада барқарорлашуви ҳамда иқтисодий агентлар ушбу даражага мослашуви тизимда *нормал тақчиллик* ҳолатини юзага келтиради. Бунда буйруқбозлик иқтисодиёти учун хос бўлган навбатнинг нормал узунлиги, ресурслар ва тайёр маҳсулотларнинг нормал захиралари ва ҳоказолар тушунилади. Бошқача айтганда, нафақат Вальрас бўйича умумий мувозанат иқтисодий тизимнинг барқарор ҳолати билан чекланилади, балки тизим ҳатто мувозанатсиз ҳолатда ҳам барқарорлашиши мумкинлиги намоён бўлади.

Умуман олганда, буйруқбозлик ва бозор тизимларида қўлланиладиган нормаларнинг таркибий тузилишини қуйидаги жадвалда кўриш мумкин.

4.1.-жадвал.

Иқтисодиёт конституциялари нормаларининг гуруҳланиши

Бозор конституцияси	Буйруқбозлик иқтисодиёти конституцияси
Мураккаб утилитаризм	Оддий утилитаризм
Рационал мақсадли феъл-атвор	Мафкуравий қадрият рационалиги
Деперсонафикацияланган ишонч	Персонафикацияланган ишонч
Эмпатия	«Сен – менга, мен - сенга»,

Ижобий маънода эркинлик	
Қонунга ихтиёрий бўйсунуш	Қонунга тилда бўйсунуш

Қуйида ушбу нормаларнинг иқтисодиётда амалда намоён бўлиши кўриб чиқилган.

4.2. Буйруқбозлик иқтисодиёти нормалари

Буйруқбозлик иқтисодиётининг нормал ҳолатлари учун зарур бўлган нормалардан бири оддий утилитаризм ҳисобланади. Бунда индивид томонидан ўз фойдалилигини оширилиши ўзига хос равишда намоён бўлади. Яъни, **оддий утилитаризм** - индивиднинг самарали фаолияти билан боғлиқ бўлмаган ҳолда ўз фойдалилигини оширишга интилишидир.

Индивид истеъмол маданиятидаги оддий утилитаризм “квартира – машина – дала ҳовли” учлигида акс этади. Индивидда бундай идеалнинг тарқалиши ва қулай ҳаёт шароитларини таъминлашга интилиш шўролар (советлар) жамияти намунасида XX асрнинг 70-80-йиллардаги ўзига хос шаклга эга тенденциялар билан тавсифланади. Бунда истеъмолнинг маълум даражасига эришиш учун ноёб (такчил) ресурслардан фойдаланиш имконияти самарали меҳнат бўйича эмас, балки маълум касб тоифасидаги ходимлар (савдо соҳаси, бюрократик аппарат, темир йўл ва ҳаво йўли транспорти ходимлари, чет элга чиқиш имкониятидагилар) ўртасида бўлинган эди.

Яъни, утилитаризм нормаси буйруқбозлик иқтисодиётида фақат оддий шаклда – индивиднинг самарали фаолият билан боғлиқ бўлмаган ҳолда фойдалиликни оширишга интилиши сифатида мавжуд бўлган. Иккинчидан, такчиллик шароитидаги истеъмолда фойдалиликни оширишга интилиш навбатда туриш зарурлиги, асаббузарликлар, оворагарчиликлар, жанжаллар (низолар) туфайли келиб чиққан юқори руҳий кечинмалар билан чекланди. Буйруқбозлик тизимининг бу тавсифи «сабр чегараси» тушунчаси билан ҳам изоҳланади. Сабр чегараси деганда низолар ва кескинликлар жамланишининг ундан кейин иқтисодий агентлар шикоят қила бошлайдиган ва норозилик намоёиш этадиган даражаси тушунилади. Шундай қилиб, буйруқбозлик иқтисодиётининг биринчи нормаси *оддий* ва *чекланган утилитаризмдан* иборат.

Буйруқбозлик иқтисодиёти нормалари тизимининг иккинчи унсури тўлиқсиз рационал фаолият билан изоҳланади. Бунда, биринчи навбатда ахборотнинг чекланганлиги ва тўлиқсизлиги билан шартланган тўлиқсиз рационаллик тушунилади. Иқтисодий агентлар эркин шаклланмаган нарх ва такчил ресурслар шароитида нархлардаги мавжуд ахборотни нархга тааллуқли бўлмаган – заҳиралар ҳажми, навбатларнинг узунлиги ва ҳоказолар ҳақидаги маълумотлар билан тўлдирадилар. Натурал кўрсаткичларда ахборот олиш эса, ҳамма вақт уни йиғиш билан боғлиқ юқори даражадаги харажатларни келтириб чиқаради. Натижада тизимда «низо», яъни сотувчилар ва харидорлар позицияларини мувофиқлаштиришда кечикишлар пайдо бўлади. Низо прогнозлардаги хатолар, манфаатдор шахсда бошқа субъектларнинг ҳолати ва мақсадлари тўғрисида ахборотнинг мавжуд эмаслиги, манфаатдор шахснинг қарор қабул қилишдаги беқарорлиги, ўзгарувчан шароитга мослашишдаги

ўнғайсизлиги шаклига эга бўлади. Бундан ташқари, тўлиқсиз рационал фаолият, иқтисодий агент учун фақат ташқаридан белгиланган мақсадларга эришиш воситаларини танлаш эркинлиги билан шартланган. Мафкура билан белгиланган партия-хўжалик аппаратининг мафкуравий мақсадлари режа топшириқлари шаклини қабул қилувчи муайян маъмурий ва хўжалик вазифаларига айланади. Бошқача айтганда, буйруқбозлик иқтисодиётида иқтисодий субъектларнинг фаолияти– мафкуравий қадрият рационаллиги нормасига асосланади.

Ишонч нормаси иккита шаклда давлатга ишонч сифатида ва бир бирини яхши билган шахслар доираси билан чекланган микродаражадаги ишонч сифатида мавжуд бўлади. Ҳар қандай аҳамиятли битимнинг давлат органига: партия, режа, таъминот органига мурожаат этиш билан боғлиқлиги сабабли давлатга ишонмасдан туриб, йўл тутишнинг иложи йўқ. Бундай вазиятда бевосита контрагентга ишониш мутақо ортиқча – давлат учинчи томон сифатида битим шартларининг бажарилишини кафолатлайди. Бироқ микродаражадаги *ишонч* барибир *максимал персонификацияланган* шаклда мавжуд бўлади.

Бу норма ҳам уй хўжалигида, ҳам корхонада амал қилади. Уй хўжалигининг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида оғирлик марказининг оила-қариндошчилик таркибига, дўстлар ва таниш-билишларга кўчирилади. Масалан, ўзаро ҳамкорлик умуман врач, сартарош билан эмас, балки *таниш* врач ёки сартарош билан амалга оширилади. Корхоналар хатти-ҳаракатини ҳам худди шундай таърифлаш мумкин. Улардан ҳар бири барқарор шерикчилик доирасига эга бўлиб, бунда ушбу корхоналар раҳбарлари ўртасида шахсий даражада ишончли муносабатлар йўлга қўйилади. Яъни, директорлар ўртасида ўзаро ёрдам ва ўзаро ишонч тамойиллари асосига қурилган корпоратив муносабатлар шаклланади.

Буйруқбозлик иқтисодиётининг навбатдаги базавий нормаси «*сен – менга, мен - сенга*», ёки ўзаро хизматлар кўрсатиш тўғрисидаги келишувдир. Такчил ресурсни олишнинг кенг тарқалган вариантларидан бирига кўра, истеъмолчи ва етказиб берувчи вақти вақти билан вазифаларини алмаштириб туради, яъни “бугун мен пўлат бериб тураман, сен эса эртага болтдан ёрдам қилиб турасан”. Айнан ҳар қандай бартер битимининг асосида «Сен – менга, мен - сенга» нормасидан фойдаланиш ётишига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Ҳатто, бартер алмашуви занжир бўйича амалга оширилиши мумкин бўлса-да, ушбу нормага локал ва таниш-билишлар доираси билан чекланган хусусиятни йўқотиш имконини бермайди.

Ва ниҳоят, *қонунга бўйсунмиш* нормаси. Ҳар қандай ўзаро муносабатнинг давлат назорати остида бўлишига қарамай буйруқбозлик иқтисодиёти доирасида қонунлар партия манфаатларига бўйсунган. Бунинг учун расмий асос бўлмаса-да, партия қарорлари *де факто* қонун кучига эга бўлган. Ҳатто эълон қилинган *де юре* умумхалқ мулкчилик шакли ҳам *де факто* мулкчилик шакли билан, хусусан, бюрократик органлар – «идоралар» (вазирликлар ва идоралар) мулки бўлган. Бюрократиянинг бундай ўзбошимчалиги оддий фуқароларнинг қонунга нисбатан муносабатига акс таъсир ўтказган. Бошқача

айтганда, буйруқбозлик иқтисодиётида иқтисодий субъектларнинг хатти-ҳаракати қонунга тилда буйсуниш нормаси сифатида тавсифланади. Демак, буйруқбозлик иқтисодиёти конституциясининг асосий нормалари тизимнинг мувозанатсиз ҳолатини барқарорлаштирига хизмат қилади.

4.3. Бозор конституцияси нормалари

Бозор конституцияси – бозорда битимларни амалга ошириш ва унда мувозанатга эришиш имконини берувчи хатти-ҳаракатларнинг ўзаро шартланган нормалари йиғиндисини ташкил этади. Бозорлардаги барқарор мувозанат бозор нормаларидан фойдаланишнинг натижаси ҳисобланади. Бозор конституциясининг асосида ётувчи биринчи норма – *мураккаб утилитаризм* нормаси бўлиб, у нафақат индивидни ўзининг фойдалилигини оширишга йўналтиришни, балки унинг олинадиган фойда билан ўзининг самарали фаолияти ўртасидаги алоқани англаб етишини назарда туттади. **Яъни, мураккаб утилитаризм** – индивид томонидан ўз фойдалилигининг самарали фаолият асосида оширилишидир.

Мураккаб утилитаризм нормаси индивиднинг эҳтиёжлар даражаси ва самарали фаолияти ўртасидаги номувофиқликни истисно этади. Баъзан, бундай номувофиқлик юқори ишлаб чиқариш салоҳиятига ва юқори меҳнат самарадорлигига эга бўлмаган мамлакат аҳолиси ўртасида юқори истеъмол стандартларининг тарқалишида юзага келадиган «номувофиқ кутишлар инкилоблари» асосида ётади. Ушбу вазиятда асосан оммавий ахборот воситалари орқали юз берадиган янги истеъмол стандартини қабул қилиш жамиятда ҳукмронлик қилувчи самарали фаолият моделига тааллуқли бўлмайд.

Бундан ташқари, қулай шароитлар мавжуд бўлганида оддий утилитаризм фойдалиликни оширишни рентани қидиришга айлантиришни назарда туттади. Мукамал рақобат вазиятидан ҳар қандай четга чиқиш, алмашиш (тарифлар, квоталар) учун чекловлар ўрнатилиши оддий утилитаризм саъй-ҳаракатларини рентани қидиришга ёки, бошқача айтганда, фойдага самарасиз йўналтирилишга айлантиради. Индивиднинг рентани кўпайтиришга интилишини норматив чеклаш сифатида мураккаб утилитаризм, яъни индивид томонидан бошқалар зиёнига эмас, балки фақат ўз фаолияти ҳисобидан ютуққа эришиш мумкинлигининг тан олиниши муқобил вариант ҳисобланади.

Агар утилитаризм нормаси индивиднинг мақсадли функциясини белгиласа, **рационал мақсадли феъл-атвор (хулқ, хатти-ҳаракат)** нормаси фойдалиликни муайян вазифаларнинг ҳал этилиши билан боғлаган ҳолда оширишни муайянлаштиради. Маълумки, рационал мақсадли феъл-атвор индивид томонидан ўзининг рационал қўйилган ва ўйланган мақсадига эришиш учун ташқи олам предметлари ва *инсонларнинг* маълум феъл-атворидан фойдаланишини назарда туттади. Ахборотнинг тўлиқсизлиги ва уни қайта ишлаш бўйича когнитив қобилятларнинг чекланганлиги шароитида рационал мақсадли феъл-атвор найранг қилишга айланади: агар индивид катта ҳажмдаги ахборотга эга бўлса, у ўзининг контрагенти билан найранг қилади. Индивид шу

усул билан атрофидагиларни ўз мақсадига – фойдалиликни оширишга эришиш воситасига айлантиришга уринади.

Айрим агентларнинг фойдаланилган автомобиллар бозори ва «маънавий хатар» билан боғлиқ суғурта бозорида бошқаларни зиёнга учратиши ахборот асимметриясидан фойдаланишга классик мисол бўлади. Бундай айёрлик, яққол ёки нозик шаклда алдаш билан шахсий манфаат кўзланадиган хатти-ҳаракатга оппортунизм номи берилган. Рационал мақсадли феъл-атворни оппортунизмга айлантиришга қарши кафолатлар барча иштирокчилар фаолиятининг қуйидаги ё таркибий ёки расмий-ҳуқуқий жиҳатлари билан тавсифланади:

- мукамал когнитив қобилият ва алмашувда тўлиқ ахборотга эга бўлиш;

- шартнома тузишда махсус таомиллардан фойдаланиш.

Иккинчи жиҳат оптимал шартнома назариясини махсус ўрганиш предмети ҳисобланади, шунинг учун бу ерда бозор конституциясининг иккинчи унсури сифатида *тўлиқ рационаллик* мезонларига жавоб берувчи *рационал мақсадли феъл-атвор*ни таъкидлаш лозим.

Мақсадли рационал феъл-атвор шаклланишининг асослардан бири атроф-муҳит предметлари ва одамларнинг феъл – атворини кутилаётган воқеликка нисбатан мос равишда айта олишдир. Индивид томонидан қабул қилинадиган қарорлар хатарининг контрагент фаолияти асосида аниқланган вазиятлари кутилаётган воқеликка контрагент ҳаракатларининг мос бўлиши учун ўта аҳамиятлидир. Ўзаро боғлиқлар шароитида индивидлар ўртасидаги мунособатларни тартибга солувчи норма сифатидаги ишонч бўлган тақдирда мақсадли рационал ҳаракатга эришилади. Қачонки, индивидга ўз ҳаракатини бошлашидан олдин атрофдаги ҳаракатлар аниқ бўлиб, индивид танловига айрим атрофдаги ҳаракатлар бўйича кутилишларнинг таъсир қилиши ишонч дейилади. Бозордаги битим билан деперсонафикацияланган ишонч ўртасида алоқадорлик олдиндан тўловларнинг амал қилишида намоён бўлади. Бу энг оддий бозор битими ҳисобланади. Иқтисодиёти ривожланган малакатларда ишончнинг деперсонафикацияланганлиги бўйича ўтказилган сўровларга жавоблар (Дания-94 %; Германия-90 %; Франция-84%)да юқори натижалар олинган.

Бозор конституциясининг яна бир нормаси эмпатия бўлиб, бунда индивид ўзини контрагент ўрнига қўйиб кўради ва унинг барча кечинмалари, қизиқишлари ва мўлжалларини бозор субъекти сифатида ўзидан ўтказишга ҳаракат қилади. Айрим шахслар доираси билан чекланмаган эмпатия индивиднинг ўз ҳаракатларида эркинликка чиққани билан боғлиқ. Инсоннинг фаолияти қанча эркин бўлса, у атрофдагиларнинг ҳаракатини шунча яхши тушунади ва уни олдиндан айта олади. Бу эркинлик нормасининг рационал асосланган мақсадга эришишда тўсиқ эмас, муваффақият шартига айланишини таъминлайди. Сўнгги норма легализм бўлиб, бунда қонунни ҳурмат қилиш ва ўз ихтиёрига кўра, унга бўйсиниш тушунилади. Бу норма айни чоғда, мулкий ҳуқуқларнинг самарали ҳимоя қилинишига ҳам йўл очади. Юқорда баён этилганлардан шу нарса келиб чиқадики, бозор конституцияси нормаларида

ҳам айрим нуқсонлар мавжуд бўлгани ҳолда, уларнинг ўзаро боғлиқ тарзда амал қилиши тизимнинг мунтазам такомиллашувига хизмат қилади.

4.4. Мулкчилик ҳуқуқларини иқтисодий асослаш

Индивидлар учун мулкчилик ҳуқуқларини ўрнатиш ҳамда бу ҳуқуқларга уларнинг амал қилиш зарурати қонунга ихтиёрий бўйсунуш нормалари билан ўзаро узвий боғланган. Мулкчилик ҳуқуқлари индивидлар ўртасида юзага келадиган ўзаро муносабатлардаги ноаниқликни камайтирувчи институтлардан бири ҳисобланади.

Мулкчилик ҳуқуқларини таҳлил қилиш учун иккита фермер ўз подаларини бири паст ҳосилдор бўлган иккита яйловда ўтлатиши мисолини кўриб чиқамиз [47]. Берилган ҳолатга кўра, ем-ҳашак захиралари ушбу яйловларнинг ҳар бирида бир вақтнинг ўзида иккита подани ўтлатиш имконини бермайди.

4.2.-жадвал

Фермерларнинг яйловларан фойдаланиш имкониятлари

Кўрсаткичлар		2-фермер	
		Биринчи яйловда ўтлатиш -P ₂	Иккинчи яйловда ўтлатиш-1- P ₂
1-фермер	Биринчи яйловда ўтлатиш - P ₁	2; 2	8; 4 [N ₂ P ₂ P St ₁]
	Иккинчи яйловда ўтлатиш -1- P ₁	4; 8 [N ₁ P ₁ St ₂]	1; 1

Ушбу ҳолатда Парето бўйича оптималлик нуқтаи назаридан иккита бир хил яқун (4; 8) ёки (8; 4) мавжуд. Яқунлардан бирини қайд этувчи институционал қарорлар бир нечта бўлиши мумкин. Улардан энг оддийси яйловдан фойдаланишдаги устуворликни унга биринчи бўлиб ўз подасини олиб келган фермерга берувчи қонундан иборат. Келиш тартиби бўйича ноёб ресурс (яйлов)ни тақсимлаш - навбат институти фаолият кўрсатишининг асосида ётувчи тамойиллардан бирини акс эттиради. Бироқ навбат институтидан фойдаланиш подани қайси яйловга олиб бориш тўғрисида қарор қабул қилиш вақтида фермерларнинг иккиланишини камайтирмайди, балки оширади. Бундан ташқари, иккиланиш ундан кейин ҳам ҳар сафар яйловни танлашда такрорланади.

Яйловда мулкчилик ҳуқуқларининг ўрнатилишигина масалани ҳал этишнинг муқобил варианты бўлади. Масалан, 1-фермер биринчи яйловнинг, 2-фермер эса иккинчи яйловнинг мулкдори ҳисоблансин. Ҳатто фермерларнинг нафлиги нуқтаи назаридан бундай қарорнинг номутаносиблигини ҳисобга олган ҳолда, *иккаласининг* ҳам манфаатлари йўлида мулкчилик ҳуқуқларини тан олиш ва ҳурмат қилиш лозим. Кам ҳосилли яйловни олувчи иккинчи фермернинг мулкчилик ҳуқуқлари жорий этилгунга қадар ва ундан кейинги нафлигини таққослайлик.

Мулкчилик ҳуқуқлари ўрнатилгунга қадар иккинчи фермер, агар у подасини биринчи яйловга олиб борса, $2 P_1 + 8 (1 - P_1) = 8 - 6P_1$ га, агар у подасини иккинчи яйловга олиб борса, $4 P_1 + 1 (1 - P_1) = 3P_1 + 1$ га эга бўлади. Сўнгра, иккинчи фермер томонидан биринчи яйловнинг танланиши эҳтимолини ҳисобга олган ҳолда, $P_1, EU = P_2 (8 - 6P_2) (3P_1 + 1)$ га, оддий ҳолатда $P_1 = P_2 = 1/2$ га эга бўламиз, бу $EU = 3,75$ ни беради. Мулкчилик ҳуқуқлари ўрнатилганидан кейин эса иккинчи фермерга 4; яъни, $4 > 3,75$ га тенг бўлган ютуқ қафолатланган.

Иккала фермер ҳам бир вақтнинг ўзида битта яйловдан фойдаланган ҳолларда паст ютуқларга эришишига алоҳида эътиборни қаратиш лозим. Мазкур ҳолат очик фойдаланишда бўлган ресурсларни нооқилона истеъмол қилишда ўз аксини топадиган «жамоат мулки фожиасини» намоён этади. Бундай ресурслардан фойдаланишнинг хусусий ва жамоат сарф-харажатларининг номувофиқлиги уларнинг тугашига олиб келади. Бошқача айтганда, ресурсга нисбатан мулкчилик ҳуқуқлари аниқ ўрнатилмаган ҳолларда унинг истеъмол қилиниши салбий ташқи таъсирлар ёки экстерналларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Яна мисол тариқасида иккала фермер томонидан бир вақтнинг ўзида бир яйловдан фойдаланилишини тасвирловчи ҳолатни кўриб чиқаймиз. Мисолда ишлаб чиқаришнинг фақат иккита омили – фермерларнинг ери ва меҳнати ҳисобга олинсин.

Фараз қилайлик, яйловга кўшимча меҳнат бирлиги сарфланган, яъни биринчи фермер эгаллаган яйловга иккинчи фермер ўз подасини олиб келди. Ушбу ҳолатда кўшимча меҳнат сарфининг самараси пасаяди. Ишлаб чиқариш (етиштириш) умумий ҳажми ошгани ҳолда кўшимча меҳнат қилган фермернинг манфаатдорлиги пасаяди ва ўртача маҳсулотнинг камайиши юз беради. Агар яйлов хусусий мулкчиликда бўлса, у ҳолда мулкдорнинг шахсий сарф-харажатлари кўпроқ самара келтиради ва рента энг юқори бўлади. Агар яйлов умумий фойдаланишда бўлса, меҳнат сарфи самарадорлигининг даражаси пасайиб, рента йўқолади. Юқорида баён этилганларга яқун ясаб, таъкидлаш лозимки, мулкчилик ҳуқуқларининг ўрнтилиши камида иккита сабабга кўра иқтисодий агентлар манфаатларига мос келади, яъни уларнинг ўзаро ҳамкорлигидаги ноаниқлик (иккиланиш) камаяди ва ресурслардан фойдаланиш оптималлашади.

4.5. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш

Мутахассисларнинг ҳисоблашларича, ўнтагача бўлган ҳуқуқий анъаналар (роман-герман ҳуқуқий оиласи, умумий ҳуқуқ, мусульмон ҳуқуқи, хитой ҳуқуқи, африка ҳуқуқи, сўнгги вақтларгача мавжуд бўлган социалистик ҳуқуқ ва ҳ.к.)да мулкчилик ҳуқуқига ва уни ўрнатиш таомилига нисбатан алоҳида қарашлар мавжуд. Бироқ, иқтисодий агентлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг бозор тамойиллари нуқтаи назаридан иккита ҳуқуқий анъана – умумий (ёки прецедент) ҳуқуқ ва фуқаролик (ёки роман-герман) ҳуқуқи алоҳида қизиқиш уйғотади. Айнан ушбу ҳуқуқий анъаналар Европа мамлакатларида бозор шаклланишининг асосида ётади (умумий ҳуқуқ - Буюк Британия ва унинг мустамлакаларида, шу жумлаан АҚШда, фуқаролик ҳуқуқи

– континетал Европа мамлакатларида). Ушбу иккита анъана ўртасидаги фарқлар анча катта бўлиб, улар кўплаб жиҳатларга тааллуқли. Биринчидан, ҳуқуқ манбалари бир биридан фарқ қилади. Фуқаролик ҳуқуқида янги нормалар мавжуд қонунлар (конституция, кодекслар, оддий қонунлар, регламентлар ва декретлар)дан *дедукция* асосида қабул қилинади. Умумий ҳуқуқда, аксинча, *прецедент* марказий рол ўйнайди. Прецедент деганда анъаналар ва шуларнинг ўхшаш масалалар бўйича аввалги қарорлари тушунилади. Масалан, мулкчилик ҳуқуқини ошкора (қонуний) тарзда даъвогар ушбу ҳуқуқни *де факто* узоқ давр мобайнида амалга ошириб келганлигини исботлаш асосида ҳам мустаҳкамлаш мумкин. Ерга нисбатан ошкора мулкчилик ҳуқуқи, унинг амалдаги фойдаланувчисига 12-20 йиллик давр мобайнида фойдаланиш бўйича, агар шу вақт ичида бошқа ҳеч ким мулкчилик учун унданда асослироқ даъво қилмаса, мустаҳкамланади.

Иккинчидан, иккала анъана бир биридан судьяга ҳуқуқий қарор қабул қилиш учун бериладиган даража билан фарқ қилади. Фуқаролик ҳуқуқида судьянинг хатти-ҳаракатини «қонунга бўйсунуш» атамаси билан белгилаш мумкин: унинг вазифаси баҳс-мунозарали вазиятни энг асосли тарзда ёритувчи ҳуқуқий нормаларни топиш ва қўллашдан иборат. Умумий ҳуқуқ судьяга ўз ҳаракатларида катта эркинликни беради – у нафақат мавжуд ҳуқуқий нормалар талқинчиси, балки маълум маънода (прецедент орқали) унинг яратувчиси ҳамдир. Судья адолатли қарор чиқариш йўлини тутиши лозим, лекин бу қарорни қидириш жараёнида у нафақат мавжуд нормаларига, балки адолатнинг субъектив мезонларига ҳам мурожаат этишга ҳақли. Умумий ҳуқуқда суд қарорларини шахслаштириш механизми айнан субъектив омил асосида қурилади.

Бироқ, умумий ҳуқуқнинг фуқаролик ҳуқуқидан биз учун энг аҳамиятли фарқи мулкчилик ҳуқуқининг талқин этилишидан иборат. Франция, Бельгия, Голландия, Италия, Испания, Португалия, қатор Болқон мамлакатларининг фуқаролик кодексларининг асоси бўлган Наполеон Кодекси (1804 й.)дан бошлаб, мулкчилик ҳуқуқлари, роман-герман анъанасида ягона, чекланмаган ва бўлинмас ҳуқуқ сифатида кўриб чиқилади. Бу шуни назарда тутадикки, фақат учта асосий ҳуқуқ - эгаллик қилиш ҳуқуқи, фойдаланиш ҳуқуқи ва тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлган бир киши қандайдир ресурснинг мулкдори бўлиши мумкин. Бир ресурсга нисбатан мулкчилик ҳуқуқи иккита ва ундан кўп субъектлар ўртасида тақсимланган вазият феодализм қолдиғи ва ушбу тузумга хос бўлган ер эгаси - қирол томонидан ундан фойдаланиш ҳуқуқини ўзининг вассалларига ўтказиш сифатида истисно этилди.

Умумий ҳуқуқ ҳуқуқларнинг мураккаб «тутами» сифатида мулкчилик концепциясидан келиб чиқади, бунда бир ресурсга бўлган ҳуқуқ турли инсонларга тегишли бўлиши мумкин. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ресурснинг ягона ва мутлақ мулкдорини белгилашни эмас, балки ҳар бир ҳуқуққа аниқ белгиланган мулкдорнинг бириктирилишини назарда тутайди. Бошқача айтганда, ҳар бир ҳуқуқда ўзининг мутлақ эгаси мавжуд бўлган тақдирда, мулкчилик ҳуқуқи тўлиқ тафсирланган ҳисобланади. Англиялик ҳуқуқшунос А.Оноре мулкчилик ҳуқуқлари бўйича ҳуқуқлар «тутами»ни

ишлаб чиқиб, ҳар бир ҳуқуқнинг хусусияти бўйича қуйидаги таърифларни таклиф этган:

- * эгалик қилиш ҳуқуқи – «мулк устидан жисмоний назорат ва мулкдорнинг вакиллари, агентлар орқали мутлақ назоратни амалга ошириш истаги»;
- * фойдаланиш ҳуқуқи – ашъдан (нарсадан) шахсан фойдаланиш ҳуқуқи;
- * тасарруф этиш ёки бошқариш ҳуқуқи – ашъ қандай ва ким томонидан фойдаланилиши мумкинлиги тўғрисида қарор қабул қилиш ҳуқуқи;
- * ўзлаштириш ҳуқуқи ёки даромад олиш ҳуқуқи – ашъдан аввалги шахсий фойдаланишдан ёки бошқа шахсга ундан фойдаланишга рухсат этишдан келиб чиқувчи бойликларга эгалик қилиш;
- * қолдиқ қиймат ҳуқуқи – ашъни бегоналаштириш, истеъмол қилиш, сотиш, ўзгартириш ёки йўқ қилиш ҳуқуқи;
- * хавфсизлик ҳуқуқи – экспроприациядан иммунитетни кафолатловчи ҳуқуқ;
- * ашънинг мерос бўйича ёки васият бўйича ўтиши ҳуқуқи;
- * муддатсизлик – агар шартномада бошқача ҳолат назарда тутилган бўлмаса, ҳуқуқларга эгалик қилишнинг вақтга кўра чекланмаганлиги;
- * зарарли фойдаланишни тақиқлаш ҳуқуқи – агар бу салбий ташқи таъсирларни келтириб чиқариш билан боғлиқ бўлса, ашъдан фойдаланишни тақиқлаш ҳуқуқи;
- * ундириш кўринишидаги жавобгарлик - қарзни тўлаш учун ашъни олиб қўйиш имконияти;
- * қолдиқ хусусияти – кимгадир берилган ҳуқуқни уни ўтказиш муддати тугаганидан кейин «табiiй» қайтарилишини кутиш.

Шундай қилиб, мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлашга нисбатан бундай ёндашув анча мослашувчан бўлиб, бу уни бозорда мураккаб битимларни тузишда, индивидлар ўртасида ресурслардан фойдаланиш борасида ҳар қандай мураккаб ўзаро муносабатларни амалга оширишда ўта самарали воситага айлантиради. Масалан, ёллаш бўйича ҳар қандай битим ҳуқуқлар «тутами»нинг «қисмларга ажралишини» ва ижарачи томонидан унинг бир қисмига (камида фойдаланиш ҳуқуқига) эга бўлинишини назарда тутати. Ҳуқуқлар «тутами»нинг янада мураккаб кўринишлари мулкнинг траст бошқаруви, лизинг, франчайзинг ва тижорт фаолиятини ташкил этишнинг бошқа мураккаб шакллари қўллаш чоғида юз беради.

Хулоса

Нормалар индивидларнинг ўзаро мувофиқ муносабатлари барқарорлигининг асосий кафолати ҳисобланади. Иқтисодиёт конституцияси деб индивидларнинг иқтисодий фаолият кўрсатишини таъминловчи нормалар тизимига айтилади. Буйруқбозлик ва бозор тизимларида иқтисодиёт конституциясининг нормалари ўзаро зид ҳолда амал қилади. Буйруқбозлик иқтисодиётининг нормалар (оддий утилитаризм, максимал шахслаштириш, «сен – менга, мен - сенга», қонунга тилда буйсуниш) тизими сурункали тақчиллик, яъни ресурсларнинг етишмаслигини намоён этади. *Бозор конституцияси* – бозорда битимларни амалга ошириш ва унда мувозанатга эришиш имконини берувчи хатти-ҳаракатларнинг ўзаро шартланган нормалари (мураккаб утилитаризм, рационал мақсадли феъл-атвор, деперсонификацияланган ишонч, эмпатия, легализм) йиғиндисини ташкил этади. Индивидлар ўртасидаги ўзаро муносабатлардаги ноаниқликни камайтирувчи институтлардан бири мулкчилик ҳуқуқлари ҳисобланади. Ҳуқуқий анъаналарда

асосан, умумий ва фуқаролик ҳуқуқлари таҳлил қилинади. Фуқаролик ҳуқуқидаги янги нормалар мавжуд қонунлар (конституция, кодекслар, оддий қонунлар, регламентлар ва декретлар)дан *дедукция* асосида қабул қилинади. Умумий ҳуқуқда, аксинча, *прецедент* марказий рол ўйнайди. Прецедент деганда анъаналар ва шуларнинг ўхшаш масалалар бўйича аввалги қарорлар тушунилади.

Таянч тушунчалар ва иборалар

Иқтисодиёт конституцияси, буйруқбозлик ва бозор конституциялари, оддий утилитаризм, максимал персонификациялаш, «сен – менга, мен - сенга», қонунга тилда буйсуниш, мураккаб утилитаризм, рационал мақсадли феъл-атвор, деперсонификацияланган ишонч, эмпатия, легализм, мулкчилик ҳуқуқлари, умумий ва фуқаролик ҳуқуқлари, дедукция, прецедент.

Такрорлаш учун саволлар

1. Иқтисодиёт конституцияси тушунчасининг моҳиятини шарҳланг.
2. Агар буйруқбозлик иқтисодиёти ҳатто сурункали тақчиллик мавжуд бўлганда ҳам барқарор ҳолатда турувчи тизимни ўзида намоён этган бўлса, у ҳолда ўтиш иқтисодиётининг туб беқарорлигининг сабаблари нимада?
3. Буйруқбозлик иқтисодиётининг унсури ҳисобланган утилитаризм нормаси утилитаризмнинг бозор нормасидан нима билан фарқ қилади?
4. Америкалик машҳур сиёсатшунос ва иқтисодчи Фрэнсис Фукуяма ўзининг сўнгги китобларидан бирида бозор иқтисодиётидаги кўтарилиш ва пасайишларни унинг субъектлари ўртасидаги ишонч орқали кўриб чиқади. Бундай ёндашув қанчалик асосли?
5. Ҳуқуқий анъаналардаги асосий ҳуқуқларнинг фарқланиш хусусиятларини изоҳланг.
6. Лизинг мисолида битим иштирокчиларининг манфаатларини ҳимоялаш ва ижарага бериладиган мол-мулкдан самарали фойдаланишга ундаш нуқтаи назардан фуқаролик ҳуқуқиға нисбатан умумий ҳуқуқнинг устунлигини кўрсатинг.
7. Бир буюмнинг бир неча эгаси бўлиши мумкинми? Бир неча мулкдорларнинг мавжуд бўлиши буюмдан самарали фойдаланишга тўсқинлик қиладиган шарт-шароитларни кўрсатиб беринг.

5-БОБ. ТРАНСАКЦИЯ ВА ТРАНСАКЦИЯ ХАРАЖАТЛАРИ

5.1. Мулкдорлар ўртасида ҳуқуқларнинг тақсимланиши

5.2. Коуз теоремаси

5.3. Трансакция харажатлари

5.1. Мулкдорлар ўртасида ҳуқуқларнинг тақсимланиши

Республикада ўтиш даври ислохотлари шароитида ресурсга нисбатан мулкчилик ҳуқуқини, одатда, алоҳида ҳуқуқлар эгалари ҳисобланган бир неча мулкдорлар ўртасида тақсимлаш амалиёти кенг қўлланилди. Ушбу тақсимлашда қандай тамойиллар асосида тартибга солиш ва унинг ҳамма вақт ҳам мулкдан самарали фойдаланиш учун замин яратиши асосий ўрин эгаллади.

Мамлакатимизда давлат корхоналарини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, айниқса мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш бўйича босқичма-босқич амалга оширилган «ўзбек модели»га асос солинди. Йирик давлат корхоналарини хусусийлаштириш Давлат дастурига мувофиқ ОАЖ доирасида мулкчилик ҳуқуқларини тақсимлашнинг турли вариантлари назарда тутилди. Масалан, меҳнат жамоасининг аъзолари акциялар умумий суммасида маълум (10) фоиз миқдорида, лекин ҳар бир ходимга кўпи билан энг кам иш ҳақининг белгиланган (20 ёки 25) баравари суммасида имтиёзли (овоз бермайдиган) акцияларни олиш ҳуқуқига эга бўлишди. Натижада, мулкчилик субъектлари ва ҳуқуқларининг тақсимланиши 5.1-жадвалдаги кўринишга эга бўлди.

Мулкчилик ҳуқуқларининг жадвалдаги тақсимланиши бирламчи тақсимот босқичи ҳисобланади. Ушбу босқичда, яъни ҳуқуқларнинг ҳар бири ундан самарали фойдаланишдан манфаатдор бўлган мулкдорнинг кўлида бўлган вазиятда мулкнинг оптимал таркибига эришиш муҳим ўрин тутди. У ёки бу имкониятли мулкдорнинг мулкчилик ҳуқуқларидан самарали фойдаланишдан манфаатдорлик даражаси ҳақида мулоҳаза юритишда Коуз теоремаси асос бўлиб хизмат қилади.

5.1.-жадвал

Мулкчилик субъектлари бўйича ҳуқуқларининг тақсимланиши

Ҳуқуқларга эга бўлиш	Мулкчилик ҳуқуқи субъектлари			
	Акциядор, корхона ходими	Акциядорлар йиғилиши (меҳнат жамоаси)	Ижро этувчи орган, корхона дирекцияси	Давлат мулки кўмитаси
Эгалик қилиш ҳуқуқи		+		
Фойдаланиш ҳуқуқи	+			
Тасарруф этиш ҳуқуқи			+	
Топшириш ҳуқуқи	+			+
Қолдиқ қийматни олиш ҳуқуқи		+		
Хавфсизлик ҳуқуқи	+			+
Мерос бўйича ашёнинг ўтиши ҳуқуқи	+			
Муддатсизлик	+			

Зарарли фойдаланишни тақиклаш ҳуқуқи				+
Ўндириш кўринишидаги жавобгарлик	+	+		
Қолдиқ хусусияти		+		

5.2. Коуз теоремаси

Коуз теоремасининг асосий қоидалари Р.Коуз томонидан «Алоқа федерал комиссияси» (1959) ва «Ижтимоий харажатлар муаммоси» (1960) мақолаларида ифодаланган, лекин Коузнинг ўзи теорема атамасини ишлатмаган [47]. Р.Коуз қоидаси қисқа тарзда қуйидагича ифодаланади: мулкчилик ҳуқуқларини тақсимлаш бозор механизми асосида кечади ва у ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматининг ошишига олиб келади, демак, яқуний натижа ҳуқуқий қарорга боғлиқ эмас. **Коуз теоремасининг** тўлиқ мазмуни шундай ифодаланади:

Агар мулкчилик ҳуқуқлари аниқ тафсирланиб, трансакция харажатлари нолга тенг бўлса, у ҳолда, агар даромад самарасидан фикрни бошқа томонга бурсак, мулкчилик ҳуқуқларининг тақсимланишидаги ўзгаришлардан қатъи назар, ишлаб чиқаришнинг таркиби ўзгармасдан қолади.

Бошқача қилиб айтганда, мулкчилик ҳуқуқларининг дастлабки тақсимланиши ишлаб чиқаришнинг таркибига таъсир ўтказмайди. Чунки пировардида ҳуқуқларнинг ҳар бири ушбу ҳуқуқдан энг самарали фойдаланиш асосида у учун энг юқори нархни таклиф этишга қодир бўлган мулкдорнинг қўлида бўлади. Теорема шартига кўра, трансакция харажатларига эътибор қаратмаган ҳолда, мулкчилик ҳуқуқларининг муайян эгаси ҳақида эмас, балки ресурсларга бўлган мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлашнинг муҳимлиги ҳақида хулоса чиқариш керак бўлади. Шу нуқтаи назардан мулкни ислоҳ қилишнинг биринчи босқичида эгалик қилиш ҳуқуқини меҳнат жамоасими, корхона маъмуриятими, Давлат мулки қўмитасими ёки бошқа тизимми, ким қўлга киритганлиги муҳим эмас, пировардида бу ҳуқуқни ундан ҳақиқий манфаатдор бўлган ва самарали мулкдор қўлга киритишидир.

Коуз теоремасининг яна бир хусусияти шундаки, теоремани исботлаш учун мулкий ҳуқуқларнинг алмашинуви бўйича аниқ амалий мисоллардан фойдаланилган. Масалан, олдинги бобда келтирилган икки фермернинг икки яйловдаги мулкий ҳуқуқларининг ўзгариши бўйича айрим вазиятлар таҳлилини чуқурлаштириш керак бўлади. Хусусан, биринчи фермер ўз яйловига бориши учун бошқа фермернинг яйловидан ўтишга тўғри келса, бундай вазият (пода ўтган йўлакда бошқа фермер яйловининг пайхон бўлиши ёхуд моллар сонининг кўпайиши)да ўзаро қўшимча келишувларни тақозо этади. Яна бир бошқа мисол сифатида бир хонада ўтирадиган иккита ходим (кашанда ва сигарет тутуни меҳнат унумдорлигига салбий таъсир этадиган шахс)нинг ўзаро келишувини ташкил этишни келтириш мумкин.

Коуз теоремасини кўриб чиқиш ҳуқуқларни мулкдорлар фойдасига энг самарали тарзда қайта тақсимлаш жараёнида ўрин тутади. Мамлакатимизда ҳуқуқларни қайта тақсимлаш жараёни деярли ҳуқуқларни дастлабки

тафсирлашдан сўнг дарҳол бошланди. Яъни, давлат корхоналари хусусийлаштирилиб, акциядорлик жамиятларига айлантирилди. Бунда акциялар ё корхона ишчилари ва маъмуриятининг, ёки ташқи инвесторнинг қўлига ўтди. Акциядорлик жамиятларига айлантирилган йирик корхоналарнинг аксариятида давлат, ташқи инвестор назорати амал қилади.

Бошқача айтганда, мулкчилик ҳуқуқларини дастлабки тафсирлашнинг аввалги босқичида аксарият корхоналарга эгаллик қилиш ҳуқуқи меҳнат жамоасининг қўлидан давлат, маъмурият ва кам ҳолларда ташқи сармоядор қўлига ўтди.

Чунки, давлат мулкчини ўзгартириш йўли билан ташкил этилган акциядорлик жамиятларида ҳуқуқларни тақсимлаш анча мураккаб кечади. Ушбу корхоналарда юзага келган мулкчилик муносабатларини таърифлаш учун борган сайин «қайта гуруҳлашган» (Д.Старк) ёки «чигаллашиб кетган» (Б.Шаванс) мулк атамалари кўпроқ ишлатилмоқда. Қайта гуруҳлашган мулк деганда қонун билан мустаҳкамланган ва реал мулкчилик ҳуқуқларининг мос келмаслиги, назорат механизмлари ва корхонанинг ташкилий чегараларининг «йўқотилганлиги» тушунилади. «Чигаллашиб кетган» мулк атамаси шундай ҳолатга эътиборни қаратадики, эгаллик ҳуқуқининг қонун билан белгиланган эгалари – маъмурият ва ташқи сармоядорлардан ташқари корхонанинг фаолият кўрсатиши устидан назоратни у билан ўзаро боғлиқ корхоналар, асосий етказиб берувчилар, сотиш фирмалари ва истеъмолчилар амалга оширишади.

Қайта гуруҳлашган мулкчилик шакли пайдо бўлишининг асосий маъноси активларни тезкор қайта гуруҳлаш ҳамда хатарларни хижерлаш ва тақсимлаш имконини берувчи пассивларни бирлаштириш учун замин яратишдан иборат. Хусусан, корхоналарнинг ўзаро катта ҳажмдаги қарзларини бартараф этишда корхоналарга фаолият кўрсатишни давом этиш имконини берувчи ўзаро назорат механизмларининг мавжуд бўлишини назарда тутди. Шунингдек, банкротлик эҳтимоли юзага келган тақдирда эса корхона активларни қайта гуруҳлаган ҳолда, мажбуриятларни бажариш учун ресурсларнинг топилиши осонлашади.

5.3. Трансакция харажатлари ва уларнинг турлари

Коуз теоремасини ифодалашда трансакция харажатлари ҳисобга олинмаганлиги сабабли навбатдаги таҳлилда трансакция харажатларига эътибор қаратилади. Энг умумий таърифга кўра, «трансакция харажатлари» - бу механик тизимлардаги ишқаланиш тушунчасининг эквиваленти. Баъзан, «ишқаланиш» атамасидан иқтисодий агентлар ўртасидаги битимларнинг тезкор тузилишига тўсқинлик қилувчи омилларни ёритиш учун фойдаланилади. Физика билан ўхшатмаган ҳолда, иқтисодий субъектларни мувофиқлаштириш ва уларнинг ўзаро таъсири билан боғлиқ исталган харажатлар трансакция харажатлари жумласига киритилади. Демак, трансакция харажатларининг таърифи қуйидагича бўлади: **Трансакция харажатлари** – бу мулкчилик ҳуқуқларини алмашиш ва ҳимоялаш билан боғлиқ барча харажатлардир.

Институционал назария доирасида трансакция харажатларини изоҳлашда яқдиллик мавжуд эмас. Битимлар тузишда қаердан ва нима учун трансакция

харажатлари пайдо бўлишини изоҳлашнинг камида учта варианты мавжуд: трансакция харажатлари назариясининг ёндашуви, ижтимоий танлов назариясининг ёндашуви ва келишувлар назариясининг ёндашуви. Айниқса неоклассик иқтисодий назария харажатларнинг фақат битта тури – ишлаб чиқариш харажатлари мавжудлигини назарда тутишини ҳисобга олсак, яқдилликнинг бундай мавжуд эмаслиги яққол намоён бўлади. Шунинг учун трансакция харажатларининг мавжуд бўлишини фараз қилиш неоклассиканинг ё унинг «қатъий негизи»га ёки унинг «ҳимоя қобиғи»га тааллуқли фикрларининг ўзгариши билан боғлиқ.

Трансакция харажатлари назариясига нисбатан ёндашув ахборот олиш учун харажатлар мавжуд эмас ва шахслар битим тўғрисидаги ахборотга тўлиқ эга бўладилар деган неоклассик фикрнинг ўзгариши билан боғлиқ. Бу ерда сотувчилар ва нархларни идентификациялаш харажатлари - *ахборот харажатлари* мавжудлигини эҳтимол тутиш муҳим ҳолат ҳисобланади. Бозорда сотувчилар ва харидорларнинг сони, товарнинг бир хиллик даражаси, уларнинг бозорда иштирок этиши вақти, бозорнинг географик давомийлиги ахборот харажатларининг миқдорини белгилаб берувчи асосий омиллар бўлиб ҳисобланади. Бунда оқилона танлов модели ўзгармайди, лекин унга қўшимча шартлар киритилади: битим ҳақидаги қўшимча ахборотни қидириб топиш харажатлари ахборотга эга бўлишдан кутилаётган энг юқори даромадга тенглаштирилиши лозим.

Трансакция харажатларини таҳлил қилишдаги навбатдаги қадам шуни назарда тутадикки, барча трансакция харажатлари ахборот харажатларидан чиқарилиши мумкин. Трансакция харажатлари алмашув тўғрисидаги ахборотни олиш харажатлари билан у ёки бу тарзда боғланган. Масалан Робинзон Крузо ўз фаолиятида трансакция харажатларига эмас, балки (об-ҳаво шароитлари, турли бошоқли экинларнинг ҳосилдорлиги тўғрисидаги) ахборот харажатларига дуч келади.

Битим бўйича шерикда эҳтимол тутиладиган оппортунистик* феъл-атворнинг ахборот харажатларига боғлиқлигини қуйидаги мисолда келтириш мумкин. Маълумки, оппортунизм ахборотнинг тўлиқсизлиги ва асимметриклиги шароитида алоҳида шаклдаги мақсадли ҳаракат ҳисобланади. Шартнома А1 фаолиятни амалга оширишни талаб қилсин дейлик, лекин, шартнома тузилганидан кейинги воқеалар ривожини билгани ҳолда, томонлар А2 ҳаракатни бажаришимиз лозим деган қарорга келишади. Бироқ А1 дан А2 га ўтиш осон бўлмаслиги мумкин. Олинган даромадларни тақсимлаш тартиби интенсив савдолар предметига айланади. Ўз навбатида, томонлар учун оппортунизмга асос вужудга келади. Агар битимни тузишда томонлар контрагентнинг хатти-ҳаракати ва битимнинг эҳтимолий якуни ҳақида тўлиқ ахборотга эга бўлганида эди, уни амалга ошириш жараёнида оппортунистик хатти-ҳаракат ўрин тутмаган бўлар эди.

Иқтисодий таҳлил чоғида эътиборни ахборот бозорига ва ахборот нархига қаратиш трансакция харажатларининг табиатини батафсил изоҳлашга яқун

* Оппортунизм – қоидага риоя қилмаслик, тажавузкорлик

ясайди. Умуман иқтисодий тизим динамикасини аниқлашда асосий ролни ўйновчи бозор секторига нисбатан қарашларнинг ўзгаришини 5.2-жадвал ёрдамида ифодалаш мумкин.

5.2.-жадвал

Иқтисодий назарияларда устивор секторларнинг тақсимланиши

Назария номи	Марказий ўрин тутувчи иқтисодиёт сектори
Физиократлар назарияси	Қишлоқ хўжалиги
«Эски институционализм»	Меҳнат бозори
Иқтисодий динамика назарияси (Й.Шумпетер)	Тадбиркорлик хизматлари бозори
Кейнсчилик	Фонд бозори
Монетаризм	Пул бозори
Трансакция харажатлари назарияси	Ахборот бозори

Трансакция харажатларини таснифлашда турли ёндашувлар мавжуд. Таснифлашни битимни тузиш босқичларига мувофиқ амалга оширган маъқул. О.Уильямсон трансакция харажатлари ҳақида *ex ante* ва *ex port* (битим тузилгунча ва битим тузилганидан сўнг юзага келадиган) дейди. Агар шерикни қидириб топиш, манфаатларни мувофиқлаштириш, битимнинг бажарилишини назорат қилиш битим тузишнинг босқичлари сифатида ажратилса, у ҳолда трансакция харажатларини таснифлаш қуйидаги 5.3-жадвал кўринишга эга бўлади.

5.3.-жадвал

Трансакция харажатларининг таснифланиши

<i>ex ante</i> харажатлари	<i>ex port</i> харажатлари
Ахборотни қидириб топиш харажатлари - имкониятли шерик ҳақидаги, бозордаги вазият ҳақидаги ахборотни қидириб топиш харажатларини, шунингдек қўлга киритиладиган тўлиқсиз ва номукамал ахборот билан боғлиқ йўқотишларни ўз ичига олади.	Мониторинг ва оппортунизмни олдини олиш харажатлари - битим шартларига риоя этилишини назорат қилиш ва ушбу шартларнинг бажарилишидан бош тортилишини олдини олиш харажатлари
Мулоқот юритиш харажатлари - алмашув шартлари, битим шаклини танлаш ҳақида мулоқотлар олиб бориш харажатларини ўз ичига олади	Тафсирлаш ва мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш харажатлари - судлар, ҳакамлар харажатлари; шартномани бажариш жараёнида бузилган ҳуқуқларни тиклаш учун зарур бўлган вақт ва ресурслар сарфлари, шунингдек мулкчилик ҳуқуқларининг яхши тафсирланмаган ва ишончсиз ҳимоядан кўрилган йўқотишлар
Ўлчаш харажатлари - битим предмети бўлган товарлар ва хизматлар сифатини ўлчаш учун зарур бўлган харажатлар	
Шартнома тузиш харажатлари - битимни юридик ёки хуфёна (норасмий) расмийлаштириш харажатлари	Учинчи шахслардан ҳимоялаш харажатлари - учинчи шахслар (давлат, уюшган жиноятчилик ва ҳ.к.)нинг битим натижасида олинadиган фойдали самара

	қисмига харажатлари	эътирозларидан	ҳимоялаш
--	------------------------	----------------	----------

Трансакция харажатларининг бундай таснифланиши уларни миқдорий баҳолаш масаласига нисбатан микро ва макроиқтисодий даражада ёндашиш имконини беради. Масалан, квартирадан фойдаланиш ҳуқуқининг мулкдор томонидан ижарачига топширилишини назарда тутувчи квартирани ижарага олиш бўйича битим тузишда ижарачининг трансакция харажатлари қуйидаги шаклларга эга бўлади:

5.4.-жадвал

Квартира ижараси бўйича трансакция харажатлари

Харажат мазмуни	Харажат шакли
Ижарага топшириладиган квартиралар, уй-жой бозоридаги нархлар ҳақидаги ахборотни қидириб топиш харажатлари: махсус наشرларни харид қилиш ва эълонлар бўйича қўнғироқлар ёки риэлторлик фирмасига мурожаат этиш;	Пул шаклидаги харажатлар ва вақт сарфлари;
Танланган квартиралар мулкдорлари билан ижаранинг алоҳида шартлари ҳақида мулоқатлар олиб бориш харажатлари;	Воситачи сарфлари ва вақт сарфлари;
Танланган квартираларни бориб кўриш жараёнида уй-жой сифатини баҳолаш харажатлари	Воситачи зиммасига юклатиш мумкин бўлган вақт сарфлари ва транспорт харажатлари
Ижара шартномасини юридик расмийлаштириш, уни нотариал тасдиқлаш харажатлари;	Пул шаклидаги харажатлар;
Мулкдорнинг ижара шартларини ўзгартириш (ижара тўловини ошириш) бўйича оппортунизмни олдини олиш харажатлари;	Вақт ва асаб сарфлари;
Мулкдор ижарачига квартирани сақлаб туриш юзасидан эътироз билдирган ва / ёки шартномани муддатидан олдин бузишни хоҳлаган тақдирда шартнома амал қилиши муддатига берилган фойдаланиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш харажатлари	Вақт сарфлари ва судга мурожаат этиш билан боғлиқ пул шаклидаги харажатлар

Шундай қилиб, уй-жойни ижарага олишда юзага келадиган трансакция харажатларини миқдорий баҳолашга ё воситачилик фирмаларининг даромадларини таҳлил қилиш, ёки ўртача соатлик иш ҳақиға кўпайтирилган бевосита пул харажатлари ва вақт сарфларини қўшиш ёрдамида эришиш мумкин.

Хулоса

Мулк ҳуқуқини тақсимлашда қандай тамойиллар асосида тартибга солиш ва унинг ҳамма вақт ҳам мулкдан самарали фойдаланиш учун замин яратиши асосий ўрин эгаллади. Бунда эғалик қилиш, фойдаланиш, тасарруф этиш,

топшириш қолдиқ қийматни олиш, хавфсизлик, мерос, муддатсизлик, зарарли фойдаланишни тақиқлаш, ундириш ва бошқа ҳуқуқларнинг мутаносиблиги муҳим. Коуз теоремасининг тўлиқ мазмуни қуйидагича ифодаланади: агар мулкчилик ҳуқуқлари аниқ тафсилланиб, трансакция харажатлари нолга тенг бўлса, у ҳолда, агар даромад самарасидан фикрни бошқа томонга бурсак, мулкчилик ҳуқуқларининг тақсимланишидаги ўзгаришлардан қатъи назар, ишлаб чиқаришнинг таркиби ўзгармасдан қолади. Теореманинг шартининг биринчи хусусиятига кўра, трансакция харажатларига эътибор қаратмаган ҳолда, мулкчилик ҳуқуқларининг муайян эгаси ҳақида эмас, балки ресурсларга бўлган мулкчилик ҳуқуқларини тафсиллашнинг муҳимлиги ҳақида хулоса чиқариш керак бўлади. Иккинчи хусусият эса, теоремани исботлаш учун мулкчилик ҳуқуқларининг алмашинуви бўйича аниқ амалий мисоллардан фойдаланилган. Қайта гуруҳланган мулк деганда қонун билан мустаҳкамланган ва реал мулкчилик ҳуқуқларининг мос келмаслиги, назорат механизмлари ва корхонанинг ташкилий чегараларининг «йўқотилганлиги» тушунилади. «Чигаллашиб кетган» мулк атамаси шундай ҳолатга эътиборни қаратадики, эгаллик ҳуқуқининг қонун билан белгиланган эгалари – маъмурият ва ташқи сармоядорлардан ташқари корхонанинг фаолият кўрсатиши устидан назоратни у билан ўзаро боғлиқ корхоналар, асосий етказиб берувчилар, сотиш фирмалари ва истеъмолчилар амалга оширишади. Трансакция харажатлари – бу мулкчилик ҳуқуқларини алмашиш ва ҳимоялаш билан боғлиқ барча харажатлар.

Таянч сўзлар ва иборалар

Мулкчилик ҳуқуқларини тафсиллаш, мулкчилик субъектлари ва ҳуқуқлари, Коуз теоремаси, Коуз теоремасининг тўлиқ мазмуни, Коуз теоремасининг хусусиятлари, «рекомбинацияланган» (Д.Старк) ва «чигаллашиб кетган» (Б.Шаванс) мулк, трансакция харажатлари ва «ишқаланиш», трансакция харажатлари пайдо бўлишини изоҳлаш вариантлари, иқтисодиёт сектори ва трансакция харажатлари, О.Уильямсон трансакция харажатлари (*ex ante* ва *ex post*) тўғрисида.

Такрорлаш учун саволлар

1. Мулкчилик ҳуқуқининг бўлинишини назарда тутувчи умумий ҳуқуқ талқинида фуқаролик ҳуқуқи концепциясига нисбатан мулкчилик концепциясининг иқтисодий устунликлари нимадан иборат?
2. Коуз теоремасининг тўлиқ мазмуни ва хусусиятларини шарҳланг.
3. «Рекомбинацияланган» ва «чигаллашиб кетган» мулк тушунчалари қандай изоҳланади.
4. Ноль даражага эга трансакция харажатларининг омилларидан келиб чиқувчи Коуз теоремаси қандай амалий аҳамиятга эга?
5. Мулкчилик ҳуқуқларини у ёки бу тарзда тақсимлаш билан боғлиқ бўлган «даромад самараси»ни муҳокама этишда қандай омилларни эътиборга олиш лозим?

6-БОБ. ХУФЁНА ИҚТИСОДИЁТ

6.1. Қонунга бўйсунуш баҳоси

6.2. Хуфёна иқтисодиёт таркиби

6.3. Хуфёна иқтисодиёт фаолиятининг оқибатлари

6.4. Хуфёна бозор институционал тизим сифатида

6.1. Қонунга бўйсунуш баҳоси

Ошкора (қонуний равишда) қайд этилган ҳуқуқларга эга бўлган алмашувнинг юқори даражадаги трансакция харажатлари ҳамма вақт ҳам энг самарали мулкдорларга мулкчиликнинг зарур ҳуқуқларига эгалик қилиш имконини бермайди. Бу ҳол алмашув умуман содир бўлмаётганлигини ва иқтисодий агентлар мулкчилик таркиби нооптималлигича қолишига рози бўлганлигини англатмайди. Аксинча, иқтисодий агентларнинг муқобил қарорни қидириши мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлашга ва улар билан хуфёна, яъни давлатнинг иштирокисиз алмашишни ташкил қилишга уриниши кўринишида амалга оширилади.

Хуфёналик – шахсларнинг кундалик фаолиятни ташкил қилишда ёзилган ҳуқуқ (қонун) меъёрларидан фойдаланишдан бош тортиш ва ёзилмаган ҳуқуққа, яъни анъаналар ва урф-одатларда қайд этилган меъёрларга ва мулкчилик ҳуқуқларини алмашиш ва ҳимоялаш юзасидан келиб чиққан низоларни ҳал этишнинг ҳуқуқ доирасидан четга чиқувчи механизмларига муурожаат этишдан иборат. Мулкчилик ҳуқуқларини дастлабки тафсирлаш жараёнида давлат уни энг самарали мулкдорларга бера олмайдиган, ҳуқуқлар билан алмашиш эса юқори трансакция харажатлари туфайли мумкин бўлмаган, тақиқланадиган даражадаги танг вазиятдан чиқиш йўли ҳудди шу тариқа топилади.

Мулкчилик ҳуқуқларининг ошкора ва хуфёна тизимлари амалга оширилишига кўплаб мисоллар мавжуд. Буйруқбозлик иқтисодиётида, қонунда мустаҳкамланган «мулкчиликнинг умумхалқ хусусияти»га қарамасдан, асосий ҳуқуқлар ҳам партиявий, ҳам маъмурий (вазирликлар, юқори ташкилотлар) буюрократия кўлида эди. Тегишлича савдолар ва битимлар шаклини ҳосил қилган низоларни ҳал этишнинг муқобил механизмлари ҳам мавжуд эди, бунда алмашув предмети сифатида нафақат товарлар ва хизматлар, балки «жамиятдаги мавқе, ҳокимият ва бўйсунуш, қонунлар ва уларни бузиш ҳуқуқи» ва ҳатто ишлаб чиқариш давлат режалари ҳам иштирок этган.

Перулик олим Эрнандо де Сото тадқиқотларида Лотин Америкаси мамлакатлари мисолида хуфёна иқтисодиёт масалалари жиддий таҳлил этилган. Уларда давлат суд-ҳуқуқ тизими ва у ҳимоя қиладиган мулкчилик ҳуқуқлари алмашувларнинг фақат кичик бир қисми механизмини шакллантиради. Уларда – чакана савдо, жамоат транспорти, қурилиш ва каби иқтисодиётнинг бир қатор секторлар фаолияти мулкчилик ҳуқуқларининг хуфёна тизимига асосланади. Масалан, Перу пойтахти Лима шаҳрида янги кўп қаватли турар жой биносини қуриш мэрияда рухсат олишдан эмас, балки биринчилик тамойили бўйича қурилиш учун участкани эгаллаб олишдан

бошланади. Шу тариқа мулкчилик ҳуқуқларининг ўрнатилиши хуфёна қайд этилган мулкчилик ҳуқуқи унвони билан эмас, балки ижтимоий санкциялар ва оддий ҳуқуқ билан ҳимояланади.

Иқтисодий фаолиятни хуфёна амалга ошириш биринчи навбатда қонун доирасидаги ҳаракат билан яъни, юқори трансакция харажатлари билан боғлиқ. Трансакция харажатларининг таснифига асосланган ҳолда, таъкидлаш лозимки, бунда асосан шартномани тузишдаги юқори харажатлар, мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоялаш харажатлари ва учинчи шахслардан ҳимоялаш харажатлари назарда тутилади. Де Сото ушбу харажатларни «қонунга бўйсунуш нархи» дея таърифлайди. У қуйидагиларни ўз ичига олади:

- қонундан фойдаланиш харажатлари (юримдик шахсни рўйхатга олиш, лицензия олиш, банкда ҳисобварақлар очиш, юримдик манзилга эга бўлиш ва бошқа расмиятчиликларни бажариш харажатлари);

- қонун доирасида фаолиятни давом эттириш зарурати билан боғлиқ харажатлар (солиқларни тўлаш; меҳнат муносабатлари соҳасида қонун талабларини бажариш (иш кунининг узунлиги, энг кам иш ҳақи, ижтимоий кафолатлар); ошқора суд тизими доирасида низоларни ҳал этишда суд харажатларини тўлаш).

Таъкидлаш жоизки, қонунга бўйсунуш нархи нафақат тўғридан-тўғри харажатларни, балки у ёки бу тадбирларни бажариш учун вақт сарфларини ҳам ўз ичига олади. Бунда унинг айнан ушбу таркибий қисми қатор ҳолатларда жуда катта бўлади. Масалан, Лима шахрида уй-жойни қуриш учун рухсат олиш тадбири тахминан 4 йилу 1 ой, майда улгуржи бозорини ташкил қилиш учун рухсат олиш 17 йил, кичик дўконни очиш учун рухсат олиш 43 кун вақтни олган. «Учинчи дунё» айрим мамлакатларида юримдик шахсни рўйхатга олиш учун талаб этиладиган харажатлар 6.1-жадвалда келтирилган.

6.1-жадвал.

Айрим мамлакатларда юримдик шахсни рўйхатга олиш харажатлари

Мамлакатлар	Вақт сарфи (кунда)	Пул шаклидаги харажатлар (кутилаётган йиллик фойдага нисбатан %да)
Боливия	15-30	0,3-3
Бразилия	31-60	3-8
Чили	12-65	3-6
Эквадор	60-240	15-24
Мексика	83-240	-
Уругвай	75-90	6-160
Гватемала	179-525	4-9
Венесуэла	170-310	6-24

1998 йилда Россияда корхонани рўйхатга олиш учун вақт сарфи унчалик катта эмас, лекин шу билан бирга қонун доирасида фаолиятни давом эттириш харажатлари тақиқланадиган даражада юқори бўлган. Биринчи навбатда бу солиқ тўловларига тааллуқли бўлиб, қўшилган қиймат солиғи 20 фоизни,

айланмадан тўланадиган солиқ 4 фоизни, фойда солиғининг ўртача ставкаси 35 фоизни, иш ҳақи фондига тўловлар (шу жумладан даромад солиғи ва бюджетдан ташқари фондларга тўловлар) 60 фоизни ташкил қилган. Ушбу рақамларни «учинчи дунё» мамлакатларига хос бўлган қонун доирасида фаолиятни давом эттириш харажатлари миқдори билан солиштириш мумкин (6.2-жадвал). Айнан қонунга бўйсунининг юқори нархи корхонанинг кундалик фаолият кўрсатишини таъминлаш учун қонун меъёрларини қўллашнинг паст фоизини изоҳлайди.

6.2-жадвал.

Айрим мамлакатларда қонунчилик меъёрларига амал қилувчи корхоналарнинг улуши (%да)

Мамлакатлар	Патент ҳуқуқи	Ер солиғи	Фойда солиғи	ҚҚС	Энг кам иш ҳақи	Меҳнат хавфсизлиги	Иш кунининг узунлиги	Ижтимоий ҳимоя
Жазоир	н.д.	53	83	83	54	29	30	58
Эквадор	72	н.д.	63	40	87	н.д.	49	36
Ямайка	н.д.	п.д.	п.д.	п.д.	46	27	33	20
Нигер	66	29	9	12	2	7	2	5
Таиланд	н.д.	20	60	н.д.	34	42	33	40
Тунис	85	75	н.д.	н.д.	26	52	60	49
Свазиленд	54	н.д.	16	39	16	19	41	7

6.2.Хуфёна иқтисодиёт таркиби

Турли қонунчилик меъёрларига амал қилинмаслик ҳолатларининг тез-тез учраб туриши хуфёна (extralegal) иқтисодиёт миқдорининг индикатори бўлиб хизмат қилади. Бироқ, унинг миқдорий ўлчови вазифасини ҳал этишга киришишдан олдин хуфёна иқтисодиётнинг турли унсурларини таърифлаш лозим. Умуман олганда хуфёна иқтисодиёт – унда иқтисодий фаолият қонун доирасидан ташқарида амалга ошириладиган, яъни битимлар қонундан, ҳўжалик турмушининг ҳуқуқий меъёрлари ва расмана қоидаларидан фойдаланилмаган ҳолда амалга ошириладиган соҳа. Хуфёна иқтисодиёт учта унсурдан таркиб топади: норасмий, соҳта ва криминал иқтисодиёт.

Норасмий иқтисодиёт – иқтисодий фаолиятнинг ошқора турлари, унда харажатларни пасайтириш мақсадида товарлар ва хизматларнинг қайд этилмаган тарзда ишлаб чиқарилиши ўрин тутаети (яна бир бор таъкидлаш лозимки, давлатдан яшириладиган барча фаолият турлари ҳуқуқий меъёрлар билан тартибга солиниши мумкин эмас ва мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоялашнинг муқобил механизмлари қўлланилишини талаб қилади). Соҳта иқтисодиёт - қўшиб ёзишлар, чайқовчилик битимлари, порахўрлик ва пулни олиш ҳамда бериш билан боғлиқ ҳар хил товламачилик ҳаракатлари

иқтисодиёти. Криминал иқтисодиёт - қонуннинг (биринчи навбатда – Жиноий ва Фуқаролик кодексларининг) тўғридан-тўғри бузилиши ва мулкчиликнинг қонуний ҳуқуқларига тажовуз қилиш билан боғлиқ иқтисодий фаолият.

Хуфёна хўжалик айланмаси, табиийки, расмий статистикага киритилмаслиги боис хуфёна иқтисодиёт ўлчамларини баҳолаш муаммоси долзарб ҳисобланади. Ушбу мақсад учун қуйидаги ёндашувлардан фойдаланилади:

- монетар усул, у хуфёна ҳисоб-китобларда фақат нақд маблағлардан фойдаланилиши тўғрисидаги гипотезага асосида қурилади (нақд пул массаси ҳаракатининг динамикаси хуфёна иқтисодиётнинг ўлчамлари ҳақида фикр юритиш имконини беради);

- харажатлар ва даромадлар баланслари усули, унда декларация қилинадиган даромадлар харажатлар суммаси, товарлар ва хизматлар истеъмолининг реал ҳажмлари билан таққосланади;

- бандликни таҳлил қилиш, у шуни назарда тутадик, узоқ вақт мобайнида сақланиб келаётган рўйхатга олинмаган ишсизликнинг юқори даражаси хуфёна секторда бандлик учун кенг имкониятлар мавжудлигидан далолат беради (рўйхатга олинмаган ишсизлар сони хуфёна иқтисодиётнинг ўлчамларидан билвосита далолат беради);

- технологик коэффициентлар усули, у харажатларнинг маълум технологик коэффициентлари асосида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми ҳақидаги маълумотларни олиш имконини беради (масалан, истеъмол қилинадиган электр энергиясининг динамикаси ва декларация қилинадиган маҳсулот ишлаб чиқариш динамикаси тўғрисидаги маълумотлар таққосланади);

- уй хўжаликлари ва корхоналар раҳбарлари ўртасида сўров ўтказиш усули, у хуфёна иқтисодиётнинг ўлчамига эксперт баҳоларини беради;

- социологик усул, у хуфёна битимлар амалга ошириладиган алоҳида меъёрларни, уларнинг жамиятда тарқалганлигини, битимларни тузишда қанчалик қўлланишини таҳлил қилишдан иборат.

Ёритилган ёндашувларнинг турли хиллиги сабабли олинадиган натижаларни кўпинча таққослаш қийин бўлса-да, хуфёна иқтисодиёт миқдорининг айрим баҳоларини келтириш мумкин: (ЯИМга нисбатан фоиз ҳисобида): Италия - 15-30, Бельгия - 4-13, Швеция - 0,5-17, Буюк Британия - 2-16, Франция - 15, США - 3-28, Перу -27-28. Россияда 80-йилларнинг охирида ЯИМнинг 20 фоизга яқини, 1996 йилда 23 фоиз.

Юқорида айтиб ўтилганидек, қонунга бўйсунининг юқори нархи ва хуфёна иқтисодиётнинг катта ўлчамлари ўртасида тўғридан-тўғри боғлиқлик мавжуд. Бироқ хуфёна режимда алмашувларни амалга ошириш ҳам харажатлар билан боғлиқ. Харажатларнинг бир турида тежалишга эришган хуфёна иқтисодиётда фаолият юритувчи субъектлар бошқа харажатларни кўпроқ амалга оширишади – улар «хуфёналик нархи»ни тўлашга мажбурдирлар. Хуфёналик нархи бир неча унсурлардан таркиб топади.

Ҳуқуқий санкциялардан бош тортиш билан боғлиқ харажатлар қуйидагиларни ўз ичига олади: солиқ ва бошқа молиявий маслаҳатчилар хизматларига ҳақ тўлаш; ишлаб чиқариш ҳажмининг чекланиши ва реклама

натижасида йўқотилган фойда (корхона қанчалик катта бўлса ва у реклама кампаниясини қанчалик фаол юритса, назорат қилувчи органларнинг эътибори доирасига тушиш имконияти унда шунчалик катта); «иккиёқлама» бухгалтерияни юритиш харажатлари ва шу муносабат билан юзага келадиган корхонадаги ҳисоб юритиш ва назорат қилишдаги қийинчиликлардан кўриладиган йўқотишлар.

Даромадлар трансферти билан боғлиқ харажатлар. Ҳатто солиқлар тўлашдан бош тортувчи иқтисодий субъектлар ҳам ўз фаолиятидан фойдали самарани давлат билан баҳам кўради, бироқ бунда улар бунинг эвазига давлатдан ҳеч нарса олишмайди. Гап шундаки, барча иқтисодий субъектлар билвосита солиқлар ва инфляция солиғини тўлашади (биринчи навбатда бу хуфёна алмашувлар чоғидаги мутлақ нақд пулларга тааллуқли). Лекин трансфертлар бир томонлама хусусиятга эга – ошкора иқтисодий субъектлардан фарқли ўлароқ, хуфёна иқтисодий субъектлар бузилган мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоялаш юзасидан давлатга мурожаат эта олишмайди. Бунга, шунингдек, кредит олиш билан боғлиқ қийинчиликларни ҳам кўшимча қилиш лозим – чунки ўз фаолиятини яширувчи субъектлар ўзининг кредитга лаёқатлилигини бухгалтерия балансида асослай олишмайди.

Солиқлар ва иш ҳақиға ҳисоблаб ёзишлардан бош тортиш билан боғлиқ харажатлар. Даромад солиғи, ижтимоий суғурта фондига ва пенсия жамғармасига мажбурий тўловлардан бош тортиш корхонага иш ҳақини тўлашга тежаш имконини беради, лекин бунда меҳнатнинг ўрнини сармоя билан босиш ва техика билан қайта жиҳозлашдан манфаатдорликни пасайтиради. Арзон меҳнат корхонани «йўлдан оздиради». Бундан ташқари, қўшилган қиймат солиғини ундириш тадбири хуфёна фаолият соҳасини фақат ишлаб чиқариш занжирининг четки бўғинлари – чакана савдо ва хомашёга ишлов беришнинг бошланғич босқичлари билан чеклайди. Чунки ишлаб чиқариш жараёнининг айнан бошланғич босқичларида ҚҚСни тўламасликдан кўриладиган фойда энг кўп миқдорга етади, айти пайтда оралик босқичларда оралик маҳсулотнинг хуфёна ётказиб берувчилари ошкора ётказиб берувчиларга қараганда ютқазиб ҳолатига тушиб қолишади.

Қонуний қайд этилган мулкчилик ҳуқуқларининг мавжуд эмаслиги билан боғлиқ харажатлар. Мулкчилик ҳуқуқларини хуфёна тафсирлаш фақат ижтимоий санкциялар ва муносабатларни шахслаштириш йўли билан ижтимоий тузилмалар доирасида амалга оширилиши мумкин. Мулкчилик ҳуқуқлари ошкора (фуқаролик келишуви асосида) эмас, балки ижтимоий (анъанавий келишувлар асосида) белгиланади ва ҳимояланади. Шунинг учун фақат барча трансакциялар ижтимоий тузулма - қабила, оила-қариндошчилик ёки қўшни жамоа, миллий доиралар ичида амалга оширилганда, ҳуқуқларни алмашиш ва ҳимоялаш харажатлари жуда паст бўлади. «Четдан» инсон иштирокидаги ҳар қандай битимда мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг иқтисодий механизмлари амал қилмай қолади. Демак, ҳуқуқлар фақат улар ичида энг юқори нархни тўлашга тайёр бўлган (яъни энг самарали ҳуқуқ эгаси) харидор топилиши шарт бўлмаган инсонларнинг қатъий чегараланган доирасига мумкин. Коуз теоремасининг бажарилмаслигидан ташқари,

мулкчилик ҳуқуқларини капиталлаштириш, ҳуқуқларни эркин ўтказишнинг иложсизлиги ҳам маълум шахслар доираси томонидан ҳуқуқлар билан алмашувни чеклашнинг натижаси ҳисобланади (ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган ер участкасини сотишнинг иложи йўқ). Де Сото хуфёна қайд этилган мулкчилик ҳуқуқларини таърифлаш учун «жонсизлантирилган сармоя» атамасидан фойдаланади: ушбу сармоядан гаров сифатида фойдаланиш, уни гаровга инвестиция қилиш, эркин сотиш, баъзан эса шунчаки мерос қилиб қолдириш мумкин эмас.

Шартнома тизимидан фойдаланишнинг имконсизлиги билан боғлиқ харажатлар. Шартномаларни тузишнинг хуфёна тадбири унда кўплаб иқтисодий субъектлар иштирок этадиган узоқ муддатли лойиҳаларнинг амалга оширилишини қийинлаштиради. Чунки узоқ муддатли лойиҳага маблағлар қўйишга ундовчи омил бўлиб унда иштирок этувчи инсонларнинг шахсий нуфузи эмас, балки нима бўлишидан қатъи назар сармоядорларнинг ҳуқуқлари ҳимояланишига ишонч ҳисобланади. Ҳақиқатдан ҳам, шартномани қайта кўриб чиқиш зарурати туғилган ҳолларда иштирокчилар битимнинг томонларнинг ҳеч бири ундан манфаатдор бўлмаган барча икир-чикирларига эътибор қаратиши лозим бўлган суд ёки арбитражга мурожаат эта олишмайди.

Хуфёна битимнинг мутлақ икки томонлама хусусияти билан боғлиқ харажатлар. Фаолиятни ва унинг натижаларини қонундан яширишга уриниш хуфёна битим иштирокчилари доирасини мумкин қадар чеклашга ундайди. Хуфёна битим кўпроқ икки томонлама хусусиятга эга. Битимдан манфаатдор бўлган учинчи шахслар (масалан, стихияли юзага келадиган бозорлар яқинидаги мавзелар аҳолиси) унинг иштирокчилари доирасидан чиқарилган ва, демак, уларнинг манфаатлари битимда ҳисобга олинмайди. Бошқача айтганда, зарарли фойдаланиш ҳуқуқи, одатда, хуфёна ҳуқуқни тартибга солиш соҳасидан ташқарида қолади.

Низоларни ҳал этишнинг хуфёна тартиботларидан фойдаланиш харажатлари. Ошкора суд-ҳуқуқ тизими низоларни ҳал этишнинг қатор субститутларига – оилавий-қариндошчилик ва мафия механизмларига эга. Юзага келган низоларни ҳал этиш учун иккала муқобил вариантдан ҳам фойдаланиш харажатлар билан боғлиқ. Биринчидан, кўп сонли қариндошлар, юртдошлар ва бошқа «ўзиникилар» билан яхши муносабатларни ушлаб туриш эътибор белгиларини қаратиш учун вақт ва хизматлар алмашиш учун маблағлар талаб қилади. Иккинчидан, суд ва куч тузилмалари функциясини бажарувчи мафия хизматларига мурожаат этиш ўзига хос солиқни тўлаш зарурати билан шартланган. Ҳатто Италияда ушбу солиқ алоҳида – *pizzo* номига эга бўлган. Ушбу солиқнинг миқдори ё корхона айланмасига нисбатан фоизларда, ёки мафия томонидан бизнесни ҳимоялаш ва низоларни ҳал этиш бўйича кўрсатилган хизматларга эквивалент ҳисобида ҳисоблаб чиқилади. Бунда давлатдан фарқли равишда мафия ўз хизматларининг ҳар бир фойдаланувчисига «солиқнинг» алоҳида миқдорини белгилаган ҳолда монопольчини камситувчи сиёсатни олиб боришга қодир бўлади. Ошкора тузилмага қараганда мафия фаолиятининг локал хусусияти ахборот манбаларининг анча кенг доирасидан фойдаланишидир.

6.3. Хуфёна иқтисодиёт фаолиятининг оқибатлари

Энди иқтисодиётнинг хуфёна сектори мавжуд бўлиши билан шартланган умуман иқтисодий тизим учун оқибатларни муҳокама қилиш зарур. Ижобий оқибатлар жумласига, биринчидан, хуфёна хўжалик фаолиятининг барқарорлаштирувчи ролини киритиш лозим. Ушбу барқарорлаштирувчи роль айниқса буйруқбозлик иқтисодиёти шароитида яққол намоён бўлади. «Дастлабки иқтисодиёт» қондира олмайдиган талаб хуфёна иқтисодий фаолият соҳасидаги маҳсулот ва хизматлар учун барча нарсаларни ҳазм қилувчи бозорни барпо этади. Бироқ хуфёна секторнинг барқарорлаштирувчи роли ошкора иқтисодиётдан бозор муносабатларига ўтишда ҳам сақланиб қолади. Ривожланаётган мамлакатларда хуфёна секторнинг катта ўлчамлари ишлаб чиқаришдаги пасайишлар ва жаҳон бозорларидаги тангликларни юмшатиш имконини беради. Тангик даврларида хуфёна сектор меҳнатга ҳақ тўлаш даражасининг пасайиши ҳисобидан бандликни аввалги даражада сақлаб туришга қодир: хуфёна корхона фаолият кўрсатишининг асосида ижтимоий (оилавий-қариндошчилик, уруғчилик, миллий) алоқаларни қайта тиклаш ётади. Бундай қайта тиклаш мантиқига мувофиқ ишдан бўшатишга йўл қўйиш – ижтимоий алоқаларнинг бузилиши демакдир. Ушбу вазиятнинг парадоксалиги шундан иборатки, неоклассик мувазанатга эришиш ўз параметрларига кўра неоклассик бозордан ғоят узоқлашган бозорга боғлиқ.

Иккинчидан, хуфёна секторнинг мавжуд бўлиши ошкора бозорга кириш харажатлари юқори бўлганлиги туфайли унга талаб бўлмай қолган тадбиркорлик салоҳиятини амалга ошириш имконини беради. Факт шундан иборатки, Перуда ошкора тизим хуфёна ва ҳатто ошкора тадбиркорларнинг ҳам катта энергияси ва иқтидоридан ҳеч қачон фойдаланиш имконини бермаган. Масалан, Лимада кўча савдогарлари фойдаланадиган сотув стратегиялари юқори харажатлар асосида маркетинг ва нархни шакллантиришнинг энг яхши намуналарига савдо корхоналарининг сиёсатига қараганда жуда яқин.

Шунга қарамай, иқтисодиётнинг ошкора ва хуфёна секторларининг параллел равишда мавжуд бўлиши ижтимоий-иқтисодий ривожланишга салбий таъсир ҳам кўрсатади. Хуфёна секторда техника билан қайта жиҳозлашнинг фойдасизлиги туфайли техник таракқиёт тўхтаб қолади ва умуман меҳнат унумдорлиги пасаяди. Инвестиция манбаларининг чегараланлиги (фақат у ёки бу ижтимоий тузилма ичидаги мавжуд ресурслар инвестиция қилинади) ва мазкур ижтимоий тузилмаларга нисбаан ташқи сармоядорларнинг мавжуд эмаслиги сабабли инвестицияларнинг ҳажми ҳам камаяди. Ошкора иқтисодиётда қолган иқтисодий субъектларга солиқ юки кўпаяди: давлат томонидан кўрсатиладиган хизматлар харажатлари кам сонли солиқ тўловчиларга тақсимланади. Ушбу вазият иккиланиб юрганларни ҳам хуфёна секторга ўтишга ундайди - қонунга бўйсунтириш нархи чексиз юқори бўлади. Бунинг натижасида ошкора сектор колленси юзага келади – унда фақат энг йирик корхоналар қолади, чунки улар шунчаки тўлиқ «сояга» кета олишмайди. Бундан ташқари, хуфёна иқтисодиётнинг мавжуд бўлиши изчил макроиқтисодий сиёсатни амалга ошириш бўйича ҳар қандай чора-тадбирларни

самарасиз қилади: у ғоят ноадекват индикаторлар ва макроиктисодий кўрсаткичлар асосида курилади. Юқорида айтилганлар пул-кредит сиёсатларига нисбатан жуда муҳим, чунки нақд пулларнинг хуфёна айланмаси марказий банк назорати остида бўлмайди.

6.4. Хуфёна бозор институционал тизим сифатида

Хуфёна сектор билан боғлиқ энг катта хавф бу бозор конституциясидан кескин фарқ қилувчи хатти-ҳаракатлар ва битимлар тузишнинг алоҳида меъёрларининг шаклланишидир. Хуфёна меъёрларнинг асосида уларнинг амал қилиши ҳудудий жиҳатдан ва / ёки шахсларнинг маълум доираси томонидан чегараланган ижтимоий механизмлар ётади - қонунга бўйсуниб меъёрларининг мавжуд эмаслиги, меъёрларнинг амал қилишини ижтимоий мансублигидан қатъи назар, барча иқтисодий субъектларга тарқатишга имкон бермайди.

Хуфёна меъёрларнинг ёзилмаган ва локал хусусияти туфайли хуфёна битимлар тузиш учун универсал ўйин қоидаларини ифодалаб бўлмаса-да, хуфёна иқтисодиёт «конституцияси»нинг асосий унсурларини аниқлаш мумкин. Мисол тариқасида Италия, Сицилия, Калабрия ва Кампанияни оламиз: ривожланган хуфёна секторга эга бўлган ушбу минтақа иқтисодчилар ва социологлар томонидан яхши ўрганилган.

Давлатнинг (дастлаб Испания, сўнгра Италия давлатининг) кам иштироки ва унинг маҳаллий аҳолининг турмушини ва мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоялашни таъминлашга лаёқатсизлиги Италия жануби тарихий ривожланишининг муҳим омиллари бўлди. Давлат ушбу минтақаларнинг узокда жойлашганлиги ва ўзи олиб борадиган «бўлиб ол ва ҳокимият ўрнат» сиёсат туфайли уларнинг мавжудлиги ҳақида шунчаки унутиб қўйди. Шунинг учун, айниқса феодал ҳуқуқнинг бекор қилиниши ва майда мулкдорлар синфининг шаклланиши муносабати билан мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва шартномалар бажарилишини таъминлашнинг давлатнинг аралашувиға муқобил механизмари талаб этилди. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоялаш бўйича давлатға муқобил институт сифатида мафия ҳақида дастлабки тилға олиниши феодализмдан майда ва ўрта ер мулкчилигига ўтишнинг айнан шу палласига тааллуқли. «Мафия» атамаси одатда турли маъноларда ва турли хилдаги ҳодисаларни ёритиш учун қўлланилади. Иқтисодий таҳлилда ушбу атамадан асосан битимларни тузишда амалға ошириладиган хатти-ҳаракатнинг алоҳида меъёрлари ва наъмуналарини белгилаш учун фойдаланилади. Яъни, мафия расмий ташкилот бўлмасада, хатти-ҳаракат ва ҳукмдорлик муносабатларининг алоҳида хили ҳисобланади. Бошқача айтганда, мафия институт сифатида шахсларға ўзининг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий соҳалардаги фаолиятини мувофиқлаштириш имконини берувчи ўйин қоидаларининг йиғиндисидир.

Биринчи меъёр «ўйин конституцияси» ўзаро ҳамкорлик мақсадларини аниқлашға тааллуқли, уни шаън меъёри сифатида ифодалаш мумкин. Агар мафиянинг авжига чиққан классик даври (1890-1970 йиллар)да Италия жануби аҳолисининг асосий мақсади ўзининг фойдалилигини оширишдан эмас, балки ўз шаънини ва ўз оиласининг шаънини сақлаб қолишдан иборат бўлган. Ҳатто

ўзини мафия деб ҳисоблаган инсоннинг ўзини номлаши – «шаън одами» - унинг фаолияти мақсадининг анъанавий хусусиятини тасдиқлаган. Келишувлар назарияси атамасидан фойдаланган ҳолда, шаън меъёрини анъанавий келишув жумласига киритиш мумкин, чунки гап оиланинг шаъни ва обрўси ҳақида, биринчи галда, эр-хотиннинг шаъни ҳақида кетаяпти. Шаъннинг йўқотилиши ижтимоий ўзаро муносабатлар соҳасидан чиқарилишга олиб келади – уни йўқотган инсонлар ҳатто алоҳида, қишлоқларнинг чеккаларида яшашади ва фақат ўз муҳити доирасида мулоқатда бўлишади. Ҳақиқий мафиоз учун ҳатто тижорат соҳасидаги муваффақият ҳам мустақил кадр-қиммат эмас, балки шаън белгиси сифатида кўриб чиқилади.

Агар утилитаризм меъёрини оқилона ҳаракат меъёри тўлдирса, у ҳолда шаънни ҳимоя қилиш ва тасдиқлашнинг асосий воситаси – «ҳасад рақобатчилиги», эркаклар эга бўлган зулм ўтказиш салоҳиятини доимий равишда таққослаш (таъкидлаш лозимки, мафиянинг маданий соҳаси – «мачизм», яъни эркакка сиғиниш). Шахс томонидан контрагентлар эҳтиёжларини қондириш орқали фойдалиликни оширишнинг бозор тамойили (унга кўра алмашувнинг барча иштирокчилари ютади)дан фарқли ўлароқ, ҳасад рақобатчилигида иккита ғолиб бўлиши мумкин эмас: фақат битта ғолиб мавжуд - қолганлар ҳаммаси – мағлублар. Кундалик турмушни тартибга солувчи восита сифатида зулм ўтказишдан фойдаланиш учун тақиқларнинг мавжуд эмаслиги, зулм ўтказишни монополлаштиришга уриниш иқтисодий соҳадаги мафия вакилларининг хатти-ҳаракатларига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Мафия билан боғлиқ тадбиркорда фойда олишга чеклашлар ошқора тадбиркорниқига қараганда кам. Хуфёна тадбиркор зарур ҳолларда зулм қўлланилиши билан тўхтаб қолмайди, ошқора тадбиркор эса зулм ўтказиш учун давлат монополияси оқибатида эркинликнинг ушбу даражасидан маҳрум этилган. Шунинг учун мафия билан боғлиқ корхоналарнинг рақобат жиҳатдан устунликлари рақобат натижасида эмас, балки локал монополияни ҳосил қилиш ва рақобатни чеклаш натижасида юзага келади. Мафия қоидалари бўйича фаолият кўрсатувчи бозор мукаммал рақобат шартларидан йироқлашади, бундай қоидаларнинг мавжуд бўлиши иқтисодий механизмларнинг амал қилиши тартибини ўзгартиради.

Навбатдаги меъёр – ишонч – анъанавий хусусиятга эга, чунки у оила доирасида локализациялашган. Оила ичида ишонч бўлмаса, унинг бошлиғининг шаъни тушунчаси ўз кучини йўқотади. Шу нуқтаи назардан ишонч анъанавий тарзда оила турмушининг базавий тамойилларидан бирини акс эттиради ва унинг ташқарисига амал қилмайди, демак, у бозор конституциясида кўзда тутилганидек, оқилона ҳаракатнинг шарти бўлиши мумкин эмас. Мафиянинг базавий ташкилий бирлиги – *cosca* – 15-20 (кўпи билан 70-80, камида 7) кишидан иборат ва оила-қариндошчилик алоқалари асосида шаклланадиган гуруҳни ўзида намоён этади. *Cosca* фаолияти доирасига тушган барча шахслар унинг аъзолари билан дўстона муносабатлар ёки «патрон-мижоз» муносабатлари орқали боғлиқ.

Оила ичидаги муносабатларни қуриш учун фойдаланиладиган ишонч мафиянинг иқтисодий фаолиятини ҳам белгилаб беради. Мафия билан боғлиқ

тадбиркорларнинг яна бир рақобат жиҳатдан устунлиги бўлиб ишонч асосида шартнома муносабатларини куриш ҳисобланади – мафия шартнома мажбуриятлари бажарилишининг энг яхши кафолати ҳисобланади. Д.Гамбетта ёзганидек, мафияни бозорнинг ишончнинг «табиий» даражаси ҳаддан зиёд паст бўлган ва битим тузиш имконини бермайдиган секторларида ва ана шундай минтақаларда (Италия Жанубида бундай ҳолат ўрин тутади) ишончни туғдириш, реклама қилиш ва сотиш билан шуғулланувчи алоҳида корхона сифатида намоён этиш мумкин. Шунингдек, ишонч танқислиги шароитида амалга ошириладиган ошқора товарлар билан исталган хуфёна битимларга ва тақиқланган товарлар (курол, гиёҳвандлик моддалари) билан исталган битимларга ҳам эътибор қаратилади. Товар сифатида ишончнинг ўзига хос жиҳатини ҳисобга олган ҳолда, мафия уни сотишни ғойриоддий усул билан – оила-қариндошчилик, дўстона ёки мижозлик алоқалари соҳасига манфаатдор тадбиркорни аралаштириш орқали амалга оширади. Хусусан, мафиянинг иқтисодий фаолиятини ёритиш учун кўпинча мафиянинг оилавий алоқалари асосида ташкил этиладиган «тармоқ» тушунчасидан фойдаланилади. Айнан ўзгарувчан шароитларга тез мослашувчи тармоқлар доирасида «ўзлариники» ўртасида юқори ишонч салоҳиятидан фойдаланувчи мафиянинг асосий иқтисодий фаолияти амалга оширилади.

Битимлар бўйича ҳамкорларни «ўзиники» ва «бегона» тоифасига бўлиш принципиал жиҳатдан муҳим, бу ерда гап иккита стандарт, икки хил хатти-ҳаракат ҳақида боради. «Ўзиники» доирасида шаън ва обрўга биргаликдаги саъй-ҳаракатлар орқали эришилади ва ҳимоя қилинади, муносабатлар ишонч асосида курилади. «Ўзиники» ва «бегона» ўртасида «ҳасадгуйлик рақобатчилиги» бўлиши муқаррар, ишонч эса душманлик ва зулмга ўз ўрнини бўшатиб беради. Хатти-ҳаракатнинг икки ёқлама стандарти мантиқига яна бир муҳим меъёр – махфийлик киритилади. Ушбу меъёр ташқи олам билан, айниқса давлат вакиллари билан муносабатларда тўлиқ ёпиқликни белгилаб беради, унинг тескари томони сифатида тўлиқ очиклик ва оила аъзоларидан фақат ҳақиқатни гапиришни талаб қилиш иштирок этади. Ҳақиқий мафиозлар ҳамма вақт жим туришади.

Хулоса

Иқтисодий субъект томонидан ўз бизнеси учун институционал муҳитни – ошқора ёки хуфёна – танлаш тўғрисидаги қарор биринчи ва иккинчи ҳолатларда битимларни амалга оширишда юзага келадиган трансакция харажатларини қиёслаш орқали белгиланади. Бошқача айтганда, қонунга бўйсунуш нормаси яна бир бор оқилона асосланади: шахс унинг талабини мутлақ императивнинг таъсири остида эмас (қонуний нарсаларнинг ҳаммаси яхши), балки қонунга амал қилишдан кутилаётган фойдалар туфайли бажаради. Қонунга ихтиёрий бўйсунушга ундовчи омиллар шахсда фақат, давлат иқтисодиётининг ошқора секторида трансакция харажатларини пасайтириш йўли билан унинг манфаатларини амалга оширишга қодир бўлган тақдирда, пайдо бўлади.

Иқтисодий соҳада хуфёна битимлар амалга ошириладиган ўйин қоидаларида, биринчи галда бозор конституциясидан битимларнинг барча иштирокчиларини «ўзиники» ва «бегоналарга» ажратиш билан катта фарқ қилади. Ўзиникиларга нисбатан оппортунизмни олдини олишнинг ижтимоий механизмлари амал қилади, ишонч ва ўзаро ёрдам меъёрлари ҳукмронлик қилади. Аксинча, «бегоналарга» нисбатан оппортунизм меъёр бўлиб қолади. Т.Веблен ёзганидек, хуфёна иқтисодиёт «ҳасадгуйлик рақобатчилигига» асосланган «ёввойи» бозор моделига жуда яқин. Ва ниҳоят, хуфёна иқтисодиёт максимал даражада фрагментланган ва мозаикли, у тўлиқ тизим шаклини қабул қилмайди ҳамда бозорнинг барча иштирокчилари учун ягона ва мажбурий бўлган конституцияни қабул қилмайди. Бундан кўриниб турибдики, қонунга бўйсунушнинг юқори нархига муқобил вариант ҳам ғоят қиммат экан.

Таяч тушунчалар ва иборалар

Хуфёналик мулкчилик ҳуқуқларининг хуфёна тизими «қонунга бўйсунуш нархи» хуфёна иқтисодиётнинг турли унсурлари: норасмий, сохта ва криминал иқтисодиёт. Хуфёна иқтисодиёт ўлчамларини баҳолаш ёндашувлари: монетар усул, харажатлар ва даромадлар баланслари усули, бандликни таҳлил қилиш усули, технологик коэффициентлар усули, уй хўжаликлари ва корхоналар раҳбарлари ўртасида сўров ўтказиш усули, социологик усул. Хуфёналик нархининг унсурлари: ҳуқуқий санкциялардан бош тортиш билан боғлиқ харажатлар, даромадлар трансферти билан боғлиқ харажатлар, солиқлар ва иш ҳақиға ҳисоблаб ёзишлардан бош тортиш билан боғлиқ харажатлар, қонуний қайд этилган мулкчилик ҳуқуқларининг мавжуд эмаслиги билан боғлиқ харажатлар, шартнома тизимидан фойдаланишнинг имконсизлиги билан боғлиқ харажатлар, хуфёна битимнинг мутлақ икки томонлама хусусияти билан боғлиқ харажатлар, низоларни ҳал этишнинг хуфёна тартиботларидан фойдаланиш харажатлари. «Мафия» атамаси, «шаън одами», ҳамкорликнинг «ўзиники» ва «бегона» тоифаси.

Такрорлаш учун саволлар

1. Фақат иқтисодиётнинг хуфёна сектори субъектларига нисбатан репрессия чораларини қатъийлаштириш ёрдамида ушбу секторнинг ўлчамларини қисқартиришга эришиш мумкинми?
2. Хуфёна сектор ялпи ички маҳсулотида юқори улушга билан тавсифланадиган мамлакатда бозор ислохотларининг дастлабки босқичлари қандай бўлиши керак?
3. Бозор ислохотлари сиёсатининг стандарт дастурига қандай тузатишлар киритилиши лозим?
4. Хуфёна иқтисодиётнинг қандай унсурлари мавжуд?
5. Хуфёна иқтисодиёт ўлчамларини баҳолаш ёндашувларини изоҳланг.
6. Хуфёналик нархининг унсурлари нималардан иборат?
7. «Мафия» атамасининг келиб чиқишини шарҳланг.

7-БОБ. МУЛКЧИЛИК ШАКЛЛАРИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ЭВОЛЮЦИЯСИ

7.1. Мулкчилик таърифларининг таҳлили

7.2. Мулкчилик муносабатларини амалга оширишнинг тарихий шакллари

7.3. Мулкчий ҳуқуқлар

7.1. Мулкчилик таърифларининг таҳлили

Ўзбекистон Республикаси Конституциясидаги жамиятнинг иқтисодий негизларига оид XII бобда қуйидагилар баён этилган: “Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини турли шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат истеъмолчилар ҳуқуқларининг устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлигини ва ҳуқуқий жиҳатдан тенг муҳофаза этилишини кафолатлайди. Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкидан маҳрум этилиши мумкин (53- модда). Мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт (54-модда)”. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодексига мулкчиликнинг эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш триадаси (164-модда) асос қилиб олинган. Ушбу Кодексда мулкчиликнинг хусусий ва оммавий шакллари мавжудлиги (167-модда) таъкидланади.

Демак, иқтисодиёт ва уни ташкил этишнинг бозор модели учун муайян-тарихий шаклдаги мулкчилик институти талаб этилади. Мулкчилик институтининг негизини мулк тушунчаси ташкил этади. Мулк – ресурслар чекланганлиги шароитининг оқибатидаги ноёблик муаммосини ҳал қилишининг ягона воситаси ҳисобланади. Бу восита мулкдорга ҳуқуқлар тутамини тақдим этади. Албатта, мулкчий ҳуқуқлар тутами эгалик қилиш ва бошқа ҳуқуқлар (фойдаланиш, тасарруф этиш ва бошқалар) билан биргаликда ташкил этади. Ҳуқуқлар тизими хўжаликлар ва шахслар ўзаро муносабатларга киришишлари учун ҳам мулкдорни, ҳам мулкни ҳимоялайди. Шахснинг жамиятдаги эркинлиги ҳуқуқ билан кафолатланади ва чегараланади. Ундаги барча мавжуд ҳуқуқлардан энг тўлиғи мулкчилик ҳуқуқидир. Ушбу ҳуқуқ шахс ва жамият учун ўзаро қарама-қарши бўлган бегоналашув хусусиятини ҳам намоён этади. Илмий манбаларда мулкчилик муносабатлари умумий тан олинган ягона таърифга эга эмаслиги сабабли қатор талқинлар мавжуд (7.1-жадвал).

7.1-жадвал.

Мулкчилик институтига оид талқинларнинг туркумланиши

Ёндашув номи	Мулкчиликнинг асосий белгилари
1. Классик йўналиш	Даромад келтириш қобилияти мужассамланган сармоя
2. Файласуфлар ва неоклассиклар	Ташқи дунё объектлар устидан назоратни уларни ўзлаштириб (эгаллаб) олиш асосида амалга ошириш
3. Диалектик усул тарафдорлари	Шахснинг табиатдан ҳам, ижтимоий ҳаёт жамоатчилигидан ҳам бегоналашишида ҳамда ишлаб чиқарувчини ишлаб чиқариш воситасидан ажратишда намоён бўлувчи ижтимоий алоқаларни таркиблаш, мураккаблаштириш шакли
4. Немис тарихий мактаби	Ижтимоий ўзаро ҳамкорликнинг асосий тамойили ҳисобланган ахлоқ нормасида жамият томонидан олий ва муқаддас қадрият ҳамда индивид мустақилигининг кафолати. сифатида тан олиш
5. Неоинституционал йўналиш	Турли шахслар ўртасида бир буюмда турли ҳуқуқларнинг намоён бўлиш имконияти. буюмга қарашли ваколатлар тутами
6. Ҳуқуқшунослар	Шахснинг буюм устидан ҳуқумронлиги ва бошқа шахслар имкониятларини чеклаш.
7. Социологлар	Иқтисодий буйсундириш асосида ижтимоий иерархияни ўрнатиш усули
8. Эрнандо де Сото (Перу)	Қийматга айланишда иштирок этиш ва даромад келтириш қобилияти

Жадвалдан кўриб турганимиздек, мулкчиликни ўзлаштириб олиш билан тенглаштириш неоклассик иқтисодий тафаккур вакилларига хос бўлса, ҳуқуқшунослар учун шахснинг **буюм устидан ҳуқумронлиги** имкониятларини чегаралаш мулкдан бошқа шахсларнинг зиёнига фойдаланишга рухсат бермаслик сифатида таърифланади. Мулкчилик – бу шахс ва буюм ўртасидаги эмас, балки инсонлар ўртасидаги муносабат сифатида гавдаланиши керак.

Мулкчилик ҳуқуқлари назарияси нафақат бошқарув, хавфсизлик, меросга топшириш ҳуқуқларини қўшган ҳолда ҳуқуқлар тўпламини кенгайтиради, балки ҳуқуқларнинг ўзларининг айланувчанлигига, олди-сотди объектлари бўлиб буюмларнинг ўзи эмас, балки уларга нисбатан ҳуқуқ ҳисобланишига эътиборни қаратади. Масалан, ер участкасидан фойдаланиш ҳуқуқи; мол-мулкдан фойдаланишдан келадиган даромадни олиш ҳуқуқи ва б.

Ҳуқуқшуносларнинг фикрича, мулк – бу мутлақ ҳуқуқ. Мулкдорга қонун билан тақиқланмаган ҳамма нарса рухсат этилган. Мутлақ ҳуқуқ ижобий чеклов эмас, балки салбий чеклов (нима мумкин эмас) билан ёритилади.

Агар ҳуқуқларнинг муайян тўплами, масалан, А.Оноре томонидан санаб ўтилган 11 та ҳуқуқнинг аксарияти иккиламчи ҳисобланади. Мисол учун, хавфсизлик ҳуқуқини олайлик. Унинг ўзи етарли эмас, чунки ҳуқуқ

фақат давлат томонидан муҳофаза қилинган тақдирда, классик нуқтаи назардан ҳуқуқ ҳисобланади. Воз кечиш ҳуқуқи – бу тасарруф этиш ҳуқуқининг бир қисми. Жавобгарлик ҳуқуқи мулкчилик ҳуқуқини эмас, умуман фуқаролик ҳуқуқини ўзида намоён этади.

Иқтисодий нуқтаи назардан турли ҳуқуқларни ҳисоблаб чиқиш техникаси ўта самарали. Мулкдор, мулкдорлигича қолиб, фойдаланиш ҳуқуқидан ҳам, бошқариш ҳуқуқидан ҳам, даромад олиш ҳуқуқидан ҳам вақтинчалик воз кечиши мумкин. Товар эса нафақат ўзининг жисмоний хусусиятларининг йиғиндиси сифатида, балки имкониятлар ва чекловларнинг маълум тўплами сифатида намоён бўлади. Бироқ, бошқа муҳим иқтисодий мавҳумлик сингари - қиймат, мулк таркибий қисмларга бўлинади, лекин улардан таркиб топмайди. Шунинг учун мулкчиликни ҳуқуқларнинг мураккаб тутами сифатида таърифлаш мазмунга эмас, балки технологик хусусиятга эга.

7.2. Мулкчилик муносабатларини амалга оширишнинг тарихий шакллари

Иқтисодиётда, хусусан мулкий муносабатлар шаклларини ўрганишда мулкни таснифлаш муҳим ўрин тутаетди. Кўпчилик иқтисодчилар ва файласуфлар учун таснифлаш мезони сифатида мулк субъекти олинади. Агар мулк бир шахсга тегишли бўлса, у – хусусий. Агар у бир неча шахсга тегишли бўлса – жамоавий. Агар у бутун жамиятга тегишли бўлса – умумхалқ ёки давлат мулки ҳисобланади. Бундай ёндашув Ғарбдаги тадқиқотчилар учун мулкнинг учта шаклини ифодалашга асос бўлган.: хусусий, жамоавий ва ижтимоий. Баъзан уларга акциядорлик (корпоратив) ва давлат шакллари ҳам қўшимча қилинади. Баъзида акциядорлик мулкни жамоавий шакл деб, давлат мулкни эса ижтимоий шакл деб ҳисоблашади. Лекин бундан моҳият ўзгармайди.

➤ ихтиёрий шаклдаги мулкнинг намоён бўлиши қатор омилларга боғлиқ. Жумладан:

➤ меҳнат шароитлари ва натижаларини ўзлаштириб олиш усуллари;

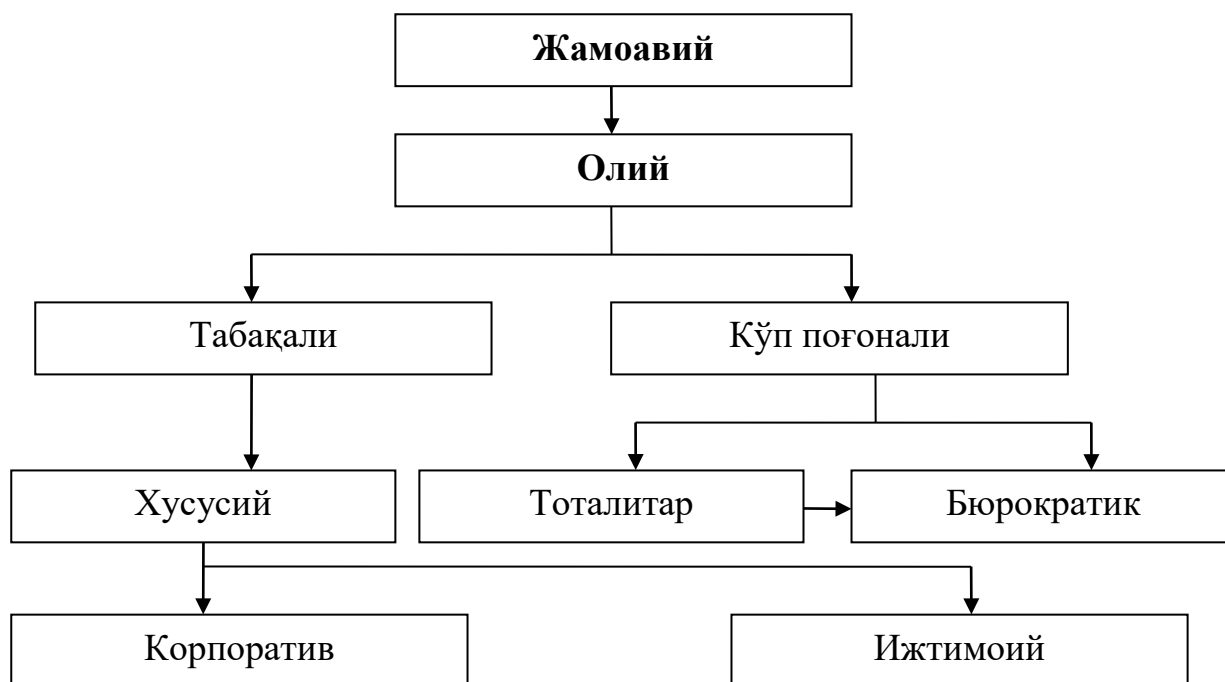
➤ меҳнат шароитлари ва натижаларини тасарруф этиш хусусиятлари;

➤ меҳнат шароитларини такрор яратиш;

➤ фаолият турлари бўйича алмашишнинг асосий усули;

➤ натижалари қайта тақсимлаш усуллари;

Мулкчилик муносабати тарихан қандай шаклларда ривожланганлиги катта қизиқиш уйғотади (7.1-расм).

7.1-расм. Мулк шакллари ривожланиши

1. Мулкчиликнинг энг дастлабки шакли **жамоавий мулк** Ғарб ҳуқуқий тизимининг асос (антик тараққиёт)ини ташкил этади. У учта асосий хусусият билан тавсифланади:

- ❖ жамоавий мулк жамиятга – уни тўлақонли аъзолар деб тан олувчи индивидлар йиғиндисига тегишли;
- ❖ жамоавий мулкни қайта тақсимлаш ҳуқуқи мутлақ жамиятга тегишли;
- ❖ жамоавий мулк жамоавий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади.

Жамоавий мулкнинг асосий тавсифлари қуйидагилардан иборат:

- а) бошқариш (тақсимлаш) ижтимоий;
- б) эгалик қилиш хусусий;
- в) жамоавий мулк объектдан воз кечиш тақиқланган;
- г) ижтимоий мажбуриятлар тизими;
- д) ишлаб чиқарувчининг ўз фаолияти натижаларига мулкчилиги.

Жамоавий мулк ривожланиши давлатчиликни юзага келтирган. Ушбу босқичда давлат мажбур этиш аппарати сифатида ҳали жамиятга қарши турмайди.

2. **Олий мулк** давлат мулкнинг дастлабки шаклидир. Давлатни ташкил этиш кўп ҳолларда мулкни, масалан, ерни зўрлик билан тортиб ва босиб олишлар оқибати бўлган. Олий мулкнинг асосий тавсифлари қуйидагилардан иборат:

- а) мулк ва ҳокимиятнинг бўлинмаслиги;
- б) хизмат учун мукофот сифатида ресурсни ҳада қилиш шаклида фаолият билан алмашиш;
- в) меҳнат шароитларини ишлаб чиқарувчиларга бириктириш (хусусий эгаллик);
- г) бириктирилган ресурсларни тасарруф этиш учун давлат монополияси;
- д) ишлаб чиқарувчининг ўз фаолияти натижаларига мулкчилиги.

Давлат бошлиғи бундай мулкнинг «олий мулкдорига» айланган ва уларни ўз фуқароларига тарқатган (ҳада қилган). Ерни эгалликка олиш ва ундан фойдаланиш шарти давлатга хизмат қилишдан иборат бўлган. Олий ҳокимият ихтиёрида энг муҳим таъсир этиш воситаси – тортиб олиш (тасарруф этиш) ҳуқуқи қолдирилган. Бу бир вақтнинг ўзида иккита ўзаро боғлиқ вазифани ҳал этиш имконини берган: ишлаб чиқарувчининг эҳтиёжларини қондириш ва ишлаб чиқарувчини ўзи фойдаланадиган ресурсни такрор етиштиришга мажбур қилиш.

Аста-секин вақт ўтиши билан олий мулкчилик институти шароитида, давлат монополияси хўжалик фаолияти маҳсулотлари билан алмашув ривожланишига тўсқинлик қила бошлаган. Иқтисодий эҳтиёжларнинг таъсири остида мулкчилик институти ўзгара бошлади. Натижада турли ишлаб чиқариш усулларига хос бўлган иккита турли институт шаклланди: табақали ва кўп поғонали мулк.

3. **Табақали мулк** – олдинги даврда асосий меҳнат шароити бўлган табиий ресурсларга табақали монополиялар шаклланиши билан тавсифланади, дворянларнинг ўзларига «бириктирилган» мол-мулкни тасарруф этиш ҳуқуқи борган сайин кенгайиши билан изоҳланади.

Табақали мулкчиликнинг асосий хусусиятлари:

- а) мулкдорлар синфининг пайдо бўлиши;
- б) ишлаб чиқариш воситалари чекланган айланмасининг пайдо бўлиши;
- в) ҳокимият ҳуқуқларига нисбатан мулкчий ҳуқуқларнинг чекланган хусусияти;
- г) ишлаб чиқарувчининг ўз фаолияти натижаларига мулкчилиги;
- д) мулкдан олинадиган даромадни қайта тақсимлаш янги шаклининг пайдо бўлиши. Ривожланишнинг Европа моделига хос бўлган табақали мулкчилик институти давлат мулкчилигидан хусусий мулкчиликка ўтиш босқичи сифатида таърифланади.

4. **Хусусий мулкчилик** индивиднинг жамоавий хўжалик фаолиятидан ажралиб чиқишини ўзида намоён этади ва қуйидаги асосий хусусиятлар билан тавсифланади:

- иқтисодий агентларнинг мустақиллиги;
- меҳнат шароитлари ва натижаларининг эркин айланиши;
- ҳокимият ҳуқуқларига қараганда мулкчий ҳуқуқларнинг етарлилиги;

- мулкдорнинг мулккий жавобгарлиги.

Хусусий мулк институтининг шаклланиши тобеликнинг янги шакли – иқтисодий тобеликнинг пайдо бўлишига олиб келди. Ходимнинг ишлаб чиқариш воситаларидан ажралиши билан бир қаторда ишлаб чиқарувчининг ўз меҳнатининг маҳсулига бўлган ҳуқуқидан маҳрум этилиши юз берди.

5. Корпоратив мулк. Кўплаб тадқиқотчилар корпоратив мулкни хусусий мулк билан тенглаштириб, корхонани ташкил этишнинг корпоратив шаклини мулккий мажмуани ишончли бошқариш шакли сифатида талқин этишни таклиф қилишади. Корпоратив мулкчиликнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат: мулкнинг айрим шахсларга тақсимланганлиги; иқтисодий агентларнинг тобелик муносабатлари; иқтисодий агентлар жавобгарлигининг чекланганлиги; қайта тақсимлаш муносабатлари соҳасида мулкдан келадиган даромадлар ролининг кескин ортиши; мулкдор – корпорация ҳуқуқларини билвосита ҳимоялаш орқали меҳнат шароитларини такрорий яратиш.

6. Ижтимоий мулк. Ижтимоий мулк юридик ва жисмоний шахслар мулки билан бирга мавжуд бўлади. Жамият мулки, кўп ҳолатларда давлат томонидан бошқарилишига қарамай, унга тегишли эмас. Жамиятнинг муаммоси ресурсларни такрорий етиштириш ва мулкдан даромад – монопол рентани олиш устидан назорат ўрнатишдан иборат.

Ижтимоий мулкчиликнинг асосий хусусиятлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- а) жамиятнинг ҳокимият аппарати сифатида давлатдан ажратилиши;
- б) жамиятнинг табиий ресурсларга монополияси;
- в) ижтимоий мулк объектларидан фойдаланишнинг концессион механизми;
- г) ишлаб чиқарувчининг ўз фаолияти натижаларига мулкчилиги;
- д) ижтимоий мулкдан келадиган даромадлардан жамият аъзоларининг ижтимоий аҳамиятли эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланиш.

7. Кўп нагонали мулкчиликнинг вужудга келиши мулкдор ваколатларининг турли хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида тақсимланиши жараёнини ўзида намоён этади. **Кўп нагонали** мулкчиликнинг асосий хусусиятлари:

- а) мол-мулк ва ҳокимиятнинг ажратилмаганлиги;
- б) мол-мулк учун тўлиқ ҳуқуқларига эга бўлган шахсларнинг мавжуд эмаслиги;
- в) мулкдор ваколатларини амалга оширишда иштирок этишнинг хизмат хусусияти;
- г) улар ўртасида мулкчилик ваколатлари тақсимланадиган субъектлар ўртасидаги тобелик муносабатлари;
- д) меҳнат шароитларининг ишлаб чиқарувчиларга бириктирилиши.

Таъкидлаш лозимки, **кўп нагонали** мулкчилик институти барча хўжалик юритувчи субъектларнинг меҳнат шароитларини тасарруф этишдаги ҳуқуқларини сезиларли даражада чеклагани ҳолда, меҳнат натижаларининг эркин айланишинини истисно этмади. Демак, табиий ресурслар эмас, балки хўжалик фаолиятининг маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг асосий воситаларига

айланишига қараб мазкур институтнинг иқтисодий асоси нурай бошлади. Лекин бу ноиқтисодий мажбурлашга асосланган ҳокимият ўз мавқеини осонгина бўшатиб берганлигини англамайди. *Кўп пағонали* мулкчилик институти ўз шаклини ўзгартирди. Тарихга ушбу ўзгаришнинг иккита йўналиши маълум: тоталитар ва бюрократия мулкчилиги.

8. *Тоталитар мулкчиликка* собиқ СССРда мавжуд бўлган «давлат мулкчилиги» институти яққол мисол бўлади.

Тоталитар мулкчиликка мос келувчи режали-тақсимлаш иқтисодиётида хўжалик юритувчи субъектлар ўзларига бириктирилган мол-мулкка фақат амалда эгалик қилишади ва ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотнинг ҳам, уни сотишдан олинган маблағларнинг ҳам эгаси ҳисобланмайди. Тоталитар мулкчиликнинг асосий хусусиятлари:

- ҳокимият ва мулкнинг ажратилмаслиги;
- ишлаб чиқариш воситаларига давлат монополияси;
- меҳнат шароитларининг хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида марказлашган тарзда қайта тақсимланиши;
- ишлаб чиқарувчининг ўзи етиштирган маҳсулот ва уни сотишдан олинадиган даромадни тасарруф этиш ҳуқуқидан маҳрум этилиши;
- меҳнат шароитларини марказлашган режалаштириш механизми ёрдамида такрорий яратиш.

9. Бюрократия мулкчилиги кўп пағонали мулкчилик ривожланишининг табиий маҳсули ҳисобланади. Ишлаб чиқариш эмас, балки қайта тақсимлаш катта пулларни пайдо қилади. Унинг асосий хусусиятлари:

а) мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг самарали тизими мавжуд эмаслиги;

б) ресурслар ва маҳсулотларни қайта тақсимлаш жараёнида амалдорлар иштирокининг қонунчиликда белгиланган имконияти;

в) нархлар ва тарифларнинг бюрократик тартибга солиниши;

г) хуфёна иқтисодиётнинг катта улуши;

д) меҳнат шароитларини такрор яратиш самарали механизмнинг мавжуд эмаслиги. Ҳокимият ва мулкнинг ажралмаслигининг расмана тан олиниши билан хусусий мулкчилик ҳуқуқини бузмасдан қолмайди. Ноиқтисодий мажбурлашга асосланган ҳокимият мулкдорнинг эркин иродасига қараганда иқтисодий ҳаётнинг муҳим омили ҳисобланади. Ҳокимият тузилмаларида иштирок этиш орқали бериладиган имкониятлар хўжалик фаолиятдан келиб чиқадиган имкониятларга қараганда анча юқори. Ҳокимияга эга бўлган амалдорлар шахсий бойликни кўпайтириш учун ҳокимият имкониятидан фойдаланишади. Лекин ҳокимият ўз эгасига мулкдан кўра кўпроқ нарсани беради, уларнинг саъй-ҳаракатлари биринчи навбатда ҳокимиятни сақлаб қолишга йўналтирилган. Ҳокимиятни йўқотиб, улар, одатда, мулкни ҳам йўқотишади.

7.3. Мулкый ҳуқуқлар

1. Мулк-эгаллик қилиш. *Мулкдор.* Эгалик қилиш ижтимоий институт сифатида ноёб ресурсларни такрорий этиштириш вазифаси пайдо бўлган вақтда юзага келади. Дастлаб меҳнат шароитлари эгалик қилиш объекти ҳисобланади.

2. Мулк-имтиёз. *Монополист.* Вақти келиб ижтимоий-иқтисодий рол иккита янги ролга бўлинади: табиий ресурслар мулкдорининг роли ва ишлаб чиқарувчининг роли. Эгалик қилиш ҳуқуқи фойдаланиш ҳуқуқидан, эгалик қилиш объекти эса хўжалик юритувчи субъектдан ажралиб чиқади. «Мулк-имтиёз» тушунчаси пайдо бўлади. Бу ерда мулкдор-монополистнинг рента – ўзига тегишли ресурслардан даромад олиш ҳуқуқига дуч келади.

Мулк-имтиёз аҳолининг маълум қисми пешона териси билан ўзининг тирикчилиги учун нон топиш мажбуриятидан озод бўлиши учун имконият, яъни фан, санъат ва ҳарбий ишни ривожлантириш имконияти яратади.

Ишлаб чиқарувчи. Хўжалик фаолиятини амалга оширувчи-ишлаб чиқарувчининг шахсий мақсади ўз эҳтиёжларини қондириш учун маҳсулот ишлаб чиқаришдан иборат. Кўплаб хўжалик юритувчи субъектлар шахсий мақсадларига эришишга интилиш натижасида ижтимоий аҳамиятга молик миссиянинг амалга ошиши – жамиятни такрорий ишлаб чиқариш содир бўлади.

3. Мулк-корхона. Товар алмашувининг ривожланиши ролларнинг янгидан бўлинишига дастлабки тарихий сабаб ҳисобланади. Ишлаб чиқарувчининг табиий ҳуқуқи ҳисобланган маҳсулотга бўлган ҳуқуқ ишлаб чиқариш воситаларининг мулкдори – хўжайинга ўтади.

Хусусий мулк мажбурлашга асосланган ҳокимиятни ҳамда обрўга асосланган ҳокимиятни тарихнинг четига сиқиб чиқаради. Мулк-корхонанинг пайдо бўлиши билан бирга ёлланма ходим ва хўжайин, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулкчиликдан маҳрум этилган ва ўзининг меҳнат қобилиятини сотишга мажбур бўлган иқтисодий агент ҳамда хўжаликнинг янги хили – корхонани ташкил этувчи иқтисодий агентнинг роли пайдо бўлади.

Хўжайин. Хўжайиннинг шахсий мақсади - қўшимча қийматни олиш уни иқтисодий самарадорликни ошириш имконини берувчи барча янги нарсаларни жорий этишга ундайди. Хўжайин ўта муҳим ижтимоий-иқтисодий миссия – иқтисодий фаолиятни рационалаштириш эгасига айланади.

Ёлланма ходим. Ходим – бу фақат ўзининг меҳнат қилиш қобилияти унинг ҳуқуқининг объекти ҳисобланган индивид (ишчи кучи). Лекин бу қобилият, сўзсиз, унинг ўзига тегишли, яъни ходимнинг ўзи кимнингдир ҳуқуқларининг объекти ҳисобланмайди. У: а) эркин танлаш ҳуқуқини қўлга киритади ва б) ўз фаолиятининг маҳсулотларига бўлган ҳуқуқни йўқотади. Ходимнинг ижтимоий-иқтисодий миссияси меҳнатни тақсимлаш самарадорлигини оширишдан иборат.

4. Мулк-сармоя. Мулк-имтиёз ҳолатида бўлгани каби мулк-корхона ўз эгасига қўшимча маҳсулотни ўзлаштириб олиш ҳуқуқини беради. Албатта, энди ушбу маҳсулот ортиқча маҳсулотда эмас, балки қўшимча қиймат – корхона хўжалик фаолиятининг харажатлари ва натижалари ўртасидаги фарқ шаклида намоён бўлади. Мулк-сармоя пайдо бўлиши билан хўжайиннинг роли капиталист ва менежер, тақсимлаш жараёнини назорат қилувчи иқтисодий

агент ҳамда ишлаб чиқариш жараёнининг ўзининг ташкилотчиси ролларига бўлинади.

Капиталист. Сармоя эгаси хўжайин сингари қўшимча қиймат олишдан манфаатдор. Лекин ишчи кучини ишлаб чиқариш воситалари билан бирлаштириш эмас, балки сармояни тўғри сарфлаш капиталист учун ушбу қийматни олиш усули ҳисобланади.

Менежер. Капиталистга менежер – ишлаб чиқариш жараёнининг раҳбари, хўжайин функциясини бажарувчи, лекин мулкни йўқотиш хатарига эга бўлмаган иқтисодий агент қарама-қарши туради.

Менежернинг ижтимоий-иқтисодий роли ва ёлланма ходимнинг роли ўртасида ўта муҳим фарқ мавжуд. Ходим ўз ишчи кучини – меҳнат қобилиятини, менежер эса ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилиш бўйича хизматни сотади. Битим тузилгач, ходим ижрочига, менежер эса корхона раҳбарига айланади. Менежер даромадининг асосини у раҳбарлик қиладиган корхона фаолиятининг натижалари учун мукофот ташкил қилади.

5. Мулк-бизнес. Тадбиркор. Мулк миқдори «қиймат» деган мавҳум тушунчага айланган шароитда саҳнага янги шахс – тадбиркор ва янги мулк объекти – бизнес чиқади. Чунки нафақат меҳнат, ер ва сармоя, балки фаолиятнинг алоҳида тури – тадбиркорлик ҳам «қийматни яратиш» хусусиятига эга. Шахсий бойиш масаласини ҳал этаётиб тадбиркор муносиб ижтимоий миссия иқтисодий фаолият самарадорлигини оширишни амалга оширади. У топган янги қарорлар аста-секин ижтимоий нормага айланади. Лекин янги қарорлар – бу нафақат янги имкониятлар, балки янги хатарлардир. Бир вақтнинг ўзида мулкдор ва тадбиркор сифатида иштирок этувчи мулкдор-сармоядор қисмларга ажрала бошлайди. Шу тариқа тадбиркор аста-секин мулкдордан ажралиб чиқади. Унда ҳатто ўзининг, мулкдордан алоҳида мулк объекти – бизнес пайдо бўлади.

Сармоядор. Тадбиркорнинг ўзга мулкка бўлган талаби сармояни ижтимоий қадр-қиммат - қийматга эга бўлган чекланган ресурсга айлантиради. Бир вақтнинг ўзида тадбиркорлик фаолиятидан воз кечган ва ўзга тегишли чекланган ресурс – сармоядан фойдаланиш ҳуқуқини тўлов эвазига сотувчи сармоядор-мулкдорнинг ижтимоий-иқтисодий роли пайдо бўлади. Сармоядорнинг шахсий мақсади мулкдан (сармоядан) олинadиган даромадни кўпайтиришдан иборат.

6. Мулк-талаб. Сармоядор ролининг ички қарама-қаршилиги шу нарса билан боғлиқки, тадбиркорлик фаолияти юқини кўтаришни истамаган ҳолда, у истар-истамас ушбу фаолият биан боғлиқ мулкни йўқотиш хатарини ўз зиммасига олади. Ўз навбатида, бу мулкдан оладиган даромаднинг иккита таркибий қисми ўз ичига олади: чекланган ресурс учун тўлов ва хатар учун тўлов.

Сармоядор ролининг ушбу икки тарафламалиги оқибати – яна бир бўлиниш: иштирокчи роли ва кредитор роли, тадбиркорлик фаолиятида иштирок этиш мақсадини кўзловчи сармоядор ва мулкни йўқотиш хатарини камайтирувчи сармоядор ролининг пайдо бўлиши.

Иштирокчи – бу мол-мулкка нисбатан мулкчилик ҳуқуқидан жамиятга нисбатан талаб ҳуқуқи эвазига воз кечувчи иқтисодий агент. Ўз навбатида жамиятнинг ўзи ва унинг мол-мулки эмас, балки хўжалик жамиятига нисбатан мажбурият ҳуқуқлари иштирокчининг мулки ҳисобланади.

Иштирокчининг шахсий мақсади – жамиятнинг фойдасида иштирок этишдан иборат. Тегишлича у бу билан боғлиқ хатарларнинг бир қисмини ўз зиммасига олади. Натижада мазкур лойиҳалар хатарларини кўплаб иштирокчилар ўртасида тақсимлаш асосида ўта қиммат ва узоқ муддатли лойиҳаларни амалга ошириш мумкин бўлади. Иштирокчининг ижтимоий-иқтисодий миссияси, шу тариқа, хатарлар ва жавобгарлик дисперсиясидан иборат.

Кредитор. Агар сармоядор – бу тадбиркорлик ролидан воз кечган капиталист бўлса, у ҳолда кредитор – бу тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ хатарлардан воз кечган сармоядордир. Профессional молиявий воситачилардан фойдаланиш эса хатарларни пасайтириш усули ҳисобланади.

7. Мулк-акция. Жамиятнинг кўп сонли иштирокчилари нафақат унинг хўжалик фаолияти натижалари учун жавобгарликнинг, балки бошқарувчилар томонидан иштирокчилар ишончининг суиистеъмол қилиниши имкониятининг ҳам тақсимланишини юзага келтиради. Янги ижтимоий-иқтисодий рол пайдо бўлади: назоратчи – хўжалик жамиятига нисбатан алоҳида функцияларни: жамият мол-мулки ва даромадларининг тасарруф этилиши устидан назоратни амалга оширувчи унинг иштирокчиси.

Назоратчининг шахсий мақсади хўжалик жамиятини капиталлаштиришнинг ўсишига эришишдан иборат.

Акциядор. Жозибаторлигини йўқотаётган бизнесдан чиқиш ҳам хўжалик жамиятларининг фаолияти билан боғлиқ хатарларни соддалаштириш усули ҳисобланади. Ушбу имконият жамиятда иштирок этишнинг алоҳида воситаси – акцияларнинг пайдо бўлиши билан таъминланади.

Расмий жиҳатдан акциялар ўз эгаларига жамиятга нисбатан мажбурият ҳуқуқларини, хусусан: бошқарув органларида иштирок этиш ҳуқуқи, жамият фойдасининг бир қисмини олиш ҳуқуқи ва жамият тугатилган тақдирда унинг мол-мулкининг бир қисмига эга бўлиш ҳуқуқини берувчи қимматли қоғозларни ўзида намоён этади.

Бироқ ушбу ҳуқуқлар кўп жиҳатдан деклоратив ҳисобланади. Бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини фақат акцияларнинг катта миқдордаги пакетларига эгалик қилувчи акциядорлар – мажоритарийлар амалга оширишлари мумкин. Жамият тугатилган тақдирда унинг мол-мулкининг бир қисмини олиш ҳуқуқини эса амалга оширишнинг иложи йўқ: жамиятга нисбатан акциядорлар уларнинг талаблари ижро этиш учун қолган барча шахслар қондирилганидан кейин қабул қилинадиган сўнгги навбатдаги кредиторларни ўзида намоён этишади.

Акциядорларининг компаниядан чиқиши туфайли юзага келган унинг акциялари курсининг тушиб кетиши янги инвестицияарни жаб этиш имкониятини кескин пасайтиради.

Акциядорнинг шахсий мақсади муайян компанияни капиталлаштиришнинг ўсиши эмас, балки ўзига тегишли акциялар пакетларининг курс қийматидан ютишдан иборат. Ушбу мақсадга акциялар бозор котировкаларининг ўзгариши тенденцияларини доимий равишда кузатиш орқали эришилади. Бу эса, ўз навбатида, акциядор ижтимоий-иқтисодий миссиясининг амалга оширилишига олиб келади. Унинг саъй-ҳаракатлар туфайли сармоя ҳаракатининг тезлиги кескин ошади.

8-БОБ. ШАРТНОМАЛАР НАЗАРИЯСИ

8.1. Шартнома тушунчаси

8.2. Сотиш тўғрисидаги шартнома ва ёллаш тўғрисидаги шартнома

8.3. Шартномаларнинг хиллари

8.4. Ташкилот тушунчаси

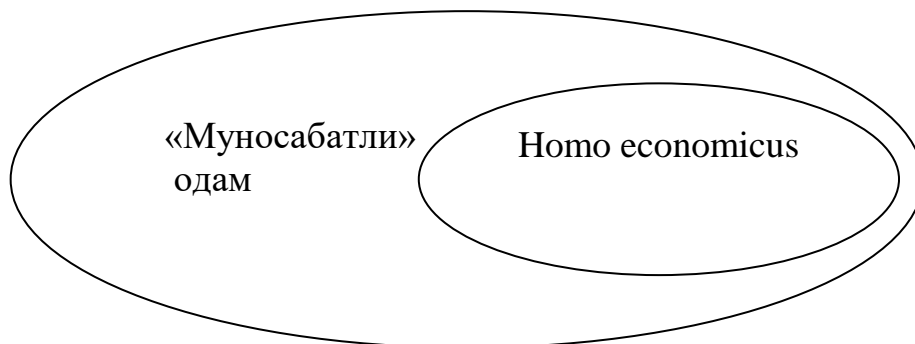
8.5. Институт билан ташкилот ўртасидаги чегара

8.1. Шартнома тушунчаси

Шахслар ўзаро ҳамкорлигининг умумий доиралари институтлар томонидан белгиланади. Битимларни тузиш шартларининг муайян доиралари эса ўзаро ҳамкорликнинг турли иштирокчилари ўртасида қайд этилади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 9-боби (101-112-моддалар) битимларга бағишланган. Агар мулкчилик ҳуқуқлари назариясининг атамаларидан фойдалансак, мулкчилик ҳуқуқлари билан алмашиш ва уларни ҳимоялаш тўғрисидаги ҳар қандай келишувни шартнома, деб аташ мумкин. Шартномани тузишда шахслар расмий ва норасмий меъёрларни муайян битим эҳтиёжлари учун қўллаган ҳолда, улардан фойдаланишади. Бошқача айтганда, шартнома белгаланган институционал доираларда амалга ошириладиган алмашув мақсадлари ва шартларининг шахслар томонидан онгли равишда ва эркин танланишини акс эттиради.

Шартнома – белгаланган институционал доираларда шахсларнинг онгли равишда ва эркин танлаши натижаси ҳисобланган мулкчилик ҳуқуқлари билан алмашиш ва уларни ҳимоялаш тўғрисидаги келишув.

Шундай қилиб, институционал таҳлил оқилона танлов моделининг умумий эмас, балки хусусий ҳолатини кўриб чиқиш учун замин яратади. Ушбу модел универсал эмас, у алоҳида институционал доираларда шахсларнинг хатти-ҳаракатни ёритиш билан чегараланади, бунда шахслар ушбу доираларга чекланган даражада таъсир кўрсатади. Оқилона танлов моделини институционал доираларга жойлаштириш «доира самараси» деб ном олди. Бироқ оқилона танлов институционал доираларини фақат чегаралаш (гиёҳвондлик моддалари, курол-аслаҳа, бошқа ижтимоий хавфли товарлар ва хизматлар олди-сотдиси тўғрисида шартномалар тузиш учун қонуний тақик) сифатида талқин этиш нотўғри бўлади. Институционал доиралар нафақат чеклайди, балки оқилона танловни амалга ошириш учун замин яратиши мумкин. Шу тариқа, ишончнинг норасмий меъёри ҳам, томонларнинг шартномадан келиб чиқувчи *мажбуриятларининг* пайдо бўлиши тўғрисидаги расмий қоида ҳам, ҳатто шартнома тузиш ва уни бажариш лаҳзаси ўртасида анча вақт ўтган тақдирда ҳам ҳуқуқлар билан алмашиш имконини беради. Бундай институционал доираларда амал қилувчи «муносабатли» одам, ўз хусусиятларига кўра homo oeconomicusдан фарқ қилади – биринчи тушунча иккинчисига қараганда анча кенг.

8.1-расм. Шартномавий мажбурият доираси

«Муносабатли» одам оқилона мақсадли ҳаракат меъёрига амал қилади, лекин шу билан бирга у ўз хатти-ҳаракатини ишонч, эмпатия ва бозор конституциясини ташкил қилувчи бошқа меъёрлар асосида ҳам қуради.

Уни тузиш ва бажариш лаҳзаларининг вақт бўйича мос келмаслигини назарда тутувчи шартнома одатий ҳолатни ўзида намоён этади.

Бозор конституциясига кўра, шахс хатти-ҳаракатига «табiiй» омилларнинг таъсирини аниқ олдиндан айтишнинг иложи йўқ. Чунки бозор конституцияси *шахс* ва «*табиат*» ўртасидаги эмас, балки *шахслар ўртасидаги* ўзаро ҳамкорликни тартибга солувчи меъёрлар йиғиндисини ўзида намоён этади. Шахслар ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик натижаларига «Табиат» таъсирининг учта варианты мавжуд.

1. «Табиат» ўзаро ҳамкорлик натижаларига таъсир кўрсатмайди, шахслар ушбу ҳолатда *аниқлик* шароитида бўлади

2. «Табиат» ўзаро ҳамкорлик натижаларига таъсир кўрсатади, лекин унинг таъсирини олдиндан айтиш мумкин. Шахс томонидан қабул қилинадиган қарорни муқобил натижаларнинг пайдо бўлиши эҳтимоли маълум бўлганида «ҳисоблаб чиқиш» мумкин.

3. «Табиат» ўзаро ҳамкорлик натижаларига таъсир кўрсатади, лекин унинг таъсирини олдиндан айтиб бўлмайди. Қарор қабул қилиш натижаларини «ҳисоблаб чиқиш» мумкин эмас, чунки қарорни қабул қилиш вақтида уларнинг пайдо бўлиши эҳтимоли эмас, балки фақат унинг муқобил яқунлари маълум.

Хатар ва ноаниқлик шароитида ҳамма шахслар ҳам бир хил ҳаракат қилмайди. Инсонларнинг хатарга нисбатан муносабатлари нуқтаи назаридан уларнинг учта хили мавжуд: хатарга *қарши* инсонлар; хатарга *бетараф* муносабатда бўладиган инсонлар ва хатарга *мойил* инсонлар (risk aversion, risk neutrality, risk preference).

8.2. Сотиш тўғрисидаги шартнома ва ёллаш тўғрисидаги шартнома

Қайси институционал доиралар инсонларнинг «табiiй» («табиат» билан шартланган) хатар ва ноаниқликларга бўлган муносабатларининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда шартномалар тузиш имконини беради? Ушбу институционал доиралар битим томонларидан бирига ўзаро ҳамкорлик

натижаларига «табий омилар» таъсирдан қатъи назар кафолатланган даромад олиш ҳуқуқини қўлга киритиб, хатардан воз кечиш имкониятини берувчи ёллаш тўғрисидаги шартномада белгиланади. Бироқ бунда шартноманинг хатарга қарши бўлган томони вазият қулай тус олган ҳолларда катта даромад олиш учун эътирозлардан воз кечади.

«Ёллаш тўғрисидаги шартнома» атамаси ёлланма ходим ва иш берувчининг ўзаро ҳамкорлиги моделидан келиб чиқиб, унда шу нарса назарда тутиладики, ёлланма ходим – хатарга қарши, иш берувчи эса хатарга нисбатан бетараф. Бозор конъюнктураси ва ёлланма ходим ишлаб чиқарадиган маҳсулотга бўлган талаб қандай бўлишидан қатъи назар, у меҳнати учун қатъий белгиланган мукофотни олади. Бунда шартноманинг ўзида қайси ҳаракатларни амалга оширганлик учун ёлланма ходим мукофот олиши аниқ кўрсатилмайди, ҳаракатлар хусусияти «табий» омилар билан шартланган у ёки бу вазият содир бўлишидан келиб чиқади. Амалда ёллаш тўғрисидаги шартнома фақат ёлланма ходимнинг иш берувчининг қарорларига бўйсунити зарурлигини қайд этади.

Энди юқорида айтилганларни қатъийроқ шаклда намоён этамиз. Шартнома тузиш палласида унинг амалга оширилишига шартнома иштирокчиларининг назорати остида бўлмаган e_i воқеалар таъсир кўрсатиши маълум, дейлик. Шу билан бирга ушбу p_i воқеаларнинг содир бўлиши эҳтимоли ҳам маълум. У ҳолда ёллаш тўғрисидаги шартномани тузишда иш берувчи томонидан ёлланма ходим шартноманинг амалга оширилиши палласида қандай e_i воқеа содир бўлишига қараб бажариши учун x_i вазифани танлаш тартиби тафсирланади. Ёллаш тўғрисидаги шартномада бутун X вазифалар йиғиндиси ҳақида келишиб олинади, шулардан иш берувчи, бунда ўзининг фойдалилик функциясини максималлаштирган ҳолда x_i ни танлаши мумкин. Яъни ёллаш тўғрисидаги шартнома деб X вазифалар йиғиндисининг унда функциянинг максимал қиймати

$$EU[p_1x_1(e_1) + p_2x_2(e_2) + \dots + p_kx_k(e_k)],$$

бу ерда $x_1, \dots, x_k \in X$ бўлган тафсирсига айтилади, бу ерда EU – иш берувчининг кутилаётган фойдалилиги. Ёллаш тўғрисидаги шартномага *сотиш тўғрисидаги шартнома* муқобил ҳисобланиб, унда эҳтимолий вазифаларнинг йиғиндиси эмас, балки бажариш учун қабул қилинадиган ва e_i воқеалар содир бўлишининг маълум эҳтимолиги асосида белгиланган муайян вазифалар ҳақида келишиб олинади. Шундай қилиб, *сотиш тўғрисидаги шартнома* қуйидаги функциянинг қиймати максимал бўладиган (шартноманинг амал қилиш муддати мобайнида) *келгуси* даврларда бажариш учун қабул қилинадиган вазифаларни белгилаб беради:

$$p_1U[x_1(e_1)] + p_2U[x_2(e_2)] + \dots + p_kU[x_k(e_k)],$$

бу ерда U – битим иштирокчиларининг x_i топшириғини бажаришдан умумий фойдалилиги.

Ёллаш тўғрисидаги шартнома – хатарга бетараф бўлган шахс ва хатарга қарши шахс ўртасидаги келажакда шартноманинг бажарилиши жараёнида *амалга оширилиши мумкин бўлган* вазифалар доирасини белгилаб берувчи келишув. Бунда хатарга қарши шахс хатарга бетараф бўлган шахсга ўз ҳаракатлари устидан назорат қилиш ҳуқуқини топширади.

Сотиш тўғрисидаги шартнома – бир хил даражада хатарга бетараф бўлган шахслар ўртасидаги келажакда шартноманинг бажарилиши жараёнида *амалга ошириладиган* вазифалар доирасини белгилаб берувчи келишув.

Сотиш тўғрисидаги шартнома фақат унинг иккала томони ҳам хатарга нисбатан бетараф бўлиб, қутилаётган воқеалар содир бўлмаслиги ва шартномада қайд этилган вазифалар юзага келадиган вазиятга мос бўлмаган эҳтимолликка кўнишга тайёр бўлган тақдирда тузилиши мумкин.

Демак, сотиш тўғрисидаги шартнома хатарга бир хил муносабатда бўладиган – хатарга бетараф шахслар ўртасидаги муносабатларни тартибга солади. Ёллаш тўғрисидаги шартнома эса хатарга ҳар хил муносабатда бўладиган – хатарга бетараф ва хатарга қарши инсонлар ўзаро ҳамкорлигининг институционал доираларини ёритади. Хатарга қарши шахслар (ёлланма ходимлар) хатарга бетараф бўлган шахслар (иш берувчилар) фойдасига ўзларининг келгусида «табiiй» омилларни ҳисобга олган ҳолда ҳаракат стратегиясини эркин танлаш ҳуқуқидан ихтиёрий равишда воз кечишади. Шахснинг шартномада белгиланган фаолият тури устидан *назорат қилиш ҳуқуқининг ихтиёрий равишда топширилиши* юз беради. Ҳудди ресурсларни тасарруф этиш ҳуқуқини топшириш каби шахс ўз ҳаракатлари устидан назорат қилиш ҳуқуқини ҳам топшириши мумкин.

Шундай қилиб, шахс, агар у бошқа шахс томонидан назорат қилинган тақдирда катта фойда ва (ёки) назорат қилиш ҳуқуқи топшириладиган шахсдан компенсация олишига ишонса, ўз ҳаракатлари устидан назорат қилиш ҳуқуқининг топширилишидан *манфаатдор* ҳисобланади.

Шахс томонидан фаолиятнинг шартномада белгиланган соҳалардаги ўз ҳаракатлари устидан назоратнинг топширилиши ҳукмронлик муносабатларининг асосида ётади. Ҳукумронлик муносабатлари бир неча хилда бўлади:

- *оддий*, унинг доирасида назорат айнан унга назорат қилиш ҳуқуқи топширилган шахс томонидан амалга оширилади;

- *мураккаб*, бунда унга назорат қилиш ҳуқуқи топшириладиган шахс бир вақтнинг ўзида ушбу ҳуқуқни учинчи шахсларга топшириш ҳуқуқини ҳам қўлга киритади;

- *песонафикацияланган*, унда назорат қилиш муайян шахсга топширилади;

- *позицион*, у назоратнинг муайян шахсга эмас, балки жамиятнинг институционал таркибида (давлат аппаратида, фирманинг ички тузилишида ва ҳ.к.) муайян мавқега эга бўлган шахсга топширилишини назарда тутди.

8.3. Шартномаларнинг хиллари

Энди ёллаш тўғрисидаги шартнома билан сотиш тўғрисидаги шартномани ўзаро таққослаган ҳолда, бевосита шартнома таркибини муҳокама қилишга киришамиз. Шартноманинг учта базавий хили маълум – *классик*, *имплицит* ва *неоклассик*.

Классик шартнома, унда ўзаро ҳамкорликнинг барча шартлари аниқ ва тўла-тўқис белгиланган, сотиш тўғрисидаги шартномадан ҳосил бўлган шартнома.

Имплицит (бундан «имплицит», яъни охиригача келишилмаган шартнома атамаси келиб чиққан) шартнома эса, аксинча, ўзаро ҳамкорликнинг аниқ белгиланишини истисно этади, шартнома томонлари шартноманинг амалга оширилиши жараёнида уларнинг тафсилланишини назарда тутди. Бундай шартнома ёллаш тўғрисидаги шартномадан ҳосил қилинган. Неоклассик ёки *гибрид*, «*муносабатли*» шартнома ўзида ҳам ёллаш тўғрисидаги шартноманинг, ҳам сотиш тўғрисидаги шартноманинг унсурларини бирлаштиради ва томонларга қўйилмаган ҳолатлар содир бўлганида унинг ҳарфларига амал қилмаслик имконини беради.

Қуйидаги жадвал ёрдамида учта хилдаги шартноманинг таркиби ва параметрларини солиштирамиз.

8.1-жадвал

Шартнома таркиби ва хусусиятлари

Классик	Неоклассик	Имплицит
1. Шартнома томонларининг тавсифи		
Иштирокчиларнинг ҳар бирининг ўрнини босадиган шахсни топишнинг осонлиги. Натижа иштирокчиларнинг таркибига боғлиқ эмас. Томонлар хатарга нисбатан бир хилда бетараф.	Тенг ўринбосар топишнинг қийинлиги туфайли шартнома томонлари бир-бирига боғлиқлигининг юқори даражаси. Томонлар хатарга нисбатан бетараф.	Битим иштирокчиларининг икки томонлама боғлиқлиги: натижа уларнинг биргаликда фаолият юритишга қодирлигига боғлиқ. Бир томон хатарга нисбатан бетараф, иккинчи томон хатарга қарши.
2. Шартнома шакли		
Шартнома стандарт шаклда, унда	Шартнома шакли «битимга мослаб»	Шартноманинг асосий қоидалари эксплицит тарзда

шартномани бажаришнинг барча деталлари ҳақида тўлиқ келишиб олинган.	махсус ишлаб чиқилади. Шартнома тўлиқ тафсирланмаган, балки тузатишлар киритиш учун имконият қолдиради.	умуман тафсирланмаслиги мумкин. Шартнома томонларнинг бири томонидан ўз ҳаракатини назорат қилиш ҳуқуқининг бошқа томонга топширилишига олиб келади.
3. Томонлар ўртасидаги муносабатлар		
Томонлар тўлиқ мухториятни сақлаб қолишади.	Томонлар мухориятни сақлаб қолишади.	Ҳуқуқронлик муносабатлари: фаолиятни назорат қилиш ҳуқуқини топшириш.
4. Шартнома тузиладиган давр		
Қисқа муддатли.	Ўрта ва узок муддатли.	Узок муддатли. Шартноманинг амал қилиш даври ҳақида умуман келишмаслик мумкин: у томонлардан бири учун назорат қилиш ҳуқуқидан мустақил фойдаланганга қараганда уни топшириш фойдалироқ экан, амал қилаверади.
5. Кутилмаган ҳолатларга мослашиш усули		
Шартномани янги шартларда қайта тузиш	Музокаралар, позицияларнинг келишиш, «томонларнинг ўзаро муносабатлари мобайнида тўпланган барча ўзаро ҳамкорлик тажрибаси» асосида ўзаро воз кечишлар.	Шартнома томонларидан бирининг бошқа томон қарорларига бўйсунishi (Х вазифалар йиғиндисидан х вазифанинг бажарилишига тааллуқли).
6. Шартнома шартларини бажаришга ундовчи омиллар		
Кучли: томонларнинг мукофотланиши шартномада қайд этилган муайян вазифаларнинг бажарилиши билан боғланган.	Ўртача: «оқлаш» докторинасидан фойдаланиш томонларга мажбуриятларнинг бажарилишига тўсиқ сифатида кутилмаган ҳолатларни баҳона қилиш имконини беради.	Кучсиз: шартнома томонларидан бири назорат ҳуқуқини топширганлик факти учун қатъий белгиланган мукофотни олади.

7. Шартнома шартларини бажармаганлик учун санкция		
Шартноманинг ўзида қайд этилган ҳуқуқий санкциялар.	Томонларнинг узок вақтли ўзаро ҳамкорлик қилиши даври мобайнида орттирилган обрўнинг йўқотилиши.	Маъмурий жазо, назорат ҳуқуқини топширганлик учун компенсациянинг кам фойдали шартлари
8. Низолар ҳал этиладиган инстанция		
Суд	Учинчи томон: арбитраж суд, ҳакамлар суди.	Низоларни ҳал этиш қандайдир учинчи томон жалб қилинмаган ҳолда, ҳокимиятдан фойдаланиш асосида амалга оширилади.
9. Низоларни ҳал этиш тартиботи самарадорлигини чекловчи омиллар		
Суд тасарруфида бўлган ахборотнинг чекланганлиги. қонундан фойдаланиш нархи нолга тенг эмас.	Ҳакамлар суди ёки арбитраж судининг обрўси. Учинчи томонга топшириладиган ваколатларнинг чекланганлиги (арбитраж бундан мустасно). Хуфёналик нархи нолдан фарқ қилади.	Маъмурий назоратни амалга ошириш харажатлари. Ҳар қандай низо ўзида томонларнинг нафақат «овоз бериш», балки «чиқиш», яъни топширилган назорат ҳуқуқини қайтариб олиш ҳуқуқидан ҳам фойдаланиш имкониятини ўзида мужассамлантиради.
10. Мисоллар		
Олди-сотди шартномаси	Франчайзинг. Табiiй монополияларнинг тартибга солиниши. Транспорт, энергетика ва хомашё компаниялари ўртасидаги узок муддатли шартномалар.	Иш берувчи ва ёлланма ходим ўртасидаги шартнома. Фирма ичидаги муносабатларнинг бутун мажмуи.

8.4. Ташкилот тушунчаси

Принципиал жиҳатдан янги лаҳза – шахс томонидан ёллаш тўғрисидаги шартнома доирасида ўз ҳаракатларини назорат қилиш ҳуқуқининг ихтиёрий равишда топширилиши – бозор конституцияси меъёрларига тузатишлар киритишни талаб қилади. Биринчидан, мураккаб утилитаризм меъёрига фақат ёллаш тўғрисидаги шартнома томонларидан бири – унинг фойдасига назорат ҳуқуқи топширилаётган томон амал қилади. Битимнинг ушбу томонини

«принципал» ёки «топшириқ берувчи» деб атаймиз. Битимнинг иккинчи томони – «агент» ёки «ижро этувчи» маълум даражадан ортиқ бўлган мукофот эвазига ўз ҳаракатларини ўзи назорат қилиш ҳуқуқидан воз кечади. Бошқача айтганда, «агент» ўз фойдалилигини кўпайтирмайди, балки унинг маълум даражасига эришишни мўлжаллайди (чекланган утилитаризм меъёри). «Принципал» ва «агент» ўртасидаги муносабатлар қатъий шаклда қуйидаги тенгламалар билан ёритилади:

$$\begin{aligned} \max EU(\text{principal}) &= EU[f(Q), Q, A, S], \\ EU(\text{agent}) &= EU(Y, A, S) \geq U, \end{aligned}$$

бу ерда: Q – шартномани амалга ошириш натижаси ("чиқиш");

$Y = f(Q)$ - "агент" фаолиятига ҳақ тўлашнинг танланган схемаси;

A - ""принципал" томонидан кўйилган вазифаларни бажариш бўйича агент" кўллайдиган саъй-ҳаракатлар;

S – шартнома томонларига боғлиқ бўлмаган «табiiй» омиллар.

Иккинчидан, «агент»нинг хатти-ҳаракати оқилона мақсадли ҳаракат тамойилларини бузади, чунки у мақсадларни танлашда эркин эмас – мақсадлар «принципал»нинг манфаатлари билан белгиланган. «Агент» ўз ҳаракатларида ўз манфаатларига амал қилмаслиги керак, у биринчи навбатда «принципал»нинг манфаатларини кўзлаши лозим. Идеал «агент» «принципал»нинг манфаатларини ўз манфаатлари сингари қабул қилади.

Учинчидан, ишонч меъёрини амалга ошириш билан боғлиқ муаммолар ҳам мавжуд. «Агент» «принципал»га у томонидан у ёки бу вазиятда қабул қилинадиган қарорларнинг тўғрилиги нуқтаи назаридан ишониши лозим. «Принципал»га ишонмаган «агент» унга назорат қилиш ҳуқуқини топширишдан манфаатдор эмас. Бундан ташқари, «агент» «принципал» «агент»нинг ҳаракатлари устидан назорат соҳасини шартнома билан белгиланмаган муносабатларга ҳам ёймаслигига ишонч ҳосил қилиши керак. Тесқари ҳолат нотўғри, чунки «принципал» ҳатто «агент»нинг ҳаракатларини ўз фойдалилигини эмас, балки «принципал»нинг фойдалилигини оширишга йўналтириш зарурлигини ҳисобга олган ҳолда унга нисбатан маълум даражада ишочсизлик билан муносабатда бўлиши лозим.

Тўртинчидан, ёллаш тўғрисидаги шартномани амалга ошириш учун эмпатия нормаси талаб этилмайди. «Принципал» мукофотнинг «агент» рози бўладиган энг паст даражасини билиши кифоя қилади. Унда иккала томон ҳам шартнома ёрдамида ўзининг фойдалилигини оширадиган, «симметрик барқарорлик» (reciprocal viability) мезонига жавоб берувчи сотиш тўғрисидаги шартномадан фарқли ўлароқ, ёллаш тўғрисидаги шартнома симметрик барқарорликни назарда тутмайди. Бир томондан, ёллаш тўғрисидаги шартномани амалга оширишдан ютуқни тақсимлаш носимметрик хусусиятга эга. Иккинчи томондан - ҳатто «агент»га ўз ҳуқуқларини «принципал»га топширганлик учун тўланадиган компенсация «горизонтал бўйича» эмас, фақат «вертиал бўйича» муносабатларга тааллуқли. Ёллаш тўғрисидаги шартнома бир неча «агент»га амал қилинган ҳолларда улар ўртасидаги муносабатлар

«принципал»га мурожаат этиш орқали тартибга солинади ва шунинг учун симметрик барқарорликка эришишга йўналтирилмаган.

Ва ниҳоят, қонунга бўйсунуш меъёрига зарурат йўқ, чунки шартномани амалга ошириш юзасидан келиб чиқадиган низолар умуман қонунга бўйсунуш орқали ҳал этилмайди. Ёллаш тўғрисидаги шартноманинг бажарилиши билан боғлиқ барча масалалар «ички ҳакам» - «принципал» томонидан ҳал этилади.

Шу тариқа «принципал» ва «агент»нинг ёритилган ўзаро муносабатларини тартибга солувчи меъёрлар йиғиндиси буйруқбозлик иқтисодиёти конституциясини эслатади. Лекин, бу тасодиф эмас. Неоинституционал назария асосчиси, Нобель мукофотининг лаурияти Роналд Коуз ўзининг «Фирма табиати» мақоласида буйруқбозлик асосига эга бўлган иқтисодий муносабатлар бозор тизимининг ичида ҳам мавжуд, деган хулосага келади. «Бизнинг иқтисодиётда режалаштириш мавжуд... Фирма ичида... бозор трансакцияларига барҳам берилган, алмашув трансакцияларига эга бўлган мураккаб бозор тузилмасининг ролини эса тадбиркор-мувофиқлаштрувчи ўйнайди, у ишлаб чиқаришни ҳам бошқаради».

Бошқача айтганда, буйруқбозлик иқтисодиёти конституцияси нафақат тарихий жиҳатдан қизиқиш уйғотади, балки у алоҳида тузилмалар - ёллаш тўғрисидаги шартнома асосида юзага келадиган *ташкилотлар* доирасида муносабатларни тартибга солади. Ташкилот деганда биз «таърифланадиган чегараларга эга бўлган ва мақсадларга ёки иштирокчи аъзолар томонидан тақсимланадиган мақсадлар йиғиндисига эришиш учун фаолият кўрсатувчи мувофиқлаштириш бирлиги»ни тушунамиз. Фирмалар (мувофиқлаштиришнинг иқтисодий бирликлари), касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, университетлар, фойда кўрмай ишловчи ташкилотлар ва кўплаб бошқа «мувофиқлаштириш бирликлари» ташкилотлар ҳисобланади. Ушбу таърифдан ташкилотнинг учта асосий хусусияти келиб чиқади.

1. Иштирокчилар йиғиндиси.
2. Барча иштирокчиларни «принципал» манфаатларидан ҳосил бўлган ташкилот мақадларига мослашув даражаси.
3. Ҳукмронлик муносабатларининг расмий тузилмаси, маълум даражадаги мураккаблик билан тавсифланувчи кўп поғоналилик.

Ташкилот - ҳукмронлик муносабатлари, яъни иштирокчиларининг айримлари - «агентлар» томонидан ўз ҳаракатлари устидан назорат қилиш ҳуқуқининг унинг бошқа иштирокчиси - «принципал»га топширилиши асосида қурилган мувофиқлаштириш бирлиги.

Ташкилотни мувофиқлаштириш бирлиги сифатида таърифлаш ушбу тушунча ва инсонларнинг ўзаро ҳамкорлигини белгилаб берувчи «институт» тушунчасини аниқ чегаралашни талаб қилади. Уларни қуйидаги жадвал ёрдамида таққослаймиз:

Институт	Ташкилот
<i>Макроинституционал</i> тоифа	<i>Микроинституционал</i> тоифа
Ўзаро ҳамкорликнинг <i>умумий</i>	Ўзаро ҳамкорлик(лар)нинг <i>муайян</i>

доираларини белгилайди	доираларини белгилайди
<i>Соф ижтимоий неъмат</i> тавсифига эга	<i>Клуб неъмат</i> и тавсифига эга
<i>Деперсонафикациялашган</i> ва <i>нолокал</i> трансакцияларни тартибга солади	Аниқ чегараланган, демак, <i>персонафикацияланган</i> ва <i>локал</i> трансакцияларни тартибга солади
Шахслар институтларнинг ўзгариш жараёнига таъсир кўрсата олишмайди	Ташкилот шахсларнинг онгли равишдаги танлови натижаси саналади
Хукмронлик муносабатларининг элементи <i>мавжуд эмас</i>	Хукмронлик муносабатлари ташкилот <i>фаолият кўрсатишининг</i> <i>асосида</i> ётади
Трансакция харажатларининг таркибини ва миқдорини белгилайди	Институционал доиралар томонидан белгиланган трансакция харажатларининг тежалишига кўмаклашади

Трансакция харажатларини тежашга тааллуқли бўлган сўнгги фарқ хусусида алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Ёллаш тўғрисидаги шартномани амалга ошириш ўша мақсадлар учун сотиш тўғрисидаги шартноманинг институционал доираларидан фойдаланишдагига қараганда анча кам трансакция харажатлари билан боғлиқ. Тежаш, биринчидан, шартномани мунтазам қайта тузиш зарурати йўқолиши муносабати билан, иккинчидан эса, шартноманинг имплицит шакли – ўзаро ҳамкорликнинг барча деталларини аниқ тафсирлашдан воз кечиш ҳисобидан пайдо бўлади.

Трансакция харажатларини тежашнинг қолган бизга маълум воситалари ичида *ташкилот* бир қатор ўзига хос хусусиятлари билан тавсифланади. Битимлар тузишда музокаралар юритиш харажатларини тежаш имконини берувчи стандарт (намунавий) шартномалардан фойдаланиш; ўлчаш харажатларини пасайтирувчи сифат, ўлчаш ва тортиш стандартларини ишлаб чиқиш ва ривожлантириш; жамиятда мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш харажатларининг камайишига олиб келувчи консенсус мафкурасини шакллантириш каби воситалар шулар жумласидандир. Уларни қўллаш интенсивлигини ошириш билан юқорида кўрсатилган барча учта воситанинг самарадорлиги пасаймайди. Аксинча, ушбу воситалардан қанчалик кенг фойдаланилса, бир битим ҳисобида трансакция харажатларининг миқдори шунчалик кам бўлади.

Ташкилот доирасида трансакция харажатларини тежаш борасидаги ишлар эса бошқача кўринишга эга. Трансакция харажатлари миқдорларининг ўсиши, яъни ташкилий доираларда битимлар кўпроқ амалга оширилиши билан ушбу соҳада унинг самарадорлиги камаяди. Ташкилот ичида битимларни амалга ошириш ҳамон ахборотни қидириш харажатларини, шунингдек музокаралар юритиш харажатлари ва шартнома тузиш харажатларини пасайтириш имконини берса-да, бунда бошқа хилдаги харажатларнинг ўсиши юз беради. Ташкилот ўлчамларининг ортиши билан, биринчи галда, мониторинг ва

оппортунизмни олдини олиш харажатлари ошади. Биринчидан, ташкилот иштирокчилари сонининг ўсиши билан улар манфаатларининг бирлигига, аниқроғи улар манфаатларининг «принципал» манфаатларига мос келишига эришиш қийинлашади. Шунинг учун «принципал» мониторингни ва «агентлар» ҳаракатини назорат қилиш учун катта саъй-ҳаракатларни амалга оширишга тўғри келади. Бундан ташқари, ташкилотнинг ўсиши «принципал»ни, «агентлар»ни назорат қилиш бўйича ваколатларининг бир қисмини ўз вакилларига топширган ҳолда, мураккаб ҳукмронлик муносабатлари схемасига ўтишга мажбур этади. Ушбу таркибий ўзгаришлар нафақат «агентлар»ни назорат қилиш харажатларининг ортиши билан, балки «принципал» манфаатлари вакилларининг ҳаракатларини назорат қилиш зарурати билан ҳам боғлиқ

Р.Коуз ташкилотнинг ўсиши билан камаювчи самарадорликни «менежментнинг камаювчи маржинал самарадорлиги» деб номлади ва *ҳамма вақт институтга (бозорга) нисбатан ташкилот (фирма) ўсишининг чегараси мавжуд* деган фикрга келди. «Фирма фирма ичидаги битта қўшимча трансакцияни ташкил этиш харажатлари ўша трансакцияни очик бозорда алмашиш орқали амалга ошириш харажатлари билан тенглашгунга қадар кенгайиб боради...». Яъни, ёлғиз фирмадан ташкил топган иқтисодиёт (буйруқбозлик иқтисодиётини ана шундай дейиш мумкин) бўлиши *мумкин*, лекин менежментнинг маржинал самарадорлиги камайиши туфайли у *самарасиз* бўлади.

Масалан, А фирма бозорда Б, В ва Г фирмалардан (сотиш тўғрисидаги шартнома доирасида) сотиб олинган бутловчи қисмлардан компьютер йиғиш билан шуғулланади, дейлик. Ўзининг трансакция харажатларини оптималлаштирган ҳолда, А фирма Б фирма билан ягона корхона тузишга қарор қилади. У В фирма билан ҳам масалани худди шу тариха ҳал этади. Г фирмани ягона ташкилий тузилмага киритиш фирма ичидаги бошқарув ва назорат харажатларининг ўсиши туфайли фойдасиз бўлиб чиқиши мумкин. Шундай қилиб, А фирма томонидан В фирманинг қўшиб олиниши *чегара* битим ҳисобланиб, шундан сўнг кейинги кенгайтириш самарасиз бўлиб қолади.

Лекин, институт билан ташкилот ўртасидаги чегаранинг аниқ демаркацияси сотиш тўғрисидаги шартнома (бозор битимлари)нинг ҳам, ёллаш тўғрисидаги шартнома (фирма ичидаги битимлар)нинг ҳам элементларини ўзида бирлаштирувчи неоклассик шартномаларнинг мавжуд бўлиши факти билан қийинлашади. Масалан, А фирма ўз таркибига Г фирмани бирлаштиришдан бош тортиши, лекин айти пайтда у билан бутловчи қисмларни етказиб бериш учун шартнома тузиши мумкин, бу ҳукмронлик муносабатлари асосида эмас, балки икки томонлама келишув асосида бозорнинг «табiiй» олдидан айтиб бўлмаслигидан кўриладиган зарарларни пасайтириш имконини беради.

Хулоса

Демак, шартнома муайян битимларни амалга оширишнинг институционал доираларини ўзида намоён этади. Ҳар қандай институт сингари, шартнома нафақат ўзаро ҳамкорликни чегаралайди, балки унинг учун замин яратади, бу ҳол айниқса битимларни тузиш ва амалга ошириш лаҳзаларининг вақт бўйича мос келмаслигида яққол намоён бўлади. Бундай турдаги битимлар улар иштирокчиларининг мақсадларига боғлиқ бўлмаган ҳолатларнинг пайдо бўлиши хатари билан боғлиқ. Инсонлар хатарни қабул қилиш даражаси бўйича фарқ қилади, бу эса икки турдаги шартномаларнинг – хатарга бетараф бўлган шериклар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи сотиш тўғрисидаги шартнома ҳамда хатарга бетараф бўлган ва хатарга қарши инсонларга ўзаро ҳамкорлик қилиш имконини берувчи ёллаш тўғрисидаги шартноманинг мавжуд бўлишини изоҳлайди.

Ташкилот миниатюрадаги буйруқбозлик иқтисодиётини ўзида намоён этади. Ташкилот ички ўсишининг чекланишлари айнан шу билан боғлиқ: ташкилот қўламларининг кенгайиши мониторинг ва оппортунизмни олдини олиш харажатларининг ошишига олиб келади. Институт (бозор) билан ташкилот (фирма) ўртасидаги энг аниқ чегара қуйидаги кўрсаткичлар даражасини баҳолаш ёрдамида аниқланади: активларнинг ўзига хослиги, ноаниқлик, битим томонларининг хатарга мойиллиги, битимнинг мураккаблиги, шунингдек қонундан фойдаланиш нархи билан хуфёналик нархининг ўзаро нисбати.

Таянч сўзлар ва иборалар

Шартнома, шартномавий мажбуриятлар, сотиш тўғрисидаги шартнома, ёллаш тўғрисидаги шартнома, имплицит шартнома, шартнома даври, шартнома шартлари, санкция, ташкилот.

Такрорлаш учун саволлар

1. Сиз бугун қандай хилдаги шартномаларни тузишингизга тўғри келди? Амалга оширилган битимлардан бирини шу нуқтаи назардан тавсифланг.
2. «Лавз пулдан ҳам қиммат» деган машҳур мақолни институционал нуқтаи назардан талқин этинг. Унда қанақа шартнома идеали ўз аксини топган?
3. Бугунги кунда Сиз қандай энг ўзига хос активга эгасиз? Жавобингизни асосланг.
4. Институт ва ташкилот категорияларидан фойдаланган ҳолда институционал ёндашув асосида сиёсий партия билан ижтимоий-сиёсий ҳаракат ўртасидаги фарқни изоҳланг.
5. Ёллаш тўғрисидаги шартноманинг институционал ва марксистик талқинини таққосланг. (Эслатиб ўтамиз, марксистик назарияга кўра ёллаш тўғрисидаги капиталистик шартноманинг асосида товарнинг қиймати ва истеъмол қиймати спецификаси «ишчи кучи» ётади.)
6. Нима учун имплицит шартномани амалга ошириш жараёнида юзага келадиган низоларни ҳал этиш учун учинчи томонни жалб этишга зарурат йўқ? Бошқача айтганда, бошқа турдаги шартномалар билан солиштирилганда

имплицит шартноманинг ўзига-ўзи етарлигининг сабаби нимада (self-enforcing)?

7. Фирманинг табиатини тушунтиришга нисбатан институционал ёндашув ва Фрэнк Найт билан намоён этилган Австрия мактабининг ёндашувини қанчалик таққослаш мумкин? (Ф.Найтнинг асосий тезиси капиталист ўз зиммасига оладиган хатар учун ўзига хос мукофот сифатида унинг даромадларини аниқлашдан иборат эди.)

9-БОБ. ФИРМА НАЗАРИЯСИ

- 9.1. «Принципал» ва «агент» ўзаро муносабатлари муаммоси
- 9.2. «Принципал-агент» муаммоларини ҳал этиш вариантлари
- 9.3. Фирманинг ички тузилмаси
- 9.4. Фирмалар типологияси. Фирмани ривожлантириш траекторияси
- 9.5. Фирмаларнинг асосий хиллари

9.1. «Принципал» ва «агент» ўзаро муносабатлари муаммоси

Иш берувчида ўзининг виждонлилиги тўғрисида шубҳа уйғотмаган ҳолда, у қандай секин ишлаши мумкинлигини аниқлаш учун ўз вақтининг катта қисмини йўқотмаган билимдон ходимни топиш амри маҳол.

Ф. Тейлор - меҳнатни илмий ташкил қилиш асосчиси

Ташкилот ўлчамларининг ўсиши сони ортган «агентлар» ҳаракати устидан назорат қилиш учун талаб этиладиган «принципал» харажатларининг ошишини белгилаб беради. «Агент»ни назорат қилиш зарурати ва назоратни амалга оширишни истамаслик ўртасидаги танловдан иборат бўлган «принципал» дилеммасини ўйинлар назариясидан қуйидаги модел ёрдамида кўрсатамиз. «Принципал»нинг назорат қилиш учун харажатлари 1 га тенг дейлик, «агент» томонидан ўз мажбуриятларининг виждонан бажарилишидан олинадиган фойда 2 га ва виждонсизлик билан бажарганлик ҳолатлардаги йўқотишлар эса -2 га тенг, дейлик. «Агент» томонидан ўз вазифасини бажаришга нисбатан виждонсизлик билан муносабатда бўлинган ёки «*ишдан бўйин товлаш*» ҳолатлари аниқланган тақдирда, у мукофот олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлишини ҳисобга олган ҳолда, «принципал» билан «агент»нинг ўзаро муносабатлари қуйидаги матрица билан изоҳланади:

9.1 -жадвал

«Принципал» билан «агент»нинг ўзаро муносабатлари

		«Принципал»	
		Назорат қилиш	Назорат қилмаслик
«Агент»	Виждонан ишлаш	1; 1 [St ₂]	1; 2 [St ₁ , P]
	Ишдан бўйин товлаш	0; -1	2; -2

Ушбу ўйинда «принципал» ва «агент» стратегиясининг мос келмаслиги муаммоси яққол кўриниб турибди. Бунда Нэш бўйича мувозанат мавжуд эмас: «принципал» ва «агент» ўртасидаги ўзаро муносабатларда оптимал натижага эришиш ташкилотнинг ўсиши жараёнида юзага келадиган таҳдид остида бўлади.

Лекин, назорат харажатларининг ортиши «агентлар» сонининг ўсишига тўғри пропорционал эмас. Бу ерда «принципал» ва «агент» ўртасида ахборот асимметриясининг пайдо бўлиши омилини ҳисобга олиш лозим. Учинчи ўйинчи – «табиат» билан ўйинни таҳлил қилган ҳолда, биз иккита асосий ўйинчи ўртасидаги ахборот асимметриясидан фикрни бошқа томонга бурдик. Ташкилот *ичида* ахборот асимметриясининг пайдо бўлиши сабабларини

аниқлаш учун, институционал тизим сифатида буйруқбозлик тизимини тадқиқ қилган Фридрих фон Хайекнинг исботларини эслаймиз.

Ҳеч қандай ўйланган марказ (яъни «принципал») ҳамма вақт барча ҳодисалардан хабардор бўлиб туришга ... ва ушбу ахборотни манфаатдор томонларнинг ҳукмига тезкор ҳавола этишга қодир эмас.

Фридрих фон Хайек.

Хайек назарида, битимнинг барча иштирокчиларини тенг ва тўлиқ ҳажмдаги ахборот билан таъминловчи механизм бўлиб мутлақо рақобатчи бозорлардаги нархнинг шаклланиши ҳисобланади. Фирма доирасида ҳеч қанақа рақобатли нарх шаклланиши тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас, «агент»нинг ўз меҳнатининг якуний маҳсули қийматидан мунтазам равишда бош тортиши ана шундан далолат бериб турибди. Чунки фақат иш ҳақи меҳнатнинг якуний маҳсулига тенг бўлган тақдирдагина меҳнат бозорида мувозанатга эришиш мумкин ва нарх тўлиқ ахборотни ўзида мужассамлантиради.

Демак, ташкилотнинг ўсишига қараб айланадиган ахборотнинг мураккаблашуви ва ихтисослашуви юз беради, лекин улар самарадорлик бўйича нарх-наво механизми билан таққосланадиган ахборот айланиши тизимининг барпо этилиши билан кузатилмайди. Ташкилот ичида қарор қабул қилиш жараёни уларнинг ҳар бирида сифат жиҳатдан янги ахборот пайдо бўладиган кўплаб босқичларни ўз ичига олади. Бунинг устига, ушбу сифат жиҳатдан янги ахборотга фақат уни олиш ва унга ишлов беришда бевосита иштирок этувчи ташкилот аъзолари эга бўлади.

Ажойиб ахборотга эга бўлган ташкилот иштирокчилари - «агентлар» уни тарқатишдан ва уни бузилмаган тарзда «принципал»га узатилишидан манфаатдор эмаслар. Ҳақиқатдан ҳам ахборот асимметрияси «агентлар»нинг оппортунистик хатти-ҳаракатлари учун замин яратади – уларнинг ўз фойдалилигини *кўпайтиришга* уринишлари, улар томонидан ёллаш тўғрисидаги шартнома тузилишида қабул қилинган мажбуриятларга қарамасдан, фойдалиликнинг қандайдир *қатъий белгиланган* даражаси билан қондирилади. «Табиий» кўзда тутилмаган ҳолатлар содир бўлган тақдирда, ёллаш тўғрисидаги шартнома ёрдамида белгиланган мукофот кафолатини олиб, «агент»нинг ўзи унга «принципал» билан найранг қилиш ёрдамида фаолият натижасини ўз фойдасига қайта тақсимлаш имконини берувчи «сунъий» кутилмаган ҳолатларни ташкил этишга уринади. Социализм даврида содир этилган «агентлар»нинг ўз фаолияти натижаларини ўзлаштиришда иштирок этишга оппортунистик уриниши каби иқтисодий жиноятларнинг аксариятини айнан шу нуқтаи назардан талқин этиш лозим.

«Принципал-агент» муаммоси - «агент»нинг «принципал» топшириғи ва кўрсатмасини бажаришдаги найранги. Найранг қилиш ахборот асимметрияси ва «агент» фаолияти устидан назорат қилишнинг юқори даражаси туфайли мумкин бўлади.

Шундай қилиб, ташкилотларнинг фаолият кўрсатиши ажойиб ахборотга эга бўлиш оқибати сифатида «агент»нинг оппортунистик хатти-ҳаракат қилиши имкониятини туғдириши муқаррар. Шунинг учун «принципал-агент» муаммоси маънавий хатар вазиятида тез-тез учрайдиган ҳолат ҳисобланади: «принципал» «табиий» хатарлардан суғурталовчи ролида, «агент» эса (соғлиқ аҳволи, кутилаётган даромадлар ва ҳ.к. ҳақидаги) муҳим ахборотни яширувчи суғурталанувчи ролида иштирок этади. Энг муҳим масала бу ерда «агент» томонидан ишончли ахборотнинг тарқатилишига кўмаклашувчи ёки, аксинча, унга тўсқинлик қилувчи *рақбатлар* тизимини барпо этишдан иборат. Бозорда ишончли ахборотнинг тарқатилиши рақобат билан рағбатлантирилади. Аксинча, «принципал» ва «агент» муносабатларининг одатий вариантыда ахборот асимметрияси ва оппортунизм истиқболлари «агент»ни «принципал» билан найранг қилишга ундайди.

9.2. «Принципал-агент» муаммоларини ҳал этиш вариантлари

«Агент»нинг оппортунистик хатти-ҳаракатини чеклашга йўналтирилган рағбатлар тизимини қидириш билан оптимал шартнома назарияси, ёки, «принципал-агент» назарияси шуғулланади. Кўпинча ушбу муаммони ҳал этишнинг қуйидаги вариантлари кўрсатилади.

1. *«Агентлар»* рақобати. «Принципал-агент» муаммосини ҳал этишнинг биринчи варианты агентлар ўртасидаги рақобатни кучайтиришни талаб қилади. Бунда одатий шартномадан фарқли ўлароқ «агент» томонидан нафақат «принципал» белгилаган (масалан, ишлаб чиқариш) даражасига эришилиши, балки қолган «агентлар»га *нисбатан* энг юқори даражага эришилиши (кўшимча равишда) рағбатлантирилади. «Агентлар» рақобати ғояси бир-бирининг ҳаракатлари устидан ўзаро назорат қилиш учун «агентлар»нинг ўзларидан фойдаланиш имконини беради. Чунки, агар энг катта мукофот «принципал» томонидан қўйилган вазифаларни ҳал этишда энг яхши нисбий кўрсаткичларга эришган «агент»га тегса, «агентлар» бошқаларнинг муваффақиятларига ҳасад билан қарай бошлайдилар – атрофдагиларнинг муваффақияти ўз муваффақиятига эришиш имкониятларининг пасайишини англатади. Иккинчи томондан, бошқа «агентлар»га нисбатан оширилган «ғолиб» мукофоти унумдорликни оширишга нисбатан кучли рағбат ҳисобланади, чунки паст эҳтимолли йирик ютуқ истиқболи юқори эҳтимолли йирик ютуққа қараганда кам жозибали (ютуқдан математик кутиш тахминан бир хил). «Қуйи даража менежерларининг шундай фойдали ўринни эгаллашга интилишини рағбатлантиришни ҳисобга олган ҳолда, юқори даража менежерларига улар меҳнатининг юқори маҳсулотидан ортиқ бўлган

мукофотни тўлаш самарали бўлиши мумкин». Бирок рақобатилашиш элементида фойдаланиш ўз чегарасига эга:

- фақат «ғолибнинг» мукофоти энг хатарли стратегияни танлашни рағбатлантиради: «агентларни» «тескари танлаш» юз беради, унинг натижасида энг хатарли стратегияларни қўлловчи «агентлар» қолади;

- «агент»нинг «табиий» кутилмаган ҳолатлар билан боғлиқ хатарга мойиллиги даражаси чегараланган;

- «агентлар» ўртасидаги рақобат улар ўртасидаги муносабатлардаги ишонч элементларини бутунлай йўққа чиқаради: «агентлар»нинг биргаликдаги саъй-ҳаракатларини талаб қилувчи вазифалар деярли амалга оширилмайдиган бўлиб қолади.

2. *«Агент»нинг қўшма фаолият натижаларида иштирок этиши.* Муаммони ҳал этишнинг иккинчи варианты «агент» томонидан қатъий белгиланмаган, балки фирма фаолиятининг натижаларига боғлиқ бўлган мукофотни тўлашни назарда тутувчи ёллаш ҳақидаги шартноманинг тузилишидан иборат. Бунга, масалан, ёлланма ходимларнинг фирманинг фойдасида иштирок этишининг турли шакллари, шу жумладан акциядорлик корхонасининг сармоясида иштирок этиш киради. АҚШда кўп йиллардан буён ESOP дастури амал қилмоқда, унга кўра 10 фоиздан ортиқ саноат корхоналарининг ходимлари ўз корхонаси акцияларини харид қилишда имтиёзларга эга бўлишади. «Агентлар»нинг фирма фаолиятининг натижаларида иштирок этишининг барча хилдаги схемалари ичида мукофотнинг натижаларга *линияли* боғлиқлигини назарда тутувчи оддий схемалар энг самарали ҳисобланади. Бу уларда линияли бўлмаган схемалардан фойдаланиладиган шартномаларни тузишнинг юқори харажатлари билан ҳам, «агентлар» томонидан мукофотнинг натижаларга мураккаб боғлиқлигини қийин қабул қилиниши билан ҳам боғлиқ. Энг қулай вариантларда қатъий белгиланган мукофот «агент»га эмас, балки «принципал»га таклиф этилади, яъни «агент» «принципал»га рента ва фойданинг улушини тўлаган ҳолда ундан мол-мулкни ижарага олади. «Агент» томонидан «принципал» топшириқларининг виждонан бажарилишини рағбатлантиришнинг бундай схемаларни амалиётда қўллашга қуйидаги омиллар тўсқинлик қилади:

- «агент»нинг хатарга мойиллиги даражаси;

- «агент» томонидан мол-мулкнинг ижарага олинishi ёки унинг мулкда иштирок этиши учун ресурсларнинг чегараланганлиги; бунда «агент» томонидан ушбу мақсадлар учун банкдан ссудалар олиши ўша ахборот асимметрияси муаммоси ҳамда у билан кредитор сифатида банк ўртасидаги муносабатлардаги маънавий хатар туфайли мураккаблашган.

3. *Фирма «агентлар» иттифоқи сифатида.* Ушбу қарор аввалгисидан шуниси билан тубдан фарқ қиладики, бунда нафақат «агентлар»нинг фаолиятдан олинadиган даромадларда иштирок этишига йўл қўйилади, балки «принципал» функцияларининг ўзи «агентлар» томонидан *навбати билан бажарила бошлайди*. «Принципал» вақтинча «тенглар ичида биринчи» бўлади. Таъкидлаш лозимки, ҳукумронлик муносабатлари «агентлар» томонидан ўз ҳаракатлари устидан назоратнинг бошқаларга топширилиши билан

тугатилмайди, шунчаки назорат қилиш ва вазифаларни тақсимлаш функциялари ташкилотнинг барча иштирокчилари томонидан навбатма-навбат бажарилади. Вақтинчалик ахборот оқимларининг кесишувидаги мавқени эгаллаган ва бунинг оқибатида айланадиган ахборотни тўплаш имкониятига эга бўлган «агент» «принципал»га айланади.

Бундай тузилма «бошоқсимон» деб номланади. «Агентлар»нинг «принципал» мавқеига ротацияси фақат ишончли ахборотни узатишни рағбатлантириш муаммосини ҳал этади. Лекин энг асосийси, у «агентлар» ўртасида ишончли муносабатларни мустаҳкамлаш ва рақобатни ривожлантириш учун замин яратади. О.Уильямсон «агентлар» ўртасида ишончли муносабатларнинг пайдо бўлишида фирма ичида фойдалиликни ошириш стратегияси сифатида оппортунизмдан бош тортишга олиб келувчи «ассоциатив муҳит» пайдо бўлишининг муҳим омилини кўради: «Унумдорлик умумий ишга адолатли улуш қўшганлик учун жавобгарлик ҳисси туфайли ортади». Ўзини ўзи бошқарувчи фирма бундай иттифоқни амалиётга жорий этиш шакли сифатида иштирок этади.

Ассоциатив муҳитнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ фойда нафақат назорат харажатларида тежашдан, балки янги манба – кооперациядан ютишдан иборат. Классик иқтисодиёт фани Адам Смит ортидан меҳнат тақсимоотида ташкилот аъзоларининг у ёки бу вазифаларни ҳал этишдаги қиёсий устунликларининг асосий манбасини кўради. Ушбу ёндашувга кўра, кооперация фойдали, чунки алоҳида вазифаларни бажаришга ихтисослашган ходимлар биргаликдаги саъй-ҳаракатлар билан улар томонидан барча вазифалар мустақил ҳал этилгандагига қараганда кўп маҳсулот ишлаб чиқаради. «Ишчининг чакқонлигини ривожлантириш у бажаришга қодир бўлган ишлар миқдорини оширади. Меҳнат тақсимооти эса, ҳар бир ишчининг ишини қандайдир оддий операцияга йўйиб ва ушбу операцияни унинг бутун ҳаётидаги ягона машғулотга айлантирган ҳолда, ишчининг абжирлигини керакли даражада оширади». Ассоциатив муҳит нафақат меҳнат тақсимооти, балки «жамоавий иш» асосида кооперациядан фойда олиш имконини беради. Кооперациядан олинадиган ижобий самара биргаликда ишлаш ва ташкилот аъзолари – «жамоа»нинг ўзаро қўллаб-қувватлаши билан шартланган.

Хулоса қилиб, шунини таъкидлаш жоизки, «агентлар» иттифоқи сифатида фирмада «принципал»дан «агентлар»ни уларнинг умумий натижага қўшган улушига мувофиқ мукофотлашини, «агент»дан эса «принципал» томонидан қўйилган вазифаларнинг виждонан бажарилишини талаб қилувчи «олтин қоида» асосида «принципал» ва «агент» муаммосини ҳал этиш имконияти пайдо бўлади. Мисол тариқасида қуйидаги моделни келтирамиз, унда ўйинчилар учта стратегиядан биттасини танлашади: «олтин қоида», тенг саъй-ҳаракатлар стандарти ва оппортунистик хатти-ҳаракат. «Принципал» томонидан тенг саъй-ҳаракатлар стандарти «агентлар» меҳнатига қатъий белгиланган тенг ҳақ тўланилишини қўллашдан иборат, агентлар томонидан эса яхши ҳам, ёмон ҳам эмас, «ҳамма қатори» ишлашдан иборат. «Принципал» оппортунизми, бунда «агент» бозордаги барча вазият ҳақида тўлиқ ахборотга эга бўлмайдиган ноқулай «табiiй» шарт-шароитлар (масалан, бозор

конъюнктураси) белгиси остида «агент»ни пасайтирилган тарзда мукофотлаш шаклига эга бўлиши мумкин. Таъкидлаш лозимки, Нэш бўйича мувозанат ҳисобланмайдиган «олтин қоида» стратегияларини фақат, бир томондан, «агентлар» ўртасида, иккинчи томондан, «агентлар» билан «принципал» ўртасидаги *ўзаро ишонч* меъёрлари асосида қабул қилиш мумкин. Кўриб чиқиладиган модель унда ўзаро ишончсиз ўйинчилар ҳам ўз айбини инкор этиши мумкин бўлган «хукм қилинганлар дилеммаси»нинг варианты ҳисобланади.

Кўрсаткичлар		«Принципал»		
		«Олтин қоида»	Тенг шароитлар андазаси	Оппортунизм
«Агент»	«Олтин қоида»	7; 7 [P]	4; 8	1; 9
	Тенг шароитлар андазаси	8; 4	5; 5	2; 6
	Оппортунизм	9; 1	6; 2	3;3 [N, St ₁ , St ₂]

Шунга қарамай «агентлар» иттифоқи сифатида фирма моделининг тарқалишини куйидаги омиллар чегаралайди:

- «агентлар»нинг хатарга мойиллиги;
- ташкилот иштирокчиларининг сони: самарали бўлиш учун, ротация федератив тамойиллари асосида ягона ташкилотга бирлашган 5-10 кишидан иборат гуруҳ доирасида қўллинилиши мумкин; ташкилот аъзоларининг умумий сони 100 кишидан ошмаслиги керак (10 кишидан иборат 10 та гуруҳ).
- ташкилот аъзолари томонидан «ижтимоий» сармоёга, яъни ўзаро қўллаб-қувватлаш ва ўзаро ишонч анъаналари, умумий мақсадлар ва манфаатларга дастлабки эгалик қилиш; ижтимоий сармоё ташкилот фаолият кўрсатишининг *дастлабки босқичида* «агентлар» ротациясини бошлаш учун зарур.

9.3. Фирманинг ички тузилмаси

«Принципал-агент» муаммоси ҳал этилиши муқобил моделлардаги ташкилотнинг ички тузилиши асосида ётади. Фирма ички тузилишининг куйидаги тўртта варианты кенг тарқалган:

- унитар (У-тузилма),
- холдинг (Х-тузилма),
- мультидивизионал (М-тузилма)
- аралаш (А-тузилма).

1. *Унитар тузилма* - хукмронлик муносабатларининг максимал даражада марказлашувини назарда тутди. Барча асосий қарорлар «принципал» томонидан қабул қилинади, унинг ўзи назоратни ҳам амалга оширади. Агар «агентлар» фаолиятини назорат қилиш ҳуқуқи бошқаларга ўтказилса, у ҳолда функционал белги бўйича – функционал бўлинмалар бошлиқларига: сотиш бўлими бошлиғи, бош муҳандис, бош бухгалтер ва ҳ.к.га берилади. Шундай қилиб, функционал бўлинмалар раҳбарлари бир вақтнинг ўзида фирма раҳбариятига нисбатан «агентлар», бўлиб топшириқларнинг бевосита ижрочиларига нисбатан эса - «принципал» ҳисобланади.

Замонавий корпорация менежерларга раҳбарлик қилувчи,
...ходимларга раҳбарлик қилувчи менежерлардан таркиб
топади.

Ж Стиглиц. Нобель мукофоти соҳиби

Унитар ташкилотда «принципал-агент» муаммосини ҳал этишнинг ягона варианты назорат қилишнинг янги, паст харажатлари билан боғлиқ усуллари ишлаб чиқиш асосида назоратни кучайтиришдан иборат.

2. *Холдинг тузилмаси* қарорлар қабул қилиш ва «агентлар» ҳаракатлари устидан назорат қилиш жараёнини имкон қадар марказлашган тизимдан чиқаришни ўзида намоён этади. Амалда «принципал» фақат молиявий оқимларни ва «агентлар» фаолиятининг молиявий натижаларини назорат қилиш ваколатини ўзида сақлаб қолади. «Агентлар» барча қарорларни қабул қилишда четда қолади, фойдани тақсимлаш тўғрисидаги қарор бундан мустасно. Бошқача айтганда, «принципал» «агентлар» фаолиятини бевосита эмас, балки «агентлар» мусобақасини ташкил этиш орқали назорат қилади.

Холдингда раҳбарият улар фаолиятини стратегик назорат қилиш билан банд бўлмаган кўплаб бўлинмалардан иборат фирма.

О.Уильямсон. Маркетолог

Холдинг тузилмаси ҳатто бир фирманинг бўлинмалари ўртасида тўғридан тўғри рақобатни ҳам истисно этмайди. Таъкидлаш лозимки, холдинг бўлинмалари даражасида «принципал» (бир вақтнинг ўзида фирма раҳбарияти учун «агент» ҳисобланган бўлинма бошлиғи) ва «агент» ўртасидаги муносабатларнинг унитар хилини ҳам учратиш мумкин.

Мультидивизионал тузилма. XX асрнинг энг аҳамиятли ташкилий-бошқарув инновацияси бўлиб 20-йилларда Пьер Дюпон («Du Pont» раҳбари) ва Альфред Слоун («General Motors» раҳбари) томонидан мультидивизионал тузилманинг ташкил этилиши ҳисобланади.

Мультидивизионал тузилма – «маҳсулотнинг хили, савдо маркасига қараб ёки жуғрофий белги бўйича ўз харажатини қоплаш ва ўзини ўзи молиялаш тамойили асосида фаолият кўрсатувчи ярим мухтор ишлаб чиқариш бўлинмаларини ташкил этишни назарда тутати».

О.Уильямсон. Маркетолог

Мультидивизионал тузилма унитар ва холдинг тузилмаларининг ўзига хос синтези ҳисобланади. Ҳақиқатдан ҳам, унда (масалан, янги маҳсулот ишлаб чиқариш тўғрисида) *стратегик* қарорларни қабул қилишнинг марказлаштириш тамойили сақланиб қолган ва айти пайтда *тезкор* назорат ва бошқарув марказлашмаган. Шу тариқа дивизионлар («агентлар»)нинг ўз молиявий харажатини қоплаш тамойили уларга ўз фаолиятдан олинган даромадларда

иштирок этиш имконини беради, лекин фирма раҳбарияти («принципал») бунда фирманинг мақсадлари ва вазифаларига мувофиқ бўлинмалар фойдасининг бир қисмини қайта тақсимлаш ҳуқуқини сақлаб қолади. Конгломератлар ва трансмиллий компаниялар мультидивизионал тузилма тамойилларини амалда қўлловчи корхоналарга мисол бўлади.

4. *Аралаш тузилма*, агар бўлинмалардан бири худди унитар корхонадаги каби фирма раҳбарияти томонидан тўлиқ назорат қилинса, иккинчи бўлинма холдингдаги каби фирма раҳбариятига молиявий жиҳатдан қарам бўлса, учинчи бўлинма эса операцион мустақилликка эга бўлиб, мультидивизионал тузилмадаги каби ўз харажатини қоплаш тамойили асосида фаолият кўрсатган тақдирда, юзага келади.

9.4. Фирмалар типологияси. Фирмани ривожлантириш траекторияси

Фирма ички тузилиши у ёки бу моделларининг пайдо бўлиши ва тарқалишини *фақат* уларнинг «принципал-агент» муаммосини ҳал этишдаги қиёсий самарадорлиги билан изоҳлаб бўлмайди. Фирманинг янги ички тузилишини ривожлантиришга нисбатан эҳтиёж пайдо бўлиб, бироқ бу амалга оширилмай қоладиган ҳолат бўлиб туриши табиий. Альфред Чандлер электротехника саноатида аср бошида юзага келган вазиятни мисол тариқасида келтиради. Буюк Британия, Германия ва АҚШда дастлабки электротехника корхоналари деярли бир вақтда пайдо бўлганига қарамай, жаҳон бозорида етакчилик мавқеини фақат Германия (AEG) ва Америка (“General Elektrik”) электротехника ишлаб чиқарувчилари эгаллашди. Боз устига, Британия фирмалари ҳатто ўзларининг миллий бозоридан ҳам сиқиб чиқарилди: AEG ушбу даврда Британияда ўз маҳсулотларини ҳар қандай инглиз фирмаларига қараганда кўпроқ сотди. Британия ишлаб чиқарувчилари «германия ва америка фирмалари билан тенг рақобатлашиш учун зарур бўлган ташкилий хусусиятларни ривожлантира олишмади», деган хулосага келди, Чандлер.

Демак, фирманинг ички тузилишини таҳлил қилишда нафақат трансакция харажатлари динамикасини (биринчи навбатда мониторинг харажатлари ва оппортунизмни олдини олиш), балки институтлар динамикасидаги «тарихий шартланганлик самараси» каби ташкилий ривожланишнинг ундан аввалги траекторияга боғлиқлигини ҳам ҳисобга олиш лозим. Фирманинг ташкилий ривожланишини таркибий ўзгаришларнинг алоҳида *траекторияси* бўйича ҳаракат сифатида талқин этиш мумкин. Ташкилот ривожланишидаги «тарихий шартланганлик самараси»нинг таҳлили институтлар динамикасини ўрганишда ифодаланган далилларни тўлдиришни ва қисман қайта кўриб чиқишни талаб қилади.

Биринчидан, ташкилот доирасида институционал даражада мафкура бажарадиган функцияларга ўхшаш функциялар ташкилий маданиятга ўтади. «Ҳар қандай ташкилотда: корхонада, касаба уюшмасида ёки сиёсий партиядо умумий когнитив таркибий қисм – ташкилий билим мавжуд». Ташкилий маданият, «принципал» билан «агент» ўртасидаги ўзаро муносабатлар улар асосида қуриладиган меъёрлар, қоидалар ва анъаналарда моддийлаштирилади. Ташкилий маданиятнинг интерпретатив функцияси у ёки бу кутилмаган

ҳолатлар содир бўлганида «принципал» қарорларнинг асослилигини баҳолаш учун унинг «агентлар» томонидан фойдаланилишидан иборат. «Ташкилий маданият *ex antea* бўйсунувчиларга ташкилот у ёки бу кутилмаган ҳолатга қандай муносабат билдириши ҳақида тасаввур беради. Қатъийроқ айтадиган бўлсак, у туфайли ташкилот ўзининг бирхиллигига эга бўлади».

Ташкилий маданият – ташкилот аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солувчи ва уларнинг жамоавий билимлари ва тажрибасининг ифодаси ҳисобланган меъёрлар, қоидалар ва анъаналар йиғиндиси.

Иккинчидан, ташкилотнинг кундалик фаолият кўрсатишида *мутаассиблик (routines)* муҳим ўрин тутди. Бу ўринда мутаассиблик «ҳаракатни уни мунтазам такрорлаш орқали эсда сақлаб қолиш» (*remember by doing*) сифатида белгиланади. Мутаассиблик ташкилот аъзолари ичида ахборот алмашувини таъминлашда марказий ўрин тутди: у уларнинг хабарни олиш, талқин этиш, ифодалаш ва узатиш қобилиятининг асосида ётади. Ҳар бир ташкилот ўзининг ташкилий «диалектига» эга, ҳеч бир ташкилотда «соф» ўзбек тилида ҳам, «соф» рус тилида ҳам гаплашилмайди.

Бундан ташқари, агар назорат тадбири мутаассиблик хусусиятига эга бўлса, назоратни амалга ошириш анча енгиллашади. Университет ҳаётидан мисол келтирган ҳолда таъкидлаш мумкинки, талабалар давоматининг мутаассиблик хусусияти (семинар бошида ёки охирида) фақат *шу гап* давоматни текширишни эсларидан чиқаришига умид қилиш билан асосланган дарс қолдиришларнинг олдини олади. Демак, ташкилот ичида ахборот асимметриясини пасайтириш ва назоратни осонлаштириш орқали «принципал-агент» муаммосини ҳал этишга кўмаклашган ҳолда мутаассиблик айни пайтда унинг аъзолари ўртасида юзага келган ўзаро муносабатларнинг такрорланишига олиб келади.

Берилган траектория бўйича ҳаракат ташкилий маданият ва мутаассибликлар асосида «принципал» ва «агент» ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг маълум хилига эга бўлиниши ва мустаҳкамланишини назарда тутди. Шунинг учун ташкилий ривожланишнинг бошланғич нуқтаси ҳисобланган вазиятни билиш лозим – у бошда кейинги эволюциянинг барча вариантларини ўзида мужассамлантиради. Чунки «беқарор муҳитда унитар фирма трансакция харажатларини тежаш нуқтаи назаридан жуда ёмон кўрсаткичларга эга, лекин у барқарор шароитдаги мослашувчан ташкилий тузилмага эга бўлган фирмага нисбатан самарали ва чидамли» бўлиши мумкин. Демак, беқарорлик шароитида шаклланган ва фирманинг кейинги ривожланишини белгилаб берган фирманинг ички тузилиши ташқи муҳит барқарорлашадиган келажакдаги йўқотишларни белгилаб беради. Пародокс шундан иборатки, узоқ муддатли истиқболда қисқа муддатли истиқболда оптимал бўлмаган тузилма фойдали бўлиб чиқиши мумкин. Айнан ушбу ҳолатни дастлабки босқичда йўқотишларга олиб келган ва кейинги босқичларда устунликни таъминлаган ўз эволюциясини интеграциянинг юқори даражаси ва тузилмани марказлаштиришдан бошлаган Япония фирмаларининг урушдан кейинги ривожланиши мисолида кўрсатиш мумкин.

9.5. Фирмаларнинг асосий хиллари

Корхоналар ривожланиши траекторияларининг ўзига хос хусусияти корхоналар ташкилий тузилишидаги миллий фарқларни белгилаб беради. Бугунги кунда исталган мамлакатдаги йирик корхоналарнинг аксарияти жаҳон бозорида юзага келган тенденцияларни ҳисобга олган ҳолда ҳаракат қилишига қарамай, уларнинг ташкилий тузилишлари ва улар томонидан амалга оширилаётган стратегияларнинг хилма-хиллиги кузатилади. Чунки ташкилий ривожланиш траекториясини танлашга таъсир кўрсатган омиллар йиғиндиси ҳар бир мамлакатда ҳар хил.

Ташкилий ривожланиш траекториясини белгилаб берувчи омиллар жумласига қуйидагилар киради:

- институционал муҳит, шу жумладан институционал ривожланиш траекторияси;

- активларнинг ўзига хослик даражаси (рақобот бозорининг ривожланганлик даражаси);

- ташқи муҳитнинг ноаниқлик даражаси (бозорнинг барқарорлик даражаси);

- хатарга мойиллик даражаси (мамлакат аҳолисининг умумий сонидан хатарга нисбатан бетараф бўлган инсонлар улуши);

- ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг умумий даражасига боғлиқ бўлган битимларнинг мураккаблик даражаси;

- қонундан фойдаланиш нархи ва хуфёналик нархининг нисбати.

Ташкилий ривожланиш миллий траекториясининг фарқлари нафақат тузилмаларга – унитар, холдинг ёки мультидивизионал, – балки уларнинг мақсадли функциясига, корxonанинг етказиб берувчилар, истеъмолчилар ва ёлланма ходимлар билан муносабатлардаги хатти-ҳаракатига, шунингдек корхона фаолият кўрсатишининг кўплаб бошқа параметрларига тааллуқли. Энди корхоналарнинг бир неча идеал хилларини ёритишга ҳаракат қиламиз: буйруқбозлик иқтисодиётида ҳаракат қилувчи корхона (*Б* корхона); Америка фирмаси (*А* фирма); Япония фирмаси (*Ј* фирма) ва ўтиш хилидаги корхона (*Ў* корхона).

1. *Буйруқбозлик иқтисодиётида ҳаракат қилувчи корхона.* Корxonанинг ушбу хилига нисбатан қизиқиш асосан шу билан боғлиқки, Россия ва Шарқий Европа корхоналари катта қисмининг илдизи буйруқбозлик иқтисодиётига бориб тақалади. Буйруқбозлик иқтисодиётида ҳаракат қилувчи корхона фойдани кўпайтиришга эмас, балки нормал юклагани режани бажаришга йўналтирилган. «Принципал» (режа органи)нинг фармойиши мутлақ хусусиятга эга эмас, балки муҳокама ёки *режали савдонинг* предмети ҳисобланади.

Ушбу савдода корxonанинг овози рухсатнинг юқори чегараси, нормадан тепага чиқиш ҳақида огоҳлантиради, юқори турувчи органнинг овози эса рухсатнинг қуйи чегараси, нормадан қуйига оғиш ҳақида эслатади».

Я.Корнаи. Иқтисодчи

Бу ерда «принципал» сиймоси алоҳида таҳлилни талаб қилади. Коммунистик мафкурага мувофиқ социализмда ўз манфаатларининг вакили – режа органи орқали *Б корхона* фаолияти устидан ўзининг назорат қилиш ҳуқуқини амалга оширувчи барча меҳнаткашлар «принципал» бўлиб ҳисобланарди.

Лекин назорат қилишнинг самарали механизмлари фақат режа органи билан корхона дирекцияси ўртасида ҳамда корхона дирекцияси билан унинг ходимлари ўртасидаги муносабатларда юзага келар эди. Ишлаб чиқариш топшириқларини бажаришдаги қатъий интизомига назорат қилишнинг учта механизми – партия (партия ташкилотлари орқали), хўжалик (вазирликлар ва идоралар орқали) ва кенгаш (Халқ депутатлари кенгашининг ижроия органлари орқали) механизмлари орқали эришилди. Режа органларининг меҳнаткашлар томонидан назорат қилиниши механизмлари эса мавжуд эмас эди, бунинг оқибатида меҳнаткашлар «принципал» сифатида ўз манфаатларини амалга ошира олмас эди. Шунинг учун режа органи амалда «агент»дан ягона «принципал»га айланди: назоратсиз бюрократик аппарат ўз манфаатларини умуман жамият манфаатлари билан мослаштириш имкониятига эга бўлди. Келтирилган далилларга асосланган ҳолда *Б корхона*ни унитар ташкилот, яъни вазирлик ёки идоранинг бўлинмаси сифатида таърифлаш мумкин.

Б корхона ишлаб чиқариш ва сотиш алоқаларининг таркиби унинг унитар ташкилот бўлинмаси сифатидаги ҳолати туфайли унга «принципал» томонидан белгилаб берилган. *Б корхона*лар ўртасидаги барча горизонтал алоқалар вертикал алоқалар орқали - «принципал»га мурожаат этиш орқали амалга оширилади. Таъминот-сотиш алоқаларининг таркиби ресурсларни тақсимлашнинг *ажратиш* ёки фондлаш сингари механизмидан ҳосил бўлган. Ажратиш вазирлик ёки идора томонидан *Б корхона* маҳсулотининг асосий истеъмолчилари ва етказиб берувчилари белгиланишидан иборат. *Б корхона*нинг таъминот ва сотиш таркибини мустақил ўзгартиришга уринишларига «принципал» томонидан кескин тўсқинлик қилинди.

*Б корхона*да меҳнат муносабатларининг тизими ҳам ўзига хос. Унда банд бўлганлар сонининг қуйи чегараси режа топшириқлари билан, юқори чегараси эса – ишчи кучининг кутилаётган тақчиллиги билан белгиланади. Ресурслар чекланган иқтисодиётдаги бошқа ҳар қандай ресурс сингари ишчи кучи ҳам тақчил. Шунинг учун корхона ўзининг ресурс, шу жумладан *ортиқча бандлик* шаклида - ишчи кучи захирасини барпо этишга уринади. Бунда, табиийки, *Б корхона* ўзининг барча ходимларини иш билан таъминлашга қодир эмас ва уларга тенглаштирувчи ҳамма улар томонидан амалда ишлаб топилмаган иш ҳақини тўлайди. Ишчидан эгалик функциясини олиб, уни ишлаб чиқариш натижаларига реал таъсир кўрсатиш имкониятидан маҳрум этган ҳолда, қоғозбозлик тизими ушбу имкониятнинг ўрнини ишлаб топилмаган иш ҳақини олиш имконияти билан қоплайди.

2. *А фирма*. Америка фирмаси ёки *А фирма* неоклассик дарсликлар саҳифаларида таҳлил қилинувчи фирманинг идеал хилига кўпроқ мос келади. *А фирма* ўз маҳсулотига рақобат томонидан белгиланган нархда ва ишлаб чиқариш функцияси билан ёритиладиган харажатлар таркибида фойдани

кўпайтиришни мақсад қилиб қўйган. Хатто, агар қандайдир фирмада рақобат бозорида фирманинг мувозанатини тўғри ҳисоблаб чиқа оладиган биронта ҳам ходим топилмаса ҳам, у бозорда ўзини худди неоклассик назариянинг барча қоидалари бўйича фойдани кўпайтиргандек, тутати.

Фойдани кўпайтиришга йўналтирилиш *A* фирма «принципали» - унинг акциядорларининг мақсадли функцияси билан белгиланган. Акциядорларнинг асосий манфаати бир акцияга ҳисобланган ўз даромадини оширишдан иборат, бу йил якунига кўра корхонанинг инвестиция қилинмаган фойдасининг миқдorigа боғлиқ. Ўз навбатида, фойданинг миқдори «агентлар» - *A* фирманинг ёлланма менежерларининг ҳаракатлари билан белгиланган. «Принципал-агент» ҳилидаги ўзаро муносабатлар менежерлар билан ёлланма ходимлар ўртасида ҳам юзага келади.

Акциядорлар билан менежерларнинг ўзаро муносабатларида «принципал-агент» муаммоси иккита муқобил механизм – «овоз бериш» ва «чиқиш» асосида ҳал этилади. Акциядорлар менежерларнинг фаолияти устидан навзорат қилиш ҳуқуқини ё акциядорларнинг йиллик йиғилишида иштирок этиб ва директорлар кенгаши таркибини ўзгартириш («овоз бериш») орқали ёки ўз акциясини сотиб ва бу билан менежерларнинг ҳаракатларини маъқулламаслигини ифодалаш («чиқиш») йўли билан амалга оширишлари мумкин. Менежерларга ўз хизматлари бозори томонидан кўрсатиладиган интизомий таъсир ушбу бозорда юқори трансакция харажатлари ва унда алмашиладиган ресурслар – бошқарув кўникмалари ва иқтидорлар ўзига хослигининг юқори даражаси туфайли, кам самарали ҳисобланади.

Иккала муқобил вариант - «овоз бериш» ҳам, «чиқиш» ҳам ўзининг қатор камчиликларига эга. Овоз бериш акцияларнинг кичик пакетлари эгалари учун «чиптасиз муаммоси»ни келтириб чиқаради. Бундан ташқари, акциядорлар йиғилишнинг кун тартибини менежерларнинг ўзлари назорат қилишади. Муваффақиятсиз бошқарилаётган фирма акцияларининг сотилиши эса ҳамма вақт акцияларнинг пасайтирилган курси туфайли мулкдорларга зарар келтиради.

«Овоз бериш» борасидаги аҳволни ишончли овоз бериш амалиёти ёрдамида тўғрилаш мумкин, бунда кичик пакетлар мулкдорлари ўз номидан овоз беришни йирикроқ пакетлар мулкдорларига ишониб топширадилар. «Чиқиш» вариантдан фойдаланишни эса акцияларнинг бирлаштирилган пакетлари олди-сотдисига тендер таклифларидан фойдаланиш орқали оптималлаштириш мумкин.

Менежерлар билан ходимларнинг ўзаро муносабатларида «принципал-агент» муаммосининг ҳал этилиши *фордизм* – Буюк қатағонлик даврида Генри Форд томонидан ишлаб чиқилган меҳнатни ташкил қилиш тизими тамойилларига асосланади. Менежерлар билан ёлланма ходимларнинг ўзаро муносабатлари сиёсати сифатида *фордизм*нинг асосий унсурлари қуйидагилардан иборат:

- нархларнинг ўсишига қараб иш ҳақининг индексацияланишини ўз ичига олувчи меҳнатга ҳақ тўлашнинг юқори даражаси;

- қатъий ишлаб чиқариш интизоми, бунда машина (масалан, конвейер) ходимнинг ҳаракатлари устидан назорат қилиш воситаси ролини ўйнайди;
- касаба уюшмалари иш берувчилар билан ёлланма ходимлар ўртасидаги низоли муносабатларда воситачи ролини бажаришади;
- бир тармоқнинг ўзига қарашли корхоналарда (масалан, «Ford» ва «General Motors» ўртасида) кадрлар ротациясининг юқори даражаси.

Ва ниҳоят, *A* фирманинг ишлаб чиқариш ва сотиш алоқаларининг таркиби трансакция харажатларини пасайтириш вазифасига тўлиқ буйсунган. «Интеграция – орқага, олдинга ва комбинациялаш – муқобил мақсадларга қараганда кўпроқ трансакция харажатларини пасайтириш мақсадлари билан боғлиқ. Етказиб берувчилар, харидорлар, шунингдек улар билан тузиладиган шартноманинг хилини танлаш фирманинг шу онда бозорда юзага келган трансакция харажатларининг даражасини пасайтиришга интилишини акс эттиради. Масалан, гўшт маҳсулотини ташиш учун рефрижератор техника билан таъминлашга катта миқдордаги инвестициялар зарурлиги боис, кўпинча гўштни қайта ишловчи корхоналар ташиш масаласини рефрижераторлар паркени харид қилган ҳолда, пудрат асосида ҳал этишади.

3. *J* фирма. Мацашика Аоки томонидан *J* фирма деб номланган Япония фирмаси Америка фирмасидан катта фарқ қилади. *J* фирмасида «принципал» сиймосини фақат мулкдорларнинг турли тоифалари ўртасида акцияларнинг тақсимланиши тўғрисидаги статистика маълумотлари асосида аниқлаш қийин. Ушбу маълумотлар фақатгина япон фирмаларида ҳам, ҳудди АҚШда бўлгани каби, якка акциядорлар «принципал» ҳисобланмайди, деб таъкидлаш имконини беради. Агар 1949 йилда япон компаниялари акцияларининг тахминан 70 фоизи якка акциядорларга тегишли бўлган бўлса (эслатиб ўтаман, урушдан кейинги даврда гап институтни - *A* фирмани - Японияга импорт қилиш қилиш ҳақида борди), 80-йилларнинг охирига келиб уларнинг қўлида фақатгина акцияларнинг 24 фоизи қолди. *J* фирма акцияларининг 42 фоизи молиявий институтларга, 25 фоизи урушдан аввалги «дзайбатс» хилидаги холдингларга тегишли⁸.

Бироқ япон фирмаларини таҳлил қилишда юзага келадиган асосий қийинчилик – бу фақат турли регламентловчи ҳужжатларга бириктирилган расмий маълумотларга таянишнинг имкони йўқлиги. Ошкора мулкдорлар сафида *J* фирма ходимлари мавжуд эмаслигига қарамай, улар амалда ўз фирмасининг фаолияти устидан назоратни амалга оширишда бевосита иштирок этишади. М.Аоки «принципал» ролида бир вақтнинг ўзида ташқи акциядорлар ҳам, «инсайдерлар» - корхона ходимлари ҳам иштирок этадиган вазиятни ёритиш учун «дуал назорат» атамасини таклиф этди. Бунда назорат соҳалари акциядорлар ва ходимлар ўртасида аниқ бўлинган. Йирик акциядорлар, биринчи навбатда банклар, корхона акция учун даромаднинг қулай (максимал эмас!) даражасини таъминлашга қадар жорий назоратдан бош тортишади. Бу билан уларнинг ўзлари жорий назоратни фирма ходимларининг ўзларига ишониб топширадилар. Бу ерда гап қисқа муддатли шартномалар асосида ёлланган ходимлар ҳақида эмас, балки квазидоимий ходимлар ҳақида кетаяпти.

⁸ Aoki M. Economic Japonaisc. Information, motivations et marchandage. Paris: Economica, 1991, p. 128, 135.

Шундай қилиб, япон фирмаси «агентлар» иттифоқи моделига жуда яқин ва унда «принципал-агент» хилидаги классик муносабатлар мавжуд эмас. Ушбу фикр қуйидаги фактлар билан ҳам тасдиқланади. Биринчидан, *J* фирмада ходимларни бўлинмалар ва бажариладиган функциялар бўйича бўлишдан фаол фойдаланилади: ўзаро боғлиқ операцияларни бажаришга ҳам, раҳбарлик функциясини амалга оширишга ҳам қодир бўлган универсал ходим идеал ҳисобланади. Масалан, янги маҳсулотларни ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи муҳандисларни ишлаб чиқариш жараёнига сафарбар этиш амалиёти, ва аксинча, «линияли» муҳандисларнинг тажриба-конструкторлик бюросидаги ҳар йиллик стажировкаси кўпроқ горизонтал мувофиқлашувга мисол бўлади. Мувофиқлашувнинг горизонтал тамойиллари фирма ичида ахборот оқимлари айланишини шунчалик оптималлаштириш имконини берадики, бўлинмалар шиддат билан ишлаб ва зарурат туғилишига қараб («аниқ ўз вақтида» тизими) янги партияларни бошқа бўлинмаларга буюртма қилгани ҳолда, суғурта ва бутловчи қисмлар захираларини барпо этмасдан фаолият кўрсатишда давом этишади.

Иккинчидан, ротация тамойили ходимларнинг мансаб бўйича ўсишларини режалаштиришнинг асосида ётади. *J* фирмада даража иерархияси амал қилади, яъни ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш ва уларнинг ижтимоий мақоми ишлаб чиқариш ўлчами билан эмас, балки фирма ичидаги иерархиянинг даражаси билан белгиланади. Янгидан ишга қабул қилинган ходим учун лавозимда ўсиш паст пағоналардан бошланиб, унинг бутун меҳнат фаолияти мобайнида давом этади. Шуниси қизиқки, акциядор банклар ҳам, *J* фирма ҳам, унинг контрагентлари ҳам даражаларнинг ягона иерархиясини ҳосил қилади. Шунинг учун ходимнинг мансабда кўтарилиши корхонадан бошланиб банкда ёки контр-агент фирмада давом этиши мумкин ва аксинча.

Япония корпорацияси агентлар иттифоқи томонидан назорат қилинади, бу фирманинг мақсадли функциясини ўзгартиради: фойдани кўпайтириш унинг мақсадлари иерархиясида энди даслабки ўринни эгалламайди. Фирма томонидан назорат қилинадиган бозор улушининг узлуксиз ўсишини таъминлаш биринчи ўринда туради, чунки бундай ўсиш ташкилий экспансия, тузилмани кенгайтириш ва ривожлантириш учун замин яратади. Ўсиш уни таъминлаганларни мукофотлайди, - тамойили айнан япон фирмаларига нисбатан тўғри, уларда ташкилий экспансия даражалар сонини оширади ва, демак, унинг ходимларининг мансабдаги ўсишини яхшилади. Бошқача айтганда, акциядорларни ҳам, ходимларни ҳам назорат қилиш ишлаб чиқариш ва сотув ҳажмини ошириш орқали фирмани ташкилий квазирентани оширишга йўналтиради: фақат ана шундай мақсад турли мулкдорларнинг манфаатларини тенглаштиради.

J фирманинг унинг асосий контрагентлари – ўзаро боғлиқ корхоналар ва давлат билан ўзаро муносабатларига тўхталадиган бўлсак, ҳар бир фирма квазидоимий ўзаро боғлиқ корхоналар – «кейретсу» доирасига эга. Бунда «Toyota» хилидаги йирик корпорацияларда ўзаро боғлиқ корхоналар бош фирма атрофида учта эшелонга гуруҳланади. Биринчиси – энг барқарор фирмалар (неоклассик шартнома асосида ишловчи бундан ўзаро боғлиқ

корхоналарнинг сони «Toyota»да 122 та), иккинчиси – бозордаги вазият тубдан ўзгарган ҳолатда улар билан муносабатлар узилиши мумкин бўлган (5437 та) фирмалар, учинчиси - қисқа муддатли шартномалар асосида ишловчи етказиб берувчилардан (41703 та фирма) таркиб топади. «Кейретсу»ни тузишда ўзаро боғлиқ корхоналарнинг нуфузи асосида трансакция харажатларини тежаш омилига хатарни бўлиш омили қўшимча қилинади: бозор конъюктурасининг асосий таъсирини иккинчи ва айниқса учинчи эшелон таркибидаги ўзаро боғлиқ корхоналар ўзларида ҳис этишади.

Давлат билан муносабатларга келсак, *A* фирмадан фарқли ўлароқ *J* фирма тўлиқ мухториятга ва мустақилликка интилмайди. Амалда давлатга япон фирмаси томонидан корпоратив манфаатлар ва умуман жамият манфаатлари ўртасидаги ҳакам, медиатор сифатида, корпорациялар курашида эса мувозанатни сақлашнинг кафили сифатида қаралади.

4. *Ўтиш хилидаги корхона.* Шарқий Европа мамлакатларида амалга оширилган бозор ислохотлари *B* корхона билан *A* фирма ўртасида ярим йўлда турган яна бир идеал хилдаги корхона – ўтиш хилидаги корхонанинг пайдо бўлишига олиб келди. Ў корхонанинг «оралиқ» ҳолати, бироқ, уни *B* корхона ва *A* фирма элементларининг турли комбинацияларидан фойдаланиб таърифлаш мумкинлигини англамайди. Ҳеч бўлмаганда Ў корхонанинг мақсадли функциясини олайлик: у маъмурий буйруқларларни бажаришдан ҳам, фойдани кўпайтиришдан ҳам иборат эмас. Ў корхона *омон қолишга, меҳнат жамоасини сақлаб қолишга йўналтирилган*, шу муносабат билан айрим тадқиқотчилар ушбу идеал хилни тавсифлаш учун ҳатто «омон қолишга йўналтирилган корхона» атамасини ҳам таклиф этишди.

Ўтиш хилидаги корхона мақсадларини танлашнинг ўзига хос хусусияти унинг мулкнинг таркибига боғлиқ. *J* фирмада бўлгани каби бу ерда ҳам мулкнинг формал ва реал таркиблари ўртасида номувофиқлик мавжуд ва бу ҳам «инсайдерлар» - корхона ходимлари ва раҳбарларининг фойдасига. Бу ерда гап рекомбинацияланган мулк ҳақида бораяпти, яъни унда қуйидагиларга йўл қўйилади:

- хусусий ва давлат мулки ўртасидаги чегараларнинг йўқолиши. Давлат бюджетидан қатъи назар расмий жиҳатдан хусусийлаштирилган корхона. Бироқ давлатнинг шартнома мажбуриятлари ва бюджет олдидаги мажбуриятларни бажармаган корхоналарнинг банкротлигини эълон қилишга тайёр эмаслиги, давлатнинг дебиторлик қарзларнинг бир қисмини ўз зиммасига олишга розилигини англатади. Ўзаро ҳисоб-китобларни ўтказиш амалиёти «ҳақиқий молиявий битимларни имтация қилади ва корхонани тўхтатиб қўйишнинг иложи йўқлиги ҳолатини шунчаки ниқоблайди, чунки бу ишчиларнинг норозилигини ва ишлаб чиқаришнинг пасайишини келтириб чиқаради».

- корхона ташкилий чегараларининг йўқолиши. Тўламасликлар муаммоси нафақат пул массасининг ишлаб чиқариладиган товарлар ва хизматлар ҳажмига мос келмаслигини, балки корхоналарнинг ўзи билан ўзаро боғлиқ корхоналарга *товар кредити* беришга тайёрлигини акс эттиради. Шартнома мажбуриятларини бажаришнинг паст маданиятини ҳисобга олган ҳолда, корхоналар томонидан ўзаро тўланмасликларга ихтиёрий равишда йўл

қўйилишининг ягона изоҳи бўлиб ўзаро боғлиқ корхоналар ўртасида фирма ичидаги оқимлар каби тамойилларда товар-пул оқимини ташкил қилиш имконини берувчи ўзаро назоратнинг мавжудлиги ҳақидаги тасаввур ҳисобланади.

- мулкнинг формал ва реал таркибининг мос келмаслиги. Ташқи мулкдорлар, одатда, фонд бозорининг нооптимал фаолият кўрсатиши ва менежерлар томонидан ахборот асимметриясидан оппортунистик фойдаланилиши туфайли Ў корхона менежерлари устида ўзларининг назорат қилиш ҳуқуқларини амалга оширолмайдилар. Натижада «агентлар» - менежерлар – ҳатто акцияларининг асосий қисми ташқи сармоядорларга тегишли бўлган корхоналар устидан ҳам назоратни сақлаб қолишади.

Шундай қилиб, омон қолишга йўналтирилиш «агентлар»нинг «принципаллар» томонидан ўзларининг назорат ҳуқуқининг «овоз бериш» орқали ҳам, «чиқиш» орқали ҳам амалга оширилиши мумкин бўлмаган вазиятни сақлаб қолишга уринишини аңлатади. Демак, «агентлар» оппортунизми Ў корхона фаолият кўрсатишининг муҳим жиҳати ҳисобланади. Таъкидлаш лозимки, менежерларнинг ўзлари ходимлар (уларнинг ўзларига нисбатан «агентлар») устидан назоратни сақлаб қолишга эришдилар. Улар буни молиявий қийинчиликларга қарамай корхона балансида ижтимоий соҳа объектлари (уй-жой-коммунал хўжалиги, дам олиш базаси, болалар муассасалари, натура шаклида таъминлаш)ни сақлаб туришда ифодаланувчи патернализм сиёсати ҳисобидан ууддалашди.

Ў корхона томонидан ишлаб чиқариш алоқалари таркиби трансакция харажатларини камайтириш мезони бўйича эмас, балки вақт орқали текширилган алоқани сақлаб қолишга уриниш асосида шаклланади. 1993-1994 йилларда Россия корхоналарининг аксарияти асосий етказиб берувчилар (83%) ва истеъмолчилар (70%) билан эски алоқаларини сақлаб қолишди ва янги шерикларни топиш истиқболига шубҳа билан қарашди. Таъминлаш ва сотиш сиёсатидаги консерватизмнинг эҳтимолий талқинларидан бири янги шериклар билан шартномалар тузишнинг ғоят юқори трансакция харажатлари ҳақидаги тасаввурдан иборат. Биринчи навбатда бу янги шерикларнинг оппортунистик хатти-ҳаракатларининг юқори даражада эҳтимол тутилиши билан боғлиқ. Эски шерикларнинг оппортунизми уларнинг юзага келган нуфузи ва «қизиллар» муҳитида фақат «ўзиникига» нисбатан амал қилувчи алоҳида аҳлоқ нормаларига эга бўлган директорларининг мавжудлиги туфайли деярли истисно этилган.

Энди корхоналарнинг тўртта идеал хилининг жадвал кўринишидаги қиёсий таҳлил қилиш натижаларини келтирамиз.

Турли иқтисодиётда ҳаракат қилувчи корхоналар фаолият кўрсатиши мезонлари

<i>Таққослаш мезонлари</i>	<i>Б</i> корхона	<i>А</i> корхона	<i>Ж</i> корхона	<i>Ў</i> корхона
<i>Мақсадли функция</i>	Нормал юклагали режани бажариш	Фойдани ошириш	Ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмларини ўстириш ҳисобидан ташкилий квазирентани ошириш	Корхонанинг омон қолиши, меҳнат жамоасини сақлаб қолиш
<i>Мулкчилик таркиби</i>	Формал-давлат, «идораларнинг» оёал мулки	Акциядорлар ичида жисмоний шахслар устунлик қиладиган акциядорлик	Формал-акциядорлик, жамоа корхонаси элементларига эга бўлган реал акциядорлик	Формал-акциядорлик, реал – «рекомбинацияланган»
<i>«Принципал»</i>	«Идора» (вазирлик, идора)	Якка акциядорлар	Акциядорлар ва квазидоимий ходимлар иттифоқи	Корхона раҳбарияти
<i>Бюджет чекловларининг қатъийлик даражаси</i>	0-2	4	3-4	2-3
<i>Ташқи муҳит тавсифи</i>	Барқарор	Хатар	Хатар	Номалум
<i>«Принципал-агент» муаммосини ҳал этиши усуллари</i>	Учта шаклдаги бевосита назорат (маъмурий, партия, касаба уюшмалари ёки кенгаш)	«Овоз бериш» ёки «чиқиш» орқали	«Агентлар» иттифоқи сифатида фирма моделидан фойдаланиш	Корхона раҳбарияти ва унинг ходимларининг ўзаро муносабатларидаги патернализм сиёсати
<i>Хўжалик алоқалари таркибининг белгилаб берувчи омиллар</i>	Барча горизонтал алоқалар вертикал алоқалар орқали (ресурсларни ажратилиш доирасида) амалга оширилади	Трансакция харажатларининг пасайтириш	Трансакция харажатларининг пасайтириш ва хатарни турли эшелонлар таркибидаги ўзаро боғлиқ корхоналар ўртасида тақсимлаш	Илгари юзага келган алоқаларни сақлаш, юқори трансакция харажатлари туфайли янги алоқаларни қидиришдан бош тортиш
<i>Давлат билан ўзаро муносабатлар</i>	Режа органи буйруқларига бўйсунуш	Тўлиқ мустақиллик	Бошқа корхоналар билан низолар пайдо бўлганида ҳакам сифатида фойдаланиш	Расмана мустақиллик, лекин давлат пасивларни бошқаришни реал марказлаштириш доирасида мажбуриятларнинг бир қисмини ўз

				зиммасига олади
<i>Бандлик сиёсати</i>	Ресурслар тақчиллигининг кутилаётган миқдоридан функция сифатида меҳнатга бўлган талаб	Маҳсулотга бўлган талаб ва ходимнинг меҳнат унумдорлигидан кутилаётган миқдоридан функция сифатида меҳнатга бўлган талаб	Квазидоимий ходимларнинг меҳнатига бўлган талаб барқарор, маҳсулотга нисбатан кутилаётган талаб фақат қисман ва вақтинчалик бандлик миқдorigа таъсир кўрсатади	Меҳнат жамоасининг ўзагини сақлаб қолишга бўлган интилиш туфайли меҳнатга бўлган талаб барқарор, ихтиёрий ишдан бўшашлар ҳисобидан ортиқча бандлик «навеси» қисқаради
<i>Иш ҳақи сиёсати</i>	Ягона тариф сеткаси асосида қатъий белгиланган	Энг юқори меҳнат унумдорлигига қараб мослашувчан	Ходимнинг даражалар иерархиясидаги ўрнига қараб қатъий белгиланган	қатъий белгиланган
<i>Касаба уюшмаси шакли</i>	Тармоқ	Тармоқ	Корхонанинг касаба уюшмаси	Тармоқ
<i>Касаба уюшмасининг функцияси</i>	Ходимларни назорат қилишнинг қўшимча механизми; ижтимоий бойликларни тақсимлаш	Ходимлар ва иш берувчилар ўртасида низолари пайдо бўлганида воситачи	Оддий ишчилардан тортиб то дирекциягача барча «инсайдерлар» манфаатларини намоён этиш	Касаба уюшмалари паст сафарбар этувчи салоҳиятга эга

Хулоса

1. «Принципал-агент» муаммоси ҳар қандай ташкилот фаолият кўрсатишини мураккаблаштиради. «Агент»дан «принципал»нинг фойдалилигини оширувчи ҳаракатларни кутишади, лекин «агент» ҳамма вақт ўзи билан «принципал» ўртасида мавжуд бўлган ахборот асимметриясидан ўз фойдаси йўлида ва «принципал» манфаатларига зид равишда фойдаланишга ҳаракат қилади. Муаммони ҳал этиш йўллари бир нечта: юқори ҳаражатлар билан боғлиқ бевосита назоратни кучайтириш; «принципал» томонидан «агентлар» мусобақасининг ташкил этилиши; «агентлар»нинг ташкилот фаолиятининг даромадларида иштирок этиши ва «агентлар»нинг ўзлари томонидан «принципал» функцияларининг бажарилиши. «Принципал-агент» муаммосини ҳал этишнинг ушбу вариантлари фирма ички тузилмаси учта хилининг табиатини изоҳлайди: унитар, холдинг ва мультидивизионал.

2. Фирманинг ички тузилиши таркибини шартлаб берувчи омилларнинг ҳар бир ўзига хос комбинацияси ташкилий маданият асосида ўзини ўзи такрор ишлаб чиқариш тенденциясига эга. Гап ташкилотнинг траектория бўйича ривожланиши ҳақида бораяпти. «Ривожланишнинг тарихий шартланганлик самараси»нинг мавжуд бўлиши корхоналарнинг тўртта идеал хили ҳақида гапириш имконини беради: буйруқбозлик иқтисодиётида ҳаракат қилувчи корхона, *A* фирма, *J* фирма ва ўтиш хилидаги корхона. Корхоналарнинг бундай хиллари буйруқбозлик иқтисодиётида (шўролар хилидаги иқтисодиётда), мутлақ рақобат иқтисодиётида (Америка хилидаги иқтисодиётда), иқтисодиётнинг корпоратив моделида (япон хилидаги иқтисодиётда) ва ўтиш иқтисодиётида юзага келган омилларнинг ўзига хос комбинацияларини акс эттиради.

Таянч сўзлар ва иборалар

“Принципиал” ва “агент” муносабатлари, ички ахборот асимметрияси, Нэш бўйича мувазанат, “агентлар” рақобати, фирманинг ички тузилмалари, холдинг, унитар ташкилот, мултидивизионал тузилма, траектория, ташкилий маданият, фирманинг хиллари, таққослаш мезонлари.

Такрорлаш учун саволлар

1. “Принципиал” ва “агент” сўзлари нимани англатади? Улар ўртасидаги муносабатлар нималарга асосланади?

2. Сизга яхши таниш бўлган ташкилотни танланг ва қуйидаги саволларга жавоб беринг: корхонада «принципал-агент» муаммоси қандай ҳал этилади; корхонанинг ташкилий тузилиши қанақа (унитар, холдинг, мультидивизионал, аралаш); корхона фирманинг қайси идеал хилига кўпроқ яқин?

3. Ўзбекистон бозорида ишловчи чет эл фирмасининг филиали қандай хилдаги корхона жумласига кириши мумкин? Жавобингизни асослашда қайси омиларни ҳисобга олиш лозим?

4. Ўтиш хилидаги корхона барқарор ташкилий тузилма ҳисобланадими ёки ушбу идеал хил ёрдамида фақат *B* корхонанинг *A* фирмага айлантрилишидаги босқич ёритилганми?

10-БОБ. ТАШКИЛОТНИ АМАЛИЙ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ НАЗАРИЯЛАРИ

10.1. Трансакция харажатларининг ординалистик назарияси асосида ташкилий тузилмаларни амалий таҳлил қилиш

10.2. Фирманинг баланси унинг таркиби тўғрисидаги ахборот манбаи сифатида

10.3. Фирма ичидаги низоларни таҳлил қилиш ва уларни келишувлар назарияси асосида ҳал этиш

Мавжуд ташкилий тузилмани таҳлил қилишга нисбатан институционал ёндашувнинг идеал типлар усулини татбиқ этиш энг барқарор унсурларни ажратишга ва ташкилот ичида юз бераётган жараёнларни тушунишга кўмаклашади. Муайян ташкилот ҳолатини текшириш ва муайян амалий ташкилий муаммоларни ҳал этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқишда институционал ёндашув билан бир қаторда, трансакция харажатлари назарияси, келишувлар назарияси ва мулкчилик ҳуқуқлари назариясини ҳам бемалол амалий қўллаш мумкин.

10.1. Трансакция харажатларининг ординалистик назарияси асосида ташкилий тузилмаларни амалий таҳлил қилиш

Трансакция харажатларини ўлчашдаги қийинчиликлар муайян иқтисодий таҳлил учун асосий тўсиқлардан бири ҳисобланади. Биринчи галда трансакция харажатлари барча хиллари пул эквивалентида баҳоланиши мумкинми деган савол очиклигича қолмоқда. Ҳатто трансакцияни амалга ошириш учун вақт сарфини пул эквивалентида ифодалашнинг оддий тадбири ҳам кўплаб ҳолатларда трансакциянинг (масалан, музокаралар юритишнинг) у ёки бу жиҳатларини таъминлашга ихтисослашган воситачиларнинг йўқлиги туфайли такомиллашмаган. Шунингдек, илгари ишончга эга бўлган шерикнинг оппортунистик хатти-ҳаракати ёки мулкчилик ҳуқуқларининг ҳимояланмаганлиги муносабати билан юзага келадиган руҳий сиқилиш туфайли харажатларни пул шаклида баҳолашга уринишда унданда каттароқ мураккабликлар пайдо бўлади.

Трансакция харажатларини ўлчаш ўтган аср охирида фойдалиликни ўлчаш юзасидан мунозаралар жараёнида қўйилган муаммога ўхшаш муаммони келтириб чиқаради:

Агар фойдалиликни сифат жиҳатдан функционал боғлиқликдаги аниқлик билан ўлчаш мумкин бўлса, у ҳолда биринчи ва иккинчи ҳосила нафлилик маъносини касб этади; биринчи ҳосиланинг миқдори энг юқори нафлиликнинг кўрсаткичи ҳисобланади, манфий белгили иккинчи ҳосила эса энг юқори нафни камайтирувчи қонуннинг амал қилишини англатади.

Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. М.: Дело, 1991, - 307-308б.

Мунозаралар чоғида фойдалиликни ўлчашнинг кардинал усулига муқобил вариант сифатида Ж.Эжуорт ва И.Фишер фойдалиликнинг турли даражалари нисбатини аниқлаш ва уларнинг мутлақ миқдорини баҳолашга нисбатан даъволардан бош тортишдан иборат бўлган ординалистик ёндашувни

таклиф этишди. Трансакция харажатлари назарияси ҳам ушбу йўналишда ривожланмоқда. Иқтисодий ташкилотларни қиёсий таҳлил қилишда ҳеч қачон алоҳида олинган ташкилий шакллар тадқиқ этилмайди, улар фақат мавжуд муқобил вариантларга нисбатан кўриб чиқилади.

Турли шартномаларда ва ташкилий контекстларда юзага келадиган трансакция харажатларини таққослаш уларнинг миқдорини *экспертиза йўли билан баҳолаш* орқали чегаралаш имконини беради. Турли вариантларга аниқликлар киритиш трансакция харажатларини пул шаклида ўлчашнинг такомиллашмаган усулларида бош тортиш имконини беради. У ҳолда муайян битимни амалга оширишнинг оптимал шаклини танлаш алгоритми иккита босқични ўз ичига олади. Биринчи босқичда турли хилдаги: классик, неоклассик ва имплицит шартномалардан фойдаланишда юзага келадиган трансакция харажатлари таққосланади.

Агар, эксперт баҳоларга кўра, энг кам харажатлар имплицит шартномалардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлса, у ҳолда иккинчи босқичда унитар, холдинг, мультидивизионал ва аралаш каби муқобил ташкилий тузилмалар доирасида юзага келадиган трансакция харажатларини таққослаш мумкин.

Умумий кўринишда (битимнинг муайян шартларини ҳисобга олмасдан туриб) шартноманинг учта тури қиёсий устунликларини, О.Уильямсон фикрига кўра, куйидагича тарзда намоён этиш мумкин (10.1-жадвал).

10.1-жадвал

Шартноманинг қиёсий устунликлари

Қиёсий мониторинг харажатлари параметрлари	Шартнома хиллари		
	классик	неоклассик	имплицит
1. Рағбатлар кучи	++	+	0
2. Назорат қилиш самарадорлиги	0	+	++
3. Иштирокчиларнинг қутилмаган ҳолатларга автоном мослашиши	++	+	0
4. Иштирокчиларнинг қутилмаган ҳолатларга келишилган тарзда	0	+	++

мослашиши			
5. Низоларни ҳал этиш ҳуқуқий тадбирларининг қулайлиги	++	+	0

Изоҳ: ++- энг самарали; +- етарлича самарали; 0 - самарасиз.

Мисол тариқасида корхона раҳбарларининг корхоналар соҳасига тааллуқли бўлмаган фаолият турини мустақил равишда ёки четки ташкилотларга пудрат (неоклассик шартнома) асосида бажаришни афзал кўришига оид маълумотлари 10.2-жадвалда келтирилган.

10.2-жадвал

Корхоналарда (имплицит шартнома асосида) амалга ошириладиган фаолият тури улушининг таҳлили

Фаолият тури	Мустақил равишда (имплицит шартнома асосида) бажариш улуши, фоизда		
	1990-1992 йй.	1994-1995 йй.	1996-1998 йй.
1. Илмий-тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишланмалари (ИТТКИ)	100	70	50
2. Қурилишни лойиҳалаштириш	50	60	50
3. Қурилиш-монтаж ишлари	72	44	45
4. Жиҳозларга хизмат кўрсатиш	65	63	63
5. Асбоб-анжомлар ишлаб чиқариш	73	77	73
6. Идишлар ишлаб чиқариш	68	51	71
7. Иссиқлик таъминоти	100	10	10
8. Транспорт хизмати	75	72	82

Манба: ҳориж эксперт баҳолари маълумотлари.

Фаолиятнинг маълум турини мустақил равишда амалга оширувчи корхоналар улушининг энг тез қисқариши ИТТКИ, қурилиш-монтаж ишлари ва иссиқлик таъминоти соҳасида кузатилади. Табиийки, бу ушбу фаолият турлари классик шартномадан фойдаланиш харажатларининг пасайиши билан боғлиқ. Аксинча, классик шартнома асосида транспорт хизматларига эга бўлиш харажатлари кўриб чиқиладиган даврда корхонанинг таркибий транспорт бўлинмасини барпо этишга нисбатан ошди.

Фирма ички тузилмаларининг турли вариантларини ҳам худди шу тариқа таққослаш мумкин. Бутловчи қисмларнинг алоҳида турларини ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи таркибий бўлинмалар ё унитар, ёки холдинг, ёхуд мультидивизионал тузилма доирасида ўзаро ҳамкорлик қилади, дейлик. Унда барча ахборот оқими марказлашган унитар тузилмада ахборотни қидириш харажатлари энг кам ва холдинг тузилмада энг юқори, чунки бўлинмалар ҳатто фақат молиявий кўрсаткичларни назорат қилувчи бош офисда ҳам бир бири ҳақидаги ахборотга эга бўла олмайди. Музокаралар юритиш харажатлари унитар корхонада энг кам, бўлинмалари тарқоқ жойлашган холдингда эса - энг юқори. Ўлчаш харажатлари холдингда юқори, у ерда ягона стандартларни

жорий этиш вазифалари қўйилмайди. Шартнома тузиш харажатлари бош офис ва бўлинмалар ўртасидаги ҳуқуқларни чегаралаш қийинлиги туфайли мультидивизионал тузилмада энг юқори. Мониторинг харажатлари холдингда энг паст. У ерда бўлинмаларнинг оппортунистик хатти-ҳаракатлари устидан назорат бозор механизмлари асосида амалга оширилади. Трансакция харажатлари миқдорининг тафсилоти 10.3-жадвал кўринишида берилган.

10.3-жадвал

Трансакция харажатлари миқдорининг эксперт баҳоларидаги тафсилоти

Трансакция харажатларининг хили	Унитар корхона	Холдинг	Мультидивизионал тузилма
Ахборотни қидириш	1	3	2
Музокаралар олиб бориш	1	3	2
Ўлчаш	1	2	1
Шартнома тузиш	1	2	3
Мониторинг	3	1	2
Мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоялаш	-	-	-
Учинчи шахслардан ҳимоялаш	-	-	-
Жами	7 (min)	11 (max)	10

Демак, унитар корхона трансакция харажатларининг энг паст умумий миқдори билан тавсифланади. Бироқ амалда тармоқ бозоридаги муайян вазият ҳисобга олиниши лозим. Масалан, сармоя бозори ва фонд бозорининг ривожланмаганлиги сармоянинг тармоқлараро оқимини таъминлаш учун холдингнинг жозибадорлигини, сармоянинг тармоқ ичида оқимини таъминлаш учун эса мультидивизионал тузилманинг жозибадорлигини оширади. Бундан ташқари, битимнинг хусусиятига қараб ҳар бир параметрга (0 дан 1 гача) алоҳида улуш бериш зарур. Ахборотни қидириб топиш харажатларининг нисбати эмас, балки айнан мониторинг харажатларининг нисбати ҳал қилувчи бўлиши мумкин.

10.2. Фирманинг баланси унинг таркиби тўғрисидаги ахборот манбаи сифатида

Эксперт баҳоларидан ташқари, трансакция харажатларининг нисбий миқдори ва ташкилий тузилманинг оптималлик даражаси ҳақидаги ахборот манбаи бўлиб бухгалтерия ҳисоботларининг, биринчи галда баланс ҳамда фойда ва зарарлар ҳақидаги ҳисобот (даромадлар ҳақидаги ҳисобот)нинг маълумотлари хизмат қилиши мумкин. Балансдан фойдаланишнинг бундай

йўналиши асосан фирманинг кредитга лаёқатлилигини имкониятли кредиторлар нуктаи назаридан баҳолашга қаратилган молиявий таҳлилнинг оддий технологиясидан фарқ қилади. *Институционал* таҳлил учун биз таклиф этаётган балансдан фойдаланиш методологияси, албатта, тўлиқ эмас, шунинг учун унга нисбатан мутлақ аниқ ва тўла-тўқис хусусиятга даъвогарлик қилмайдиган хомаки вариант сингари муносабатда бўлиш лозим.

Бухгалтерия ҳисоботининг институционал таҳлилидаги дастлабки нукта сифатида биз даромадлар ҳақидаги ҳисобот асосида аниқланадиган фирма маҳсулотини сотиш нархининг таркиби «ахборотнинг учта хилини: ташкилотнинг ички тафсилотлари ҳақидаги, бозордаги рақобат даражаси ҳақидаги ва фирма стратегияси ҳақидаги ахборотни синтез қилади», деган тезисни қабул қиламиз. Ҳақиқатдан ҳам, таннарх таркиби нафақат ишлаб чиқариш ва технологик харажатларни, балки ташкилот *ичида* юзага келадиган трансакция харажатларини ҳам акс эттиради. Иккинчи томондан, даромадлар таркиби фирма фаолият кўрсатадиган *ташқи муҳит* ҳақидаги: талабнинг ҳолати ва динамикаси, рақобатчилар товарларининг нархи ва сифати, рақиб фирмаларнинг савдо тажовузкорлиги даражаси, мазкур секторда трансакция харажатларининг миқдори ҳақидаги ахборотни ҳам ўзида мужассам этади.

Алоҳида фирманинг бухгалтерия ҳисоботида мужассамланган ахборот ўз ўзича кам маълумот беради: институционал таҳлил уни тармоқ бўйича ёки шундай ўлчамдаги фирмалар гуруҳлари бўйича ўртача кўрсаткичлар билан таққослашни талаб қилади, чунки гап трансакция харажатларини мутлақ эмас, балки нисбий ифодада ўлчаш ҳақида бораяпти. Масалан, Японияда ҳар йили 865 та йирик фирманинг ўртача ҳолатга келтирилган баланси кўрсаткичлари ҳисоблаб чиқилади (NEEDS – Nikkei Economic Electronic Data System). Айнан ўртача ҳолатга келтирилган баланс маълумотлари асосида М.Аоки тўпланган чиқариш нафақалари миқдори фирма томонидан ходимнинг фирма учун ўзига хос кўникмалар ва билимларга эга бўлиши учун сарфланадиган сабъ-ҳаракатларга тўғри пропорционал деган фароздан келиб чиқиб, j фирмада инсон сармояси ўзига хослигининг миқдорини баҳолашга уринди. Бундай эҳтимолликни Япония фирмаларида чиқариш нафақаларини шакллантириш тартиботини таҳлил қилиш орқали қабул қилиш мумкин. Ҳар бир янги ходимнинг келиши билан унинг номига махсус ҳисобварақ очилади, ундаги маблағлар суммаси иш стажининг ортиши ва ички иерархия эшелонлар бўйича ҳаракатланишга қараб ошади. Чиқиш нафақаси пенсияга кетишида ёки муддатидан олдин ишдан бўшаганида, тўланади (иккинчи ҳолатда ходим катта йўқотишларга дуч келади), бу уни фирма томонидан тўланадиган яқка пенсияга яқинлаштиради. М.Аоки фирмада инсон капитали ўзига хослигининг даражасини тўпланган чиқиш нафақалари суммасининг фирманинг умумий сармоясига нисбати сифатида ҳисоблаб чиқиладиган индекс ёрдамида аниқлади. Агар муайян фирма учун ҳисоблаб чиқилган бундай индекс ўртачалаштирилган баланс маълумотлари бўйича ҳисоблаб чиқилган индексдан ортиқ бўлса, у ҳолда фирмада инсон сармояси ўзига хослигининг даражаси *нисбатан* юқори, ва аксинча.

NEEDS аналоглари ҳар бир мамлакатда ҳам ҳисоблаб чиқиладиган маълумотлар қарамай, исталган йирик консалтинг ёки аудиторлик фирмасининг маълумотлар базаси таққослаш учун зарур бўлган ахборотни ўзида мужассам этган. Энди ташкилотнинг ички тузилиши ва унинг бозор стратегияси ҳақида хулоса чиқариш имконини берувчи индексларнинг йиғиндисини батафсил кўриб чиқамиз. Дастлаб балансининг умумий таркибини ва GAAP стандартидаги даромадлар ҳақидаги ҳисоботни ёдга оламиз (10.4-жадвал).

Актив ва пассив алоҳида моддаларининг таҳлили ташкилотда ҳуқуқларнинг реал тақсимланиши ҳақида тасаввурга эга бўлиш имконини беради, у, биз шунга амин бўлдики, расмий, таъсис ҳужжатлари ва акциядорлар реестрида қайд этилган тақсимлашга ҳамма вақт ҳам мос келмайди.

$$I_1^1 = \frac{\text{«Ходимларга иш ҳақи бўйича қарздорлик»}}{\text{«Жами жорий операцион мажбуриятлар»}}$$

I_1^1 индекс корхона ходимларининг қарорларни қабул қилиш жараёнига таъсири даражасини акс эттиради. Банклар, давлат ва ўзаро боғлиқ корхоналар олдидаги қисқа муддатли қарздорлик бўйича ҳам шунга ўхшаш I_1^i индекслар ҳисоблаб чиқилади. Агар корхона раҳбарияти ходимлар олдидаги мажбуриятларни бажаришни банклар, давлат (бюджет) ва ўзаро боғлиқ корхоналар олдидаги мажбуриятларни бажаришдан кўра устуворли деб ҳисобласа, у ҳолда бу меҳнат жамоаси томонидан эгаллик қилиш, тасарруф этиш ва даромад олиш ҳуқуқига норасмий эгаллик қилинишидан далолат беради.

$$I_2 = \frac{\text{«Узоқ муддатли кредитлар: таъминланмаган»}}{\text{«Жами узоқ муддатли мажбуриятлар»}}$$

Банклар томонидан корхона устидан назорат даражасини аниқлаш учун I_2 индексни ҳисоблаб чиқиш ҳам фойдали, чунки банк томонидан гаров билан таъминланмаган кредитлар, фақат берилган кредит қайтарилишининг бошқа, норасмий кафолатлари кўзда тутилган ҳолларда, берилиши мумкин⁹.

10.4-жадвал

Фирманинг балансининг кўрсаткичлари

БАЛАНС	
АКТИВ	ПАССИВ

⁹ «Кредиторнинг ўз пулларини қайтариб олиш ҳуқуқи чегараланган, лекин акциядорларникига қараганда кам, чунки (кредиторларда) назорат қилишнинг *билвосита, номуайян* усуллари мавжуд» (Стиглиц Дж. Кредитные рынки и контроль над капиталом. ~ МЭиМО, 1989, № 6, с. 46~47).

<p>Нақд пул Осон сотиладиган қимматли қоғозлар Дебиторлар ҳисобварақлари: тижорат Заҳиралар: хомашё Заҳиралар: тугалланмаган ишлаб чиқариш Заҳиралар: тайёр маҳсулот Жами заҳиралар Бўлажак даврлар харажатлари Бошқа айланма активлар Жами айланма активлар Бинолар, иншоотлар ва жиҳозлар Асосий жиҳозлар лизинги Амалдаги жиҳозлар лизинги Минус амортизация Жами бинолар, иншоотлар ва жиҳозлар: соф Инвестициялар ва ссудалар Узоқ муддатли қимматли қоғозлар Дебиторларнинг турли ҳисобварақлари Соф активлар Бошқа айланмадан ташқари маблағлар Номоддий активлар Харидларни капиталлаштириш (гудвилл)</p>	<p>Тўланадиган векселлар Тўланадиган ҳисобварақлар: тижорат Бошқа жорий мажбуриятлар Жами жорий операцион мажбуриятлар Жорий узоқ муддатли қарздорликнинг бир қисми Бўлажак даврлар даромадлари Узоқ муддатли кредитлар: таъминланмаган Узоқ муддатли кредитлар: таъминланган Сармоя лизинги бўйича мажбуриятлар Операцион лизингнинг ҳозирги қиймати Бошқа жорий мажбуриятлар Жами узоқ муддатли мажбуриятлар Субординацияланган қарздорлик Қисқа муддатли пенсия мажбуриятлари Тўлаш муддати кечиктирилган солиқ тўловлари</p>
<p><i>Жами асосий воситалар</i> Ж а м и а к т и в</p>	<p align="center">Ж а м и п а с с и в</p> <p align="center">ЎЗ САРМОЯСИ</p> <p>Тўлаш муддати кечиктирилган солиқ тўловлари Шуъба корхоналарда ташқи сармоя Имтизли акциялар Оддий акциялар Тақсимланмаган фойда Сармоядорлардан сотиб олинган акциялар</p> <p align="center">Жами хусусий сармоя УСТУНДАГИ ЖАМИ</p>

<p>ДАРОМАДЛАР ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТ</p>	
<p><i>Соф сотувлар (тушумлар)</i> Сотилган товарларнинг таннарни (минус амортизация) Амортизация ажратмалари</p> <p><i>Ялпи фойда</i> Сотиш харажатлари Маъмурий-бошқарув харажатлари Раҳбар ходимларни мукофотлаш Бошқа операция харажатлари</p> <p><i>Операцион даромад</i> Бошқа операциядан ташқари харажатлар Тўланган фоизлар</p>	

Олинган фоизлар
 Корхоналарни ёпиш ва ҳисобдан чиқариш
 Капитал қўйилмалардан даромадлар

Солиқлар тўлангунча фойда

Даромад солиғи
 Давом этаётган операциялардан даромад
 Тўхтатилган операциялардан соф фойда
 Корхонани сотишдан фойда (зарар)
 Фавқулодда даромадни олгунча даромад (зарар)
 Фавқулодда даромад
 Соф фойда

$$I_3 = \frac{\text{«Дебиторлар ҳисобварақлари: тижорат»}}{\text{«Тўланадиган ҳисобварақлар: тижорат»}}$$

$$I_4 = \frac{\text{«Дебиторлар ҳисобварақлари: тижорат»}}{\text{«Жами айланма маблағлар»}}$$

Ўзаро боғлиқ корхоналар томонидан ташкилот устидан назорат даражасини аниқлаш учун (масалан рекомбинацияланган мулкнинг мавжудлиги ҳақидаги гипотезани текширишда) I_1^i хилидаги индексни (суратда – «Тўланадиган ҳисобварақлар») I_3 дебиторлик қарздорлиги индекси ва I_4 коэффиценти билан мувофиқлаштириш зарур. Агар I_1^i индексининг миқдори ўзаро боғлиқ корхоналарнинг имтиёзли ҳолати ҳақида тасаввур қилиш имконини берса, у ҳолда I_3 ва I_4 индекслари корхонанинг ўзаро боғлиқ корхоналар устидан назорат даражасини ва ўзаро боғлиқ корхоналарнинг корхона устидан назорат даражасини аниқлайди. Ушбу индексларнинг қўлланилиши М1 пул агрегатининг реал товар массасига мос келмаслигининг оқибати¹⁰ сифатидаги тўламасликлар ва корхоналар ўртасидаги товар кредитининг шакли сифатидаги тўламасликлар ўртасида чегара ўтказиш имконини беради.

$$I_5 = \frac{\text{«Тақсимланмаган фойда»}}{\text{«Жами хусусий сармоя»}} ;$$

(«Маъмурий-бошқарув харажатлари» +
 «Раҳбар ходимларни мукофотлаш»)

¹⁰ М1 пулларнинг миқдорий тенгламаси $MV=PY$ асосида шисоблаб чиқилади, бу ерда М - пул агрегати, V – пул муомаласининг тезлиги, P – нархлар даражаси ва Y – реал даромад.

$$I_6 = \frac{\text{«Ялпи фойда»}}{\text{«Ялпи фойда»}}$$

I_5 индекси акциядорларнинг акциядорлик жамиятидаги қолдиқ даромадни олиш ҳуқуқидан фойдаланиши самарадорлигини таҳлил қилиш учун таклиф этилади. Агар тадқиқ этилаётган фирманинг баланси асосида ҳисоблаб чиқилган ушбу индекс тармоқ ёки корхоналар гуруҳлари бўйича ўртача индексдан анча кичик бўлса, у ҳолда расмий мулкдорлар «агентлар» - менежерларнинг оппортунистик хатти-ҳаракатлари эҳтимолига эътиборни қаратиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Менежерларнинг оппортунизмини, масалан, даромадлар тўғрисидаги ҳисоботда «Маъмурий-бошқарув харажатлари» моддасининг ошириб кўрсатилиши ҳолатлари тасдиқлайди, чунки кўпинча менежерлар ўз даромадини пул шаклида кўпайтириш имкониятидан маҳрум бўладилар. Шунинг учун I_6 индекси I_5 индексининг табиий тўлдирувчиси ҳисобланади.

$$I_7 = \frac{\text{«Нақд пулда тўланган дивидендлар»}}{\text{«Солиқлар тўланганидан сўнг фойда»}} ;$$

$$I_8 = \frac{\text{«Жорий операция харажатлари»}}{\text{«Солиқлар тўлангунича фойда»}} .$$

Мазкур индекслар фирманинг мақсадли функциясини таҳлил қилиш ва, ўз навбатида, унинг реал «принципал»ини аниқлаш учун мўлжалланган. Бир акцияга даромадни кўпайтириш гепотезасини текшириш учун («принципал» - акциядорлар) I_7 дивидендларни тўлаш коэффиценти қўлланилади (нақд пуллар ҳаракати ҳақидаги ҳисоботдан «Нақд пулда тўланган дивидендлар» моддаси). Бунда I_7 коэффицентини динамикада кўриб чиқиш лозим – фақат унинг бир неча ҳисобот даврларидаги ижобий динамикаси фирманинг бир акцияга даромадни кўпайтириш мақсадини кўзлаганлигидан далолат беради. Иккинчи томондан, корхонанинг омон қолишга йўналтирилиши даражаси солиқлар тўлангунга қадар фойданинг барқарор энг кам миқдори чоғида жорий операция мажбуриятлари ва умуман пассивнинг ўзаро нисбати динамикаси (ошиш томонга) асосида баҳоланади.

«Сотилган товарларнинг таннари»

$$I_9 = \frac{\text{«Заҳиралар: хомашё»} + \text{«Заҳиралар: тугалланмаган ишлаб чиқариш»}}{\text{«Заҳиралар: хомашё»} + \text{«Заҳиралар: тугалланмаган ишлаб чиқариш»}} ;$$

$$I_{10} = \frac{\text{«Жами айланма активлар»}}{\text{«Жами айланма активлар»}}$$

I корхонаси мисолида биз шунга амин бўлдикки, хомашё ва тугалланмаган ишлаб чиқариш заҳираларининг даражаси фирма ичида ахборот оқимларини ташкил этиш ва бўлинмалар фаолиятини горизонтал

мувофиқлаштириш самарадорлигини акс эттиради. Шундай қилиб, захираларнинг айланувчанлиги ва даражаси коэффициентлари фирма ички тузилишининг нисбий устунликлари (камчиликлари)дан далолат бериб турибди.

$$I_{11} = \frac{\text{«Бинолар, иншоотлар ва жиҳозлар»}}{\text{«Жами асосий воситалар»}} ;$$

$$I_{12} = \frac{\text{«Номоддий активлар»}}{\text{«Жами асосий воситалар»}} ;$$

$$I_{13} = \frac{\text{«Жами айланма активлар»}}{\text{«Жами жорий операция мажбуриятлари»}} ;$$

$$I_{14} = \frac{\text{«Нақд пуллар»} + \text{«Осон сотиладиган кимматли қоғозлар»} + \text{«Дебиторлар ҳисобварақлари»}}{\text{«Жами жорий операция мажбуриятлари»}} .$$

Активларнинг ўзига хослик даражаси активнинг қуйидаги моддаларини таққослаш ёрдамида баҳоланади «Бинолар, иншоотлар ва жиҳозлар» (жойлашиш ўрни бўйича ўзига хослик ва технологик ўзига хослик) ва «Номоддий активлар» (товар белгилари). Активларнинг ўзига хослиги даражаси ҳақида ликвидлилик коэффициентларини ноанъанавий талқин этишни таклиф қилган ҳолда тасаввурга эга бўлиш мумкин – ликвидлиликнинг жорий (I_{13}) ва «тез» (I_{14}) коэффициентлари қанчалик юқори бўлса, фирманинг активлари шунчалик кам ўзига хослик даражасига эга.

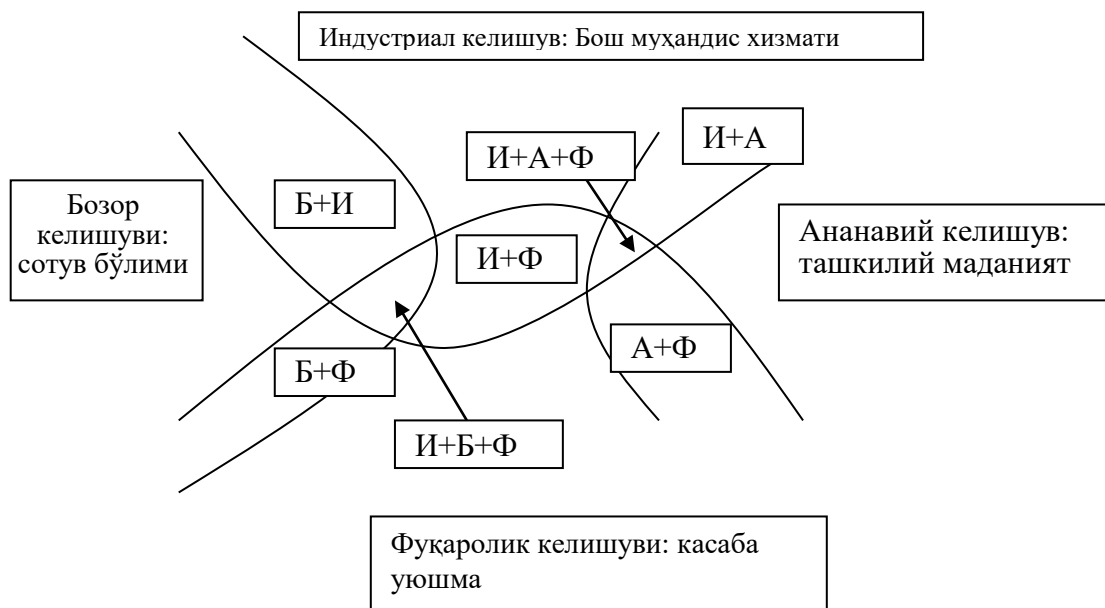
10.3. Фирма ичидаги низоларни таҳлил қилиш ва уларни келишувлар назарияси асосида ҳал этиш

Ташкилотни амалий таҳлил қилишга келишувлар назарияси ҳам ўз улушини қўшади. Унинг ёрдамида ташкилот ичидаги низолар табиатини, оптимал шартнома назарияси ва трансакция харажатлари назариясининг тарафдорлари таклиф этганидек, «принципал» ва «агент» манфаатларининг қарама-қарши қўйилишига йўйиш мумкин эмас. Келишувлар назарияси ташкилот тузилмасининг *мураккаблигидан* келиб чиқади – у турли хилдаги келишувлар унсурларини ўз ичига олади. Одатда, ҳар қандай ташкилотнинг фаолият кўрсатиши камида қуйидаги келишувлар императивига жавоб бериши лозим: бозор, индустриал, анъанавий, фуқаролик, ижодий фаолият ва ижтимоий фикр. Ҳар қандай ташкилот, ҳатто фойда кўрмай ишлаётган корхона ҳам, ўзининг даромадларини харажатларга мувофиқлаштириши ва ўзининг

молиявий мажбуриятларини бажариши зарур (бозор келишувининг унсурлари). Ҳар қандай ташкилотни бошқаришда меҳнатни илмий ташкил қилиш ва, ўз навбатида, индустриал келишув унсурларидан фойдаланилади. Ташкилот ичида ўзининг алоҳида маданияти, эскилик тўпламининг шаклланиши унинг фаолиятида анъанавий келишувлар унсурларининг пайдо бўлганлигидан далолат беради. Ташкилотда «агентлар» бирлашган манфаатлари - касаба уюшмаси вакилининг иштироки, шунингдек ташкилот *ички* ҳаётининг меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига бўйсунishi фуқаролик келишуви импертивини ўзида акс эттиради. Ташкилотнинг ишбилармонлик доираларидаги обрўси ёки истеъмолчилар ўртасида унинг товар белгисининг машҳурлиги бизни ижтимоий фикр императивига амал қилишга ундайди. Ва ниҳоят, кенг маънодаги инновацияларга интилиш (янги товар ёки хизматлар ишлаб чиқаришдан тортиб то ташкилий тузилмани оптималлаштиришгача) ташкилотнинг фаолият кўрсатишида ижодий фаолият императивини акс эттиради. Шундай қилиб, ташкилот асосида турли императивлар ўртасидаги *низолар* ётади.

Келишувлар назариясининг устунлиги нафақат ташкилот фаолият кўрсатиши жараёнида юзага келадиган низоларни озми ёки кўпми мунтазам ёритишдан иборат, балки у муросанинг турли кўринишларини таҳлил қилиш асосида низоларни ҳал этиш вариантларини ҳам таклиф этади. Масалан, корхона раҳбари, ишлаб чиқариш жараёнини оқилона ташкил этиш ҳисобидан истеъмолчиларга таклиф этилаётган маҳсулот нархини пасайтиришни кўзлаган ҳолда, бош муҳандис (индустриал келишув) ва сотув бўлими (бозор келишуви) хизматларининг манфаатлари ўртасидаги низони ҳал этиш йўлини қидириши лозим. «Фордизм» тамойилларидан бири индустриал ва бозор келишувлари ўртасидаги муросанинг бундай кўринишини шундай изоҳлайди: ишлаб чиқаришни конвейерли ташкил этиш асосида ишлаб чиқариладиган машиналар таннархини пасайтириш, сотувни рағбатлантириш ва ҳатто истеъмолнинг янги стандартини ташкил этиш имконини беради: «автомобиль - даҳмаза эмас, балки ҳаракатланиш воситаси».

Француз ишлаб чиқарувчисининг «Погребок Аффиуа» янги пишлоқ навини ишлаб чиқариш тўғрисидаги қарори муросанинг янада мураккаб кўринишига мисол бўлади. Ушбу қарор анъанавий рецептлар, замонавий технологиялардан фойдаланиш ва пишлоқнинг ушбу хили кўп сонли совринлар билан тақдирланадиган нуфузли танловларда иштирок этиши асосида истемолчининг нозик дидли талабларини қондиришга уриниш таъсири остида қабул қилинган эди. Мазкур корхона фаолият кўрсатишини белгилаб берувчи бозор, анъанавий, индустриал келишувлар ҳамда ижтимоий фикр тўғрисидаги келишув муросаси кўзга ташланиб турибди (10.2-расм.).

10.2-расм. Келишувлар назарияси бўйича таҳлил

Ҳар қандай корхона учун юзага келадиган муаммоларни унинг ёрдамида идентификациялаш ва уларни ҳал этиш йўллари излаш йўналишларини белгилаш осон бўладиган ўзига хос келишувлар «харитасини» тузиш мумкин. Келишувлар назарияси нуқтаи назаридан ташкилий тузилмани оптималлаштириш ташкилот олдида турган турли императивларни мувофиқлаштиришга ёрдам берувчи муроса тамойилларини кидириб топишдан иборат.

Хулоса

Фақат трансакция харажатларининг миқдорини баҳолашга нисбатан ординалист ёндашув ёрдамида муайян ташкилотлар тузилмасини таҳлил қилиш учун трансакция харажатлари назариясини қўллаш мумкин. Мазкур ёндашув турли шартнома ва ташкилий шаклларда битим тузишда юзага келадиган трансакция харажатлари миқдорини экспертиза йўли билан баҳолаш ёрдамида таққослашдан иборат. Эксперт баҳоларидан ташқари, ташкилотнинг бухгалтерия ҳисоботи ҳам ахборот манбаи бўлиб хизмат қилиши мумкин. Ўз навбатида, келишувлар назарияси ташкилотларни миқдорий жиҳатдан эмас, балки сифат жиҳатдан таҳлил қилишга ўз улушини қўшади. Унинг асосида ташкилот ичида юзага келадиган низолар табиатини изоҳлаш ва унинг тузилишини трансакция харажатлари мезони бўйича эмас, балки низоларнинг кескинлигини пасайтириш мезони бўйича оптималлаштириш мумкин.

Таянч сўзлар ва иборалар

Трансакция харажатлари, фойдалиликни ўлчаш, шартномаларни қиёслаш, харажатлар хиллари, фирма баланси, даромадлар тўғрисида ҳисобот, фирма ичидаги низолар, индустриал бозор, анъанавий ва фуқаролик келишувлари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Трансакция харажатлари ва фойдалиликни ўлчашнинг ўзига хос жиҳатларини тушунтиринг.
2. Шартноманинг қиёсий устунликлари нималарда намоён бўлади?
3. Трансакция харажатлари таркибининг ахборот базаси қандай ҳужжатларда мужассамланган?
4. Фирма баланси қандай мақсадда таҳлил қилинади ва бунда қандай индекслар ҳисоблаб чиқилади?
5. Келишувлар нима учун зарур ва уларнинг қандай йўналишлари мавжуд?

11-БОБ. ФИРМАНИНГ ТАШКИЛИЙ-ҲУҚУҚИЙ ШАКЛИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

11.1. Мулкӣ ҳуқуқларнинг тавсифланиши

11.2. Ташкилий-ҳуқуқий шаклни танлаш мезонлари

11.3. Ташкилий-ҳуқуқий шакл фирманинг стратегияси ҳақидаги ахборот манбаси сифатида

11.1. Мулкӣ ҳуқуқларнинг тавсифланиши

Мулкчилик ҳуқуқлари назарияси ҳар қандай ташкилотни мулкчилик ҳуқуқларининг иштирокчилари ўртасида тақсимланишини белгилаб берувчи шартномага олиб келади. «Фирма» атамаси шартнома келишувлари асосида фаолиятни ташкил этишнинг қисқартирилган таърифи ҳисобланади. Коуз теоремасига мувофиқ эркин алмашув натижасида эришилган ҳуқуқлар тақсимоти энг оптимал вариант (трансакция харажатлари нолга тенг) бўлиб, ўзаро ҳамкорлик иштирокчилари уни ўзгартиришдан манфаатдор эмаслар. Шу сабабли ташкилий тузилмани амалий таҳлил қилиш учун мулкчилик ҳуқуқлари назариясини қўллашга бўлган қизиқиш шу билан шартланганки, ҳақиқатда трансакция харажатлари нолга тенг эмас, демак, ҳуқуқлар тақсимоти ресурслардан фойдаланиш самарадорлигига таъсир кўрсатади. Мулкчилик ҳуқуқлари назарияси ташкилот фаолиятининг ўзига хослигига қараб мулкдорлар ўртасида ҳуқуқлар тақсимотининг энг оптимал вариантини танлашга ёрдам беради. Бундан ташқари, корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли тўғрисидаги маълумотлар асосида шерикни танлаш имконияти очилади.

11.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодексида мулкӣ ҳуқуқларнинг тавсифланиши

	Шахс	Улушли мулк	Биргаликдаги мулк	Давлат
Эгалик қилиш ҳуқуқи	154,207	219	225	
Фойдаланиш ҳуқуқи	154,207	219	225	
Тасарруф этиш ҳуқуқи	154,207	218	225	179,180
Хўжалик юритиш ҳуқуқи				176
Тезкор бошқариш ҳуқуқи				178

У ёки бу ташкилий-ҳуқуқий шаклга хос бўлган ҳуқуқлар тақсимоти Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексининг «Юридик шахслар» деб номланувчи 4-бобида қайд этилган меъёрлар билан белгиланади. Юридик шахсларни ташкил этишнинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари *de facto* мулк ҳуқуқининг турли иқтисодий субъектларга тегишли алоҳида ҳуқуқларга ажратилишига йўл қўяди. Мисол тариқасида ташкилий-ҳуқуқий шаклни ёритувчи ҳуқуқлар тўпламининг айрим жиҳатларини куйидаги жадвал орқали ҳавола этамиз, унда турли ҳуқуқларнинг тегишлилиги Фуқаролик кодексининг тегишли моддасида белгиланган.

Улушли мулк ҳуқуқи эса куйидаги субъектлар ўртасида тақсимланади: унинг иштирокчилари, иштирокчиларнинг умумий йиғилиши, ижро этувчи

орган ва давлат. Қонунда қайд этилган ҳуқуқларнинг бундай тақсимланиши иқтисодий фаолиятни таъминлаш нуқтаи назаридан қанчалик оптималлигига оид саволга жавоб бериш учун ташкилий-ҳуқуқий шаклни танлаш мезонларидан фойдаланиш мумкин.

11.2. Ташкилий-ҳуқуқий шаклни танлаш мезонлари

Ташкилий-ҳуқуқий шаклни танлаш мезонлари сифатида қуйидаги ёндашувлар қўлланилади.

➤ Мулкӣ ҳуқуқларнинг тафсирланиш (аниқ ва бир хил маънода белгиланиш) даражаси.

➤ Эгалик қилиш ва қолдиқ қийматни олиш ҳуқуқларининг иқтисодий субъектлараро тақсимланиши.

➤ Ҳуқуқлар тўплами доирасини ўзгартиришга нисбатан чекловлар мавжудлиги.

➤ Мулкӣ ҳуқуқ триадасининг турли иқтисодий субъектларга («Принципал» ва «агент») тегишлилиги.

➤ Хатарларни бўлиш ва ўтказиш даражаси.

➤ Сармояни жамғариш даражаси.

1. Мулкӣ ҳуқуқларнинг тафсирланиш (аниқ ва бир хил маънода белгиланиш) даражаси.

Тафсирлаш даражаси жуда муҳим, чунки Коуз теоремасига мувофиқ ресурсларнинг иккита самарали аллокацияси омилидан бири ҳуқуқларни тафсирлашнинг тўлиқлигидан иборат. Иккинчи томондан, ҳуқуқлар эгасини аниқ белгиламаслик ёки мулк ҳуқуқининг йўқолганлиги ресурслардан самарали фойдаланишга қизиқтиришга тўсқинлик қилади. Улушли мулкда барча ҳуқуқлар эгалари аниқ ва бир хил маънода белгиланган, қолдиқ қийматни олиш ҳуқуқи ва устав сармоясидаги улушнинг мерос бўйича ўтиши ҳуқуқи бундан мустасно. Давлат суд органлари орқали ҳамма вақт «қонунни бир неча марта ёки қўпол бузганлик» учун юридик шахсни тугатишнинг ташаббусчиларидан бири ҳисобланишини ҳисобга олган ҳолда, тафсирлаш билан боғлиқ ягона муаммо устав сармоясидаги улушнинг мерос бўйича ўтиши ҳуқуқининг эҳтимолий «йўқолиши»дан иборат.

2. Эгалик қилиш ва қолдиқ қийматни олиш ҳуқуқларининг иқтисодий субъектлараро тақсимланиши.

Агар мулкдор, яъни ташкилот фаолиятини назорат қилувчи «принципал» бир вақтнинг ўзида қолдиқ қийматни олиш ҳуқуқига ҳам эга бўлса, у ҳолда бу унга ўзининг назорат-бошқарув функцияларини бажаришда ўзини оппортунистик тарзда тутмаслик учун туртки беради. МЧЖ ҳолатида кўриб чиқиладиган иккала ҳуқуқ ҳам иштирокчиларнинг умумий йиғилишига тегишли. Бироқ умумий йиғилишнинг жамоавий табиати самарали назоратга бўлган рағбатларнинг амалийлигини чегаралайди, чунки «чиптасиз» муаммоси пайдо бўлади. Аслида барча иштирокчилар фирманинг фойдали фаолият кўрсатишидан манфаатдор, бироқ шу билан бирга улар назоратни амалга ошириш харажатларини бошқа шахслар зиммасига юклашга интилишади, бунинг натижаси ўлароқ, назорат функциясини *ҳеч ким* бажармайди. Лекин,

улушли мулк ҳолатида унинг иштирокчиларининг сони қонун билан чекланганлиги туфайли «чиптасиз» муаммосининг кескинлиги пасаяди.

3. Ҳуқуқлар тўплами доирасини ўзгартиришга нисбатан чекловлар мавжудлиги.

Ҳуқуқларни алмашишга чекловлар масаласи Коуз теоремаси нуқтаи назаридан ҳам муҳим: трансакция харажатларидан ташқари яна қандай омиллар ҳуқуқларнинг улардан энг кўп манфаатдор бўлган мулкдорлар қўлига ўтишига тўсқинлик қилади? Масалан, ҳуқуқларни жисмоний ва юридик шахсларнинг алоҳида тоифаларига (норезидентларга, банк тузилмаларига, исталган бошқа учинчи шахсларга) топширишдаги ҳамда ҳуқуқлар тўпламининг конфигурациясини тубдан ўзгартиришдаги қонуний чекловлар. Улушли мулк доирасида ҳуқуқлар билан алмашиш учун чекловлар уставда қайд этилиши ва иштирокчиларнинг ўз улушларини умуман учинчи шахсларга ва хусусан меросхўрларга ўтказиш ҳуқуқига тааллуқли бўлиши *мумкин*. Фуқаролик Кодексида улушли мулкка эга бўлган субъектларнинг турли вариантлари “тижорат ташкилотлари” (58-69-модда) бандида келтирилган. Қонун улушли мулк субъектлари учун ҳуқуқлар тўпламининг конфигурациясини ўзгартириш учун энг кам тўсиқларни белгилайди.

4. Мулкый ҳуқуқ триадасининг турли иқтисодий субъектларга («Принципал» ва «агент») тегишлилиги.

Бундай муаммо эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқлари турли субъектларга тегишлилиги билан боғлиқ. Барча учта ҳуқуқ турли субъектларга тегишли бўлган ҳолатда «принципал-агент» муаммоси иккита даражада пайдо бўлади: мулкдорлар ва менежер (бошқарувчи) ўртасидаги муносабатларда ҳамда менежер ва бевосита ижро этувчи (ходим) ўртасидаги муносабатларда. «Принципал-агент» муаммоси кўплаб усуллар ёрдамида ҳал этилиши мумкин – «агентлар»нинг фирма фаолиятининг натижаларида иштирок этишдан тортиб то «принципал» томонидан «овоз бериш» ва «чиқиш» ҳуқуқидан фойдаланилишигача. Улушли мулк субъект ҳолатида «принципал-агент» муаммоси иштирокчиларнинг умумий йиғилиши («принципал») ва ижро этувчи орган («агент») ўртасидаги ўзаро муносабатларда пайдо бўлади. Акциядорлик жамиятидан фарқли ўлароқ, маъсулияти чекланган жамият (МЧЖ)да «агент»га босим ўтказиш варианты сифатида «чиқиш» мумкин эмас, чунки устав сармоясининг суммасига фонд бозорида котировка қилинадиган акциялар чиқарилмайди. Ҳар йиллик аудиторлик текширувлари ва ишларни юритиш натижалари тўғрисидаги маълумотларнинг чоп этилиши мажбурий эмаслиги туфайли умумий йиғилишнинг самарадорлиги ҳам катта эмас.

5. Хатарларни бўлиш ва ўтказиш даражаси.

Ҳуқуқлар тўпламининг конфигурацияси унинг қарорлар қабул қилиш (тасарруф этиш ҳуқуқи) ва хатарни қабул қилиш (қолдиқ қийматни олиш ҳуқуқи) функцияларига бўлинишини ёки ушбу тўпламнинг битта мулк ҳуқуқи субъектининг қўлида бўлишини назарда тутаяди. Биринчи ҳолатда хатарнинг *хежирланиши*, яъни унинг менежер елкасидан мулкдор елкасига ўтиши ўрин тутаяди. Хежирлаш хатарга камроқ қарши бўлган иқтисодий субъектлар

хатарини қабул қилиш функциясига ихтисослашувни назарда тутди. Сўнгра, хатар кўплаб мулкдорлар ўртасида бўлиниши ва, боз устига, маълум миқдор (масалан, устав сармоясига қўшилган улуш миқдори) билан чегараланган бўлиши мумкин. Хатарни бўлиш ва ўтказиш тамойиллари дастлаб фаолиятининг бошидан соф иқтисодий фаолиятга йўналтирилмасдан, балки ижтимоий (диний, таълим, ўзини ўзи бошқариш) фаолиятни молиялаш билан шуғулланган корпорациялар доирасида амалга оширилган эди.

МЧЖда ҳам хатарни ўтказиш (жамият иштирокчиларига), ҳам хатарни бўлиш ва чегаралаш (барча иштирокчилар ўзлари киритган улушларнинг қиймати доирасида зарар кўриш хатарига эга) механизмлари амал қилади. МЧЖнинг ягона камчилиги – унинг иштирокчилари сонининг қонун билан чекланганлиги, бу ҳол ушбу ташкилий-ҳуқуқий шаклни акциядорлик жамияти билан солиштирилганда кам жозибали қилади.

6. Сармояни жамғариш даражаси.

Мазкур ташкилий-ҳуқуқий шакл сармоянинг кам трансакция харажатлари билан тўпланишини таъминлашга қодирми? Бу ерда ҳам очик акциядорлик жамияти идеал ҳисобланади, чунки унда устав сармоясини ошириш акциядорлар умумий йиғилишининг қарори асосида қўшимча акцияларни чиқариш ҳисобидан амалга ошади. МЧЖда сармояни жамғариш жараёни, юқори трансакция харажатлари билан боғлиқ бўлмаса-да (устав сармоясини ошириш учун умумий йиғилишнинг қарори етарли), МЧЖ иштирокчиларининг энг кўп сони қонун билан чекланганлиги туфайли, чегараларга эга.

Юқорида таклиф этилган мезонлар ёрдамида ўн битта ташкилий-ҳуқуқий шаклларни таққослаймиз. Ушбу мезон бўйича энг оптимал ташкилий-ҳуқуқий шаклни бир балл билан, энг кам оптимал шаклни эса ўн бир балл билан қайд этган ҳолда ташкилий-ҳуқуқий шаклларни олти мезоннинг ҳар бири бўйича сафга тузиб чиқамиз (11.2-жадвал). Бундай эксперт баҳолари шартли бўлгани ҳолда, улар очик акциядорлик жамияти (ОАЖ) (камида 19 балл) ва хусусий корхона (деҳқон ва фермер хўжаликлари) (25-28 балл)нинг устунликларини ҳамда тезкор бошқарув ҳуқуқига (кўпи билан 54 балл) ва хўжалик юритиш ҳуқуқига эга бўлган (52 балл) унитар корхоналарнинг самарасизлигини тасдиқлаб турибди.

11.2-жадвал

Иқтисодий субъектларнинг турли мезонларда баҳоланиши

Ташкилий-ҳуқуқий шакл	Мезонлар					
	1	2	3	4	5	6
Хусусий корхона	1	1	1	1	11	11
Ишлаб чиқариш кооперативи	4	2	9	2	10	10
Очик акциядорлик жамияти	2	8	2	5	1	1
Ёпиқ акциядорлик жамияти	3	7	3	9	2	2
Шуъба корхона	9	9	4	6	3	3
Масъулият чекланган жамият	5	5	5	8	6	4
Қўшимча масъулиятли жамият	6	6	6	7	7	5
Тезкор бошқарув ҳуқуқига эга бўлган унитар корхона	11	10	11	11	5	6

Хўжалик юритиш ҳуқуқига эга бўлган унитар корхона	10	11	10	10	4	7
Фермер хўжалиги	2	2	1	2	10	11
Дехқон хўжалиги	1	1	1	1	11	10

11.3. Ташкилий-ҳуқуқий шакл фирманинг стратегияси ҳақида ахборот манбаси сифатида

Ташкилий-ҳуқуқий шакл нафақат фирманинг ташкилий тузилиши ҳақидаги, балки шартномани амалга ошириш жараёнидаги эҳтимолий хатти-ҳаракати ҳақидаги ахборотни ҳам ўзида мужассам этади. Шу нуқтаи назардан ташкилий-ҳуқуқий шаклни таҳлил қилиш битимни амалга ошириш учун шерикни танлашда фойдали ҳисобланади. Бошқа шартларда (активларнинг ўзига хослик даражаси, битимнинг мураккаблик даражаси) битимнинг яқуни унинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини белгилаб берувчи контрагент хатти-ҳаракатининг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ. Янада аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, контрагентнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини билиш битимни амалга оширишда гаровнинг мавжудлиги ҳамда мулкнинг расмий ва ҳақиқий таркибларини мувофиқлаштириш қанчалик мумкинлиги ҳақида ахборот олиш имконини беради. Сўнгги жиҳат мулоқотларни юритиш ва шартномани бажариш шартларини фирманинг *расмий* эгалари билан мувофиқлаштиришнинг самарасизлиги туфайли муҳим, бунда шартномани бажариш корхонани *ҳақиқий* назорат қилувчи инсонларнинг ҳаракатларига боғлиқ.

Гаров шакллари. Шартнома мажбуриятларининг бажарилишини кафолатлаш учун битим томонлари анъавий тарзда гаровдан фойдаланади. Пул шаклидаги гаровни битимни тузиш вақтида томонлардан бири, мабода шартнома бекор қилинган ёки у керакли тарзда бажарилмаган тақдирда, иккинчи томоннинг йўқотишларини қоплаш учун тўлайди. Мулк ҳуқуқи назариясининг атамаларида ундириб олиш кўринишида жавобгарликни ўтказиш юз беради. Масалан, банк томонидан кредит берилаётганда, у одатда кредитнинг қайтарилиши ва у бўйича фоизлар тўланишининг кафолати сифатида гаров киритилишини талаб қилади. Битим шартларидан қатъи назар пул шаклидаги гаров миқдорини ҳисоблаб чиқиш осон, бунда ягона муаммо шартноманинг тўлиқсизлигида ва, демак, гаровни бегоналаштиришнинг қонунийлиги хусусида низолар келиб чиқишининг муқаррарлигида. Шунинг учун шартнома томонларининг ихтисослашган гаровни биргаликда барпо этишини назарда тутувчи натура шаклидаги гаров (ушбу гаров ҳақида шартномада келишилмасада) анча самарали. Масалан, имкониятли харидор нафақат маҳсулотни сотиш тармоқларига эга, балки уни ишлаб чиқариш ва унга сотувдан кейин хизмат кўрсатиш харажатларининг бир қисмини ҳам ўз зиммасига олади.

Фирма томонидан мажбуриятлар бажарилмаган тақдирда, Фуқаролик кодекси меъёрларига мувофиқ унинг мулкдорлари зиммасида бўладиган жавобгарлик улуши шартнома шартларида кўрсатилмайдиган гаровнинг яна

бир шакли ҳисобланади. МЧЖ, ЁАЖ ва ОАЖ ҳолатларида бундай жавобгарлик *устав сармоясининг миқдори билан* чегараланади, бунда, ушбу ташкилий-ҳуқуқий шакллардан ҳар бирининг муассислари сонига нисбатан чекловларни ҳисобга олган ҳолда устав сармоясига нисбатан энг кичик талаблар МЧЖда, энг катта талаблар ОАЖда қўйилади.

Қолган ташкилий-ҳуқуқий шакллар учун мулкдорларнинг анча катта ҳажмдаги жавобгарлиги кўзда тутилган. Бу ерда *de facto* гаров сифатида *муассисларнинг мол-мулки* иштирок этади, унинг миқдори мулкдорлар томонидан киритилган ҳиссаларнинг ёки уларга тегишли акцияларнинг қиймати билан чегараланмайди. Тўлиқ ширкат иштирокчилари зиммасига юклатиладиган мажбуриятлар ҳажми энг катта, чунки гаров ролини унга тегишли барча мол-мулк бажаради. Ишончга асосланган ширкат (коммандит ширкат)да ўртоқлардан ташқари фақат ўзлари киритган ҳиссаларнинг суммалари доирасида зарарлар кўриш хатарини ўз зиммасига олувчи коммандитистлар ҳам мавжуд. Қўшимча масъулиятли жамиятда иштирокчилар ўзининг барча мол-мулки билан эмас, балки барча учун баравар бўлган, улар ҳиссалари қийматининг карраси миқдорида жавобгарликка эгалар. Ишлаб чиқариш кооперативининг асосида ҳам худди шундай тамойил ётади. Тезкор бошқариш ҳуқуқига асосланган унитар корхона шакли мулкдор – давлат ёки маҳаллий ҳокимият органлари томонидан унинг мажбуриятлари юзасидан ўз мулки билан субсидиар жавобгарликка эга бўлишини назарда тутаяди. Шўъба хўжалик жамияти ҳолатида ҳам худди шундай тамойил, лекин фақат «принципал» (бошқа хўжалик жамияти ёки ширкат) кўрсатмаларини бажариш йўлида амалга оширилган битимларга нисбатан қўлланилади. Таъкидлаш лозимки, бу ерда муассисларнинг мол-мулки шаклидаги гаровнинг миқдори эмас, балки мулкдорнинг фирма фаолияти учун ўз мол-мулки билан жавоб бериши факти билан барпо этиладиган шартнома мажбуриятларини бажаришга ундовчи омиллар муҳим. Бундай омиллар тўлиқ ширкатда энг кучли ва МЧЖ, ЁАЖ ва ОАЖда – энг кам (11.1-расм.)

Тўлиқ ширкат	Коммандит ширкат	Қўшимча маъсулиятли жамият	Ишлаб чиқариш кооперативи	ЁАЖ, ОАЖ, МЧЖ
--------------	------------------	----------------------------	---------------------------	---------------

11.1-расм. Мажбуриятни бажаришдан рағбатланиш интенсивлиги

Муассислар нуфузини ва корхонанинг товар белгисини пулда баҳолаш битимни амалга оширишда имплицит иштирок этувчи гаровнинг навбатдаги шакли ҳисобланади. Бу асосан тижорат доираларида, шу жумладан имкониятли шериклар ҳамда ўзи ишлаб чиқарадиган товарлар ва хизматларнинг истеъмолчилари ичида иштирокчиларнинг ва умуман фирманинг нуфузига боғлиқ. Бу ерда асосий тушунча - товар белгисининг капиталлаштирилган қиймати: фирма ўзига тегишли товар белгиларининг қийматини сақлаб қолишга интилади. Шундай қилиб, нуфузни ушлаб туриш фақат ижтимоий санкцияларга боғлиқ бўлмай қолади. Нуфуз бозор нархига эга бўлади, чунки у

ўзида имкониятли шерикнинг ишончилиги ва унинг ҳаракати стратегияси ҳақида кўшимча ахборотни мужассамлаштиради. Боз устига, иқтисодий субъект ёки фирма кўпинча реклама харажатлари шаклидаги нуфузни барпо этиш учун тўлашга тайёр.

Реклама – имкониятли харидорларга сотувчилар ҳақида билимлар бериш усули. Табиийки, бу восита билимларни бериш учун оғзаки маъруза ўрнига китобдан фойдаланиш билан таққосланадиган хабардор бўлмасликни тугатиш учун жуда муҳим. Реклама институтнинг мувоффақиятли эволюциясига мисол бўлиб, эгасизлантирилган ўзаро таъсир кўрсатиш режимида норасмий институтнинг устунлигини – нуфузни сақлашга ёрдам беради.

Айрим корхоналарнинг, биринчи галда тўлиқ ширкат ва ишончга асосланган ширкатнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли ижтимоий нуфузни бозор товар белгисига айлантириш учун замин яратади. Ҳақиқатдан ҳам, тўлиқ ширкат ва ишончга асосланган ширкатнинг фирма номи барча тўлиқ ўртоқларнинг ёки «ва компания» (& Co) сўзлари кўшимча қилинган ҳолда камида битта тўлиқ ўртоқнинг номини ўзида мужассамлантириши керак. Шунинг учун хўжалик ширкатлари тижорат соҳасидаги шериклар сифатида энг жозибали, чунки битим тузишда гаров сифатида улар билан нафақат муассисларнинг шахсий мол-мулки, балки уларнинг товар белгиси шаклидаги ижтимоий нуфузи иштирок этади. Шу муносабат билан хўжалик ширкатларига солиқ имтиёзлари ва рўйхатга олишдаги имтиёзларни бериш асосли ҳисобланади. Корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шаклига қараб қонунга бўйсунтириш нархини табақалаш шартнома маданиятининг ошишига ва ўз навбатида, трансакция харажатларининг пасайишига кўмаклашган ҳолда иқтисодиётни давлат томонидан билвосита тартибга солишнинг самарали воситасига айланиши мумкин.

Мулкнинг расмий ва ҳақиқий таркибларини мувофиқлаштириш шакллари. Ташкилий-ҳуқуқий шакл мулк ҳуқуқлари тўпламининг расмий - қонунда қайд этилган ва ҳақиқий конфигурациясини мувофиқлаштиришнинг эҳтимолий вариантлари ҳақидаги ахборотни ҳам ўзида мужассам этади. Ушбу ахборот рекомбинациялашган мулк асосида фаолият кўрсатувчи ўтиш хилидаги корхоналар (Ў корхоналар)га нисбатан муҳим аҳамият касб этади. Эвристик тарзда ташкилий-ҳуқуқий шакл ва мулк ҳуқуқлари тўпламининг расмий - қонунда қайд этилган ва ҳақиқий таркибларини мувофиқлаштириш эҳтимоли ўртасидаги қуйидаги боғлиқликларни ифодалаш мумкин.

Биринчидан, қонунда ҳуқуқлар қанчалик кам тафсирланган бўлса (1-мезон), «агентлар» (ижроия органи) оппортунизми ва улар томонидан фирманинг фаолияти устидан назорат қилиш функцияларининг ўзлаштирилиши эҳтимоли шунчалик юқори. Иккинчидан, корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли «принципал-агент» муаммосини ҳал этиш механизмларининг қанчалик кам сонидан фойдаланишга йўл қўйса (4-мезон), «Агентлар» томонидан реал назорат қилиш эҳтимоли шунчалик юқори. Масалан, ЁАЖда акциядорларнинг сони анча кўп, бу улар томонидан «овоз бериш» механизмидан фойдаланишда «чиптасиз» муаммосининг келиб чиқишига замин яратади, лекин шу билан бирга ЁАЖ акциялари фонд бозорида

котировка қилинмаслиги туфайли «чиқиш» механизми ҳам ишламайди. Учинчидан, қонунда қайд этилган ҳуқуқларни қайта тақсимлаш трансакция харажатлари қанчалик юқори бўлса, мулкнинг расмий ва ҳақиқий таркибларини мувофиқлаштириш эҳтимоли шунчалик юқори. Шунингдек, тутиш лозимки, у ёки бу ҳуқуққа эгалик қилишдан энг манфаатдор бўлган шахслар пировардида уни қўлга киритади, лекин ошқора эмас, балки хуфёна усул билан. Фонд бозорида, масалан, ОАЖ акциялари билан битимлар тузилишининг фаоллигини кузатиш унда ҳуқуқларни алмашиш билан боғлиқ трансакция харажатларининг миқдорини билвосита баҳолаш имконини беради. Шунингдек, ҳуқуқларни алмашиш бўйича битимларнинг қонуний чекланиши натижасида юзага келадиган трансакция харажатларини ҳам ҳисобга олиш лозим (3-мезон). МЧЖда иштирокчининг улушини сотиб олишнинг имтиёзли ҳуқуқига бошқа иштирокчилар эга, ушбу улушдан учинчи шахс ҳисобига воз кечиш учун эса, бошқа иштирокчилар уни сотиб олишдан бош тортганларидан сўнг, уч ой ўтиши керак. Юқорида айтилганларни умумлаштирган ҳолда таъкидлаш мумкинки, мулкнинг расмий ва ҳақиқий таркибларини мувофиқлаштириш эҳтимоли унитар корхоналарининг иккала хилида, ЁАЖ, МЧЖ ва ОАЖда энг юқори. Айнан ана шундай фирмалар билан ўзаро муносабатларда расмий мулкдорлар томонидан тақдим этиладиган шартномаларнинг бажарилиши кафолатлари етарли эмас ва ҳақиқий мулкдорлар билан «норасмий» шартнома тузиш бўйича кўшимча сабъ-ҳаракалар талаб этилади, бундай мулкдорлар сифатида кўпинча «агентлар» - бошқарувчилар иштирок этади.

Таянч сўзлар ва иборалар

Мулкчилик ҳуқуқларининг тақсимланиши, эгалик қилиш, фойдаланиш, тасарруф этиш, қолдиқ қиймат, мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш, хатарларни бўлиш, сармойани жамғариш, мезонлар, гаров шакллари, мулкнинг расмий ва ҳақиқий таркиби.

Хулоса

Трансакция харажатлари нолга тенг бўлмаган шароитда ҳуқуқлар тўпламини тақсимлаш корхона фаолият кўрсатишининг самарадорлигига таъсир кўрсатади. Демак, Фуқаролик кодексида мустаҳкамланган, у ёки бу ташкилий-ҳуқуқий шакл учун хос бўлган ҳуқуқларнинг тақсимланиши иқтисодий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Мулк ҳуқуқлари турли конфигурацияларининг оптималлик даражасини баҳолаш учун олти мезондан фойдаланилади: (1) қонунда мулк ҳуқуқларининг тафсирланиш даражаси; (2) эгалик қилиш ҳуқуқи ва қолдиқ қийматни олиш ҳуқуқини тақсимлаш; (3) ҳуқуқлар билан алмашиш учун чекловларнинг мавжудлиги; (4) «принципал-агент» муаммосини ҳал этиш вариантларининг сони; (5) хатарларни бўлиш ва ўтказиш даражаси; (6) сармойани жамғариш даражаси. Ушбу мезонлардан фақат

корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шаклига тааллуқли ахборот мавжуд бўлганда битимни амалга ошириш учун шерикни танлашда фойдаланиш мумкин.

Такрорлаш учун саволлар

1. “Имкон сармоя” компаниясининг ижрочи директори билан тузилган шартнома унга йилига 750000 миқдоридаги ҳар йиллик мукофот ҳамда дивидендар тўланганидан сўнг қоладиган 11 фоиз миқдоридаги йиллик фойданинг 2 фоизи тўланишини назарда тутар эди. Менежерларни рағбатлантириш бундай тизимларининг пайдо бўлиши хатарларни бўлиш ва ўтказиш даражаларига қанақа янгиликлар киритади?

2. Омонатчилар олдида ўз мажбуриятларни бажаришга қодир бўлмаган банкларга нисбатан қўзғатилган даъволарни кўриб чиқаётиб, судлар қўйилган суммалар, омонатлар бўйича фоизлар ва ҳатто тўловларни кечиктирганлик учун фоизларнинг омонатчилар фойдасига ундирилиши тўғрисида қарор чиқаради. Агар банкларнинг катта қисми ОАЖ ёки ЁАЖ сифатида қайд этилган бўлса, бундай суд қарорларининг бажарилиши эҳтимоли қандай?

3. Тадбиркорлар ўртасида ўтказилган сўровлар натижаларига кўра улар ошқора ва хуфёна бизнес белгиларини қуйидагича тавсифлашади (рейтингнинг пасайиши тартибидан).

Ошқора бизнес	Хуфёна бизнес
Меҳнат дафтарчаларининг мавжудлиги	«Конверт ичида» иш ҳақи тўлаш
Ҳисоб-китобларда «тирик» пуллар	Кўпроқ дўстлар ва таниш-билишлар билан шартномалар тузиш
Давлат аппаратидаги алоқалар	Ҳисоб-китобларда «тирик» пуллар
Фойда солиғининг тўланиши	Ҳисоб-китобларда нақд валютадан фойдаланиш
Ўзма шаклдаги шартномалардан фойдаланиш	Давлат аппаратидаги алоқалар
Қўшимча қиймат солиғи (ҚҚС)ни тўлаш	Тижорат соҳасидаги низоларни ҳал этиш учун «амакиларга» мурожаат этиш

Иқтисодиётнинг ошқора ва хуфёна секторларидаги трансакция харажатларининг нисбий миқдори тўғрисида нималар дейиш мумкин?

4. Франция қонун ҳужжатлари «Иқтисодий манфаатлар бўйича бирлашувларни» - ўз мустақиллигини йўқотмаган ҳолда бошқа корхоналар билан қўшма фаолият юритиш ва ҳамкорлик қилишни истовчи корхоналар йиғиндисини назарда тутди. Ушбу ташкилий-ҳуқуқий шаклга акциядорлик жамиятининг ҳам, юридик шахслар бирлашмаларининг ҳам хусусиятлари хос. Фуқаролик кодексига бундай тушунчанинг киритилиши бизнес учун қандай ўзига хос вазиятни қонунлаштириши мумкин?

5. Корхона бўлинмалари ўртасидаги низоларни ҳал этишда унинг раҳбари бажарадиган ҳакамлик функцияларининг ўзига хослиги нимадан иборат?

12-БОБ. ДАВЛАТ ИНСТИТУЦИОНАЛ ТАШКИЛОТ СИФАТИДА

12.1. Давлатнинг функциялари

12.2. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш

12.3. Давлатнинг «муваффақиятсизликлари»

12.4. Давлат «чегараси»

12.1. Давлатнинг функциялари

Фирмадан ташқари, давлат ҳам ташкилотнинг яна бир тури ҳисобланади. Давлатнинг ўлчамлари катта бўлсада, иқтисодиётга давлатнинг иқтисодиётга аралашувини таҳлил қилиш микроиқтисодиёт эмас, балки макроиқтисодиёт предметиға киради, давлатни алоҳида ташкилот сифатида эмас, балки институт сифатида кўриб чиқиш лозим. Фуқаролар томонидан ўз ҳуқуқлари бир қисмининг давлатга топширилиши факти бундай ёндашувнинг асосини ташкил қилади – у ўз фаолиятини айнан шу асосда амалға оширади. Бошқача айтганда, давлатнинг табиати фуқаролар ва давлат аппарати ўртасида юзаға келадиган ҳуқумронлик муносабатлари билан белгиланади. Одатда фуқаролар билан давлат ўртасида ҳуқуқларнинг тақсимланиши *ижтимоий шартнома* ролини ўйновчи конституцияда қайд этилади. Масалан, Америкада қўлланиладиган «Хуқуқлар тўғрисидаги билль» шахслардан ҳеч қандай ҳолатда бегоналаштирилиши мумкин бўлмаган ҳуқуқларни ва улар томонидан давлатға топширилиши мумкин бўлган ҳуқуқларни аниқ чегаралайди.

Нима учун фуқаролар ўзларининг «табиий» ҳуқуқларидан ихтиёрий равишда воз кечишади ва уларни давлатға топширишади? Ҳуқумронлик муносабатларининг ҳар қандай бошқа вариантлари сингари ушбу ҳолатда ҳам фуқароларни давлатнинг ўзаро ҳамкорликни таъминлаш бўйича қатор функцияларнинг амалға оширилишини уларнинг ўзларига қараганда муваффақиятлироқ удалашига бўлган ишонч ҳаракатлантиради. Мазкур функциялар тўплами у ерда бозор «муваффақиятсизлиги» ўрин тутган, яъни у ерда классик ва неоклассик шартномалар асосида ҳал этиб бўлмайдиган вазифалар пайдо бўладиган соҳалар билан белгиланган. Бундай вазифалар жумласига қуйидагилар киради:

- *мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш*: трансакция харажатлари нолға тенг бўлмаган тақдирда мулкчилик ҳуқуқларининг тақсимланиши ресурслардан фойдаланиш самарадорлигига таъсир кўрсатади;

- *ахборот билан алмашиш тармоқларини барпо этиш*: мувозанатли нарх бозор иштирокчиларига паст харажатли ва кам бузиб кўрсатилган ахборот билан алмашиш имконини берувчи ривожланган ахборот инфратузилмаси базасида шаклланади;

- *ўлчаш ва тортиш стандартларини ишлаб чиқиш*: давлатнинг ушбу йўналишдаги фаолияти алмашинадиган товарлар ва хизматлар сифатини ўлчаш харажатларини пасайтириш имконини беради, янада кенг маънода эса универсал чора-тадбирлар жумласига давлат томонидан пул муомаласининг ташкил этилиши ҳам киради, чунки алмашувнинг универсал тадбири – пулнинг энг муҳим функцияларидан бири;

- *товарлар ва хизматлар билан жисмоний алмашиш тармоқлари ва механизмларини барпо этиш*: бозор инфратузилмаси нафақат ахборот билан алмашиш тармоқларини, балки товарлар ва хизматларнинг жисмоний ҳаракатланиши тармоқлари (транспорт тармоқлари, савдолар учун уюшган майдончалар ва ҳ.к.)ни ҳам ўз ичига олади;

- *ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти ва низоларда «учинчи» томон ролини бажариш*: шартномаларни бажаришда кутилмаган ҳолатларнинг пайдо бўлиши шарнома томонларининг улардан оппортунистик мақсадларда фойдаланишидан кафолатлаш учун «учинчи» томон (суд)нинг аралашувини талаб қилади;

- *соф ижтимоий фаровонликни яратиш «чиптасиз» муаммосини келтириб чиқаради*, бу уни молиялаш учун давлат томонидан мажбурлов чораларидан фойдаланишни талаб қилади (биринчи навбатда муҳофаа, кейин соғлиқни сақлаш ва таълим сингари ижтимоий фаровонликни яратиш).

Энди давлатнинг ушбу санаб ўтилган функцияларидан биринчисини, шунингдек унинг мазкур соҳадаги қиёсий устунликларини батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Давлат – фуқароларнинг қуйидаги соҳаларда ўз фаолиятини назорат қилиш ҳуқуқларининг бир қисмини топшириши натижасида юзага келадиган ҳуқумронлик муносабатларининг алоҳида варианты: мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш; ахборот билан алмашиш тармоқларини барпо этиш; ўлчаш ва тортиш стандартларини ишлаб чиқиш; товарлар ва хизматлар билан жисмоний алмашиш тармоқлари ва механизмларини барпо этиш; ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти ва ижтимоий фаровонликни яратиш. Ушбу соҳаларда давлат легитим, яъни ижтимоий шартномага асосланган мажбурлаш ва куч ишлатиш ҳуқуқига эга бўлади.

12.2. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш

Мулкчилик ҳуқуқларини белгилаш ва ҳимоя қилиш жараёнига давлатнинг аралашувига муқобиллик иқтисодий агентларнинг ўзларининг ресурслардан фойдаланиш қоидалари ҳақида келишишга уринишларидан иборат. Масалан, ресурслардан фойдаланиш меъёри «биринчининг устуворлиги» билан тартибга солиниши мумкин. Ўрмонда кўзиқорин териш ёки навбатда туриш ушбу меъёрга яққол мисол бўлиб хизмат қилади. Бироқ мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш унинг ёрдамида иккита чекловга дуч келади. Биринчидан, ноаниқликни пасайтиришга фақат қисқа муддатли даврда эришилади, чунки ҳар сафар ресурсларнинг янги эгаси пайдо бўлади, бу эса ўзаро ҳамкорлик иштирокчиларига барқарор кутишларни шакллантириш имконини бермайди. Иккинчидан, ҳатто қисқа муддатли даврда ҳам ресурсларнинг энг уддабурон ва самарали мулкдорнинг эмас, балки фақат биринчи бўлганнинг назорати остига тушиб қолишига қарши ҳеч қандай кафолатлар мавжуд эмас.

Иқтисодий агентлар томонидан мулкчилик ҳуқуқларини мустақил равишда тафсирлаш ва ҳимоя қилишга уриниш шартнома томонларининг уни амалга ошириш кафолати сифатида кучдан фойдаланишини назарда тутати. Бундан иккита муаммо келиб чиқади. Биринчиси – юзага келган низоларни

фақат тажовуз ва куч ишлатиш асосида ҳал этиш, ёки, Гоббс бўйича «ҳамманинг ҳаммага қарши уруши» тенденцияси. Иккинчиси – ресурсларнинг катта қисмини ишлаб чиқариш фаолиятдан олиб, мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш вазифаларини ҳал этиш ва шартномалар шартларининг бажарилишини таъминлашга йўналтириш.

Мулкчилик ҳуқуқларини хусусий тартибда тафсирлаш мақсадида куч ишлатишдан фойдаланиш имкониятини бирор-бир минтақада (қадимий ижтимоий тузум даври назарда тутилаяпти) яшовчи муаяйн қабиладаги реал вазиятни таҳлил қилиш асосида тузилган модел мисолида кўриб чиқамиз. Қабила йирик шоҳли қорамолларни етиштириш билан шуғулланади. Қорамоллар ва чорвачиликда фойдаланиладиган ресурсларга нисбатан ошқора қайд этилган мулкчилик ҳуқуқларининг мавжуд эмаслигини ҳисобга олган ҳолда, қабиланинг исталган оиласи, ўзининг чорвачилигидан ташқари, ўз саъй-ҳаракатларини мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилишга йўналтиришга мажбур. Агар ҳар бир оила аъзоларининг бутун саъй-ҳаракатлари қорамолларни етиштиришга йўналтирилса, у 10 га тенг фойдалилик кўрсаткичига эга бўлади, дейлик. Бироқ, агар оилалардан бири қуролланган кўриқчиларга эга бўлса, у ҳолда ушбу оила бошқа тинчликсевар оилага потенциал таҳдид солади: куч ишлатишдан фойдаланиш асосида биринчи оила катта ресурсларни эгаллаб олиши ва назорат қилиши мумкин. Агар иккала оила ҳам ўз аъзоларини қуроллантирса, чорвачилик билан банд бўлганлар сонининг қисқариши туфайли улар оладиган фойда даражаси 4 гача камаяди.

Кўрсаткичлар тақсимоли		2-оила	
		Кўриқчиларни сақлаб туради	Фақат чорвачилик
1-оила	Кўриқчиларни сақлаб туради	4;4 [N, St ₁ , St ₂]	2; 12
	Фақат чорвачилик	2; 12	10; 10 [P]

Нэш бўйича ягона мувазанат (4;4) нуқтада турибди, яъни иккала оила ҳам ўз аъзоларининг бир қисмини қуроллантиради ва уларни мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун куч ишлатишдан фойдаланишга ихтисослаштиради. Ҳар бир хўжалик бирлигининг, ушбу ҳолатда оиланинг ўз «ҳавфсизлик хизмати»га эга бўлишга интилиши натижасида ресурсларнинг катта қисми ишлаб чиқариш фаолиятдан олиб қўйилади, демак, ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми қисқаради. Масалан, 10 та йирик шоҳли қорамол ўрнига ҳар бир оила фақат тўртта қорамол етиштиради.

Ишлаб чиқариш фаолияти билан мулкчилик ҳуқуқларини мустақил ҳимоя қилиш фаолияти ўртасида иқтисодий субъектни танлаш муаммоси ҳам Джон Умбек ишларида таҳлил қилинади. У тадқиқот объекти сифатида «олтин васвасаси» даври (XIX асрнинг иккинчи ярми)даги Калифорнияни танлади. Калифорнияда ушбу даврда юзага келган вазиятнинг хусусиятли белгиси – ошқора қайд этилган ва ҳимояланган мулкчилик ҳуқуқларининг мавжуд эмаслигидан иборат: 1848 йилда минтақа Мексика томонидан АҚШ юрисдикцияси остига топширилди, лекин янгидан келган давлат хизматчиларининг аксарияти олтин чиқадиган участкаларни тақсимлаш

юзасидан келиб чиққан низоларни ҳал этишни олтин изловчиларнинг ўзларига тақдим этган ҳолда олтин конларини ишлаб тайёрлашга киришдилар. Шунинг учун исталган олтин изловчи ўз вақтини VMP_g га тенг бўлган ушбу фаолиятнинг энг юксак маҳсулотига эга бўлган олтин қазиб чиқариш ва ўз конини VMP_v га тенг бўлган ушбу фаолиятнинг энг юксак маҳсулотига эга бўлган бошқа олтин изловчиларнинг тажовузидан ҳимоя қилиш ўртасида тақсимлар эди. Умбек кўрсатиб ўтганидек, қуйидаги шарт бажарилган тақдирда саъй-ҳаракатлар икки турдаги фаолият ўртасида тенг тақсимланади: $(VMP_g / VMP_v)x = (VMP_g / VMP_v)y$, бу ерда x – биринчи олтин изловчи, y – иккинчи олтин изловчи. Яъни мажбур қилишда қиёсий устунликка эга бўлган шахслар катта ўлчамдаги олтинли участкаларга, олтин қазиб чиқаришда қиёсий устунликка эга бўлган шахслар эса кичик ўлчамдаги олтинли участкаларга эгалик қилишади. XIX асрнинг иккинчи ярмида Калифорнияда деярли ҳар бир шахс ўз қуролига эга бўлиб, ундан ўзини ҳимоялаш учун фойдаланарди, шунингдек у ерда аҳолининг деярли умумий қуролланиши асосида аҳоли салоҳиятининг намунавий тенг ҳуқуқлилигига эришилди; олти отарли «Кольт» «буюк тенглаштирувчи» деб бекорга ном олмаган. Агар ҳар ким қуролни қўлга кирита олмаса (мажбурлаш тенглигига эришилмаса), «қаерда куч бўлса, ўша ерда ҳақиқат» тамойили амал қила бошлайди, демак, ҳар бир шахс бошқа шахсларга нисбатан ўзининг мажбурлаш салоҳиятини оширишдан манфаатдордир.

Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш учун куч ишлатишдан фойдаланиш имкониятига фақат шартнома томонлари унинг бажарилишини назорат қилиш ҳуқуқини учинчи томон – давлатга топширган тақдирдагина, йўл қўймаслик мумкин. Шартноманинг бошқа хилдаги учинчи томони, масалан, ҳакамдан фарқли ўлароқ, давлатга куч ишлатишдан фойдаланишни назорат қилиш ҳуқуқи ҳам топширилади. Айнан шундан давлатнинг унга жисмоний куч ишлатишни амалга ошириш монополиясини топшириш орқали бериладиган таърифи келиб чиқади.

Юқоридаги эркин қабила мисолига қайтиб, учинчи ўйинчи – давлатнинг пайдо бўлиши натижасида ўйин таркибида юз берган сезиларли ўзгаришни таъкидлаймиз. Куч ишлатишнинг бир томонлама қўлланиши жазоланадиган ҳолатга айланади ва унинг натижасида тажовуз қилувчи зарар кўради, давлат унга кўрилган зарарнинг қопланишини кафолатлаган тажовуз қурбони эса, ҳеч нарса йўқотмайди. Шундай қилиб, биз қуйидаги матрицага эга бўламиз.

		2-оила	
		Кўрикчиларни сақлаб туради	Фақат чорвачилик
1-оила	Кўрикчиларни сақлаб туради	4;4	4; 10
	Фақат чорвачилик	10; -4	10; 10 [N, St ₁ , St ₂ , P]

Давлатнинг аралашуви мажбур қилиш имкониятини тўхтатади ва ресурсларнинг бир қисмини самарали фойдаланиш учун бўшатади. Агар давлат

куч ишлатишни қўллаш учун тўлиқ монополияни жорий этса, у ҳолда Нэш бўйича ва Парето бўйича ягона мувозанатли якун (10; 10) бўлади.

12.3. Давлатнинг «муваффақиятсизликлари»

Исталган бошқа ташкилий тузилма сингари давлатнинг фаолият кўрсатиши ҳам трансакция харажатлари билан боғлиқ. Ва улар катта миқдордаги трансакцияларга қараганда қанчалик кўп бўлса, давлат шартнома шартларини бажаришнинг кафили сифатда иштирок этади. Шахс ва давлат ўтасида юзага келадиган ҳукумронлик муносабатлари *мураккаб* ва *позицион* хусусиятга эга. Биринчидан, шахслар давлатга назорат қилиш ҳуқуқи билан бирга ушбу ҳуқуқни ўз вакилларига – давлат хизматчиларига ўтказиш ҳуқуқини ҳам топширишади. Иккинчидан, шахслар назорат қилиш ҳуқуқини муайян шахсга эмас, балки давлат тузилмасида маълум мавқени эгаллаб турган функционер - *бюрократларга* топширишади. Ҳукумронлик муносабатлари функционерларнинг шахсий хусусиятларига эмас, балки уларнинг «оқилона яратилган қоидалар билан асосланган ишбилармонлик маҳоратига» асосланади. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилишда давлатнинг роли қанчалик фаол бўлса, давлатнинг ички тузилиши шунчалик *мураккаб* ва давлат хизматчиларининг сони шунчалик юқори, демак, давлат аппаратининг ичида айланувчи ахборотнинг бузиб кўрсатилиши даражаси шунчалик юқори бўлади. Бундан ташқари, мониторинг ва давлат томонидан ўз вакиллари – бюрократларнинг оппортунистик хатти-ҳаракатларини олдини олиш харажатлари ҳам ортади. Шунинг учун давлатнинг мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш жараёнига ҳар қандай аралашувини моделлаштиришда биз, биринчидан, ахборотнинг эҳтимолий бузиб кўрсатилишини, иккинчидан, мажбур қилишдан *легитим* фойдаланиш эҳтимоли ҳамма вақт 100 фоиздан камлигини ҳисобга олишимиз зарур. Ҳозирги вақтда очиқча фойдаланиладиган ресурсларга нисбатан мулкчилик ҳуқуқларининг давлат томонидан тафсирланиши жараёнини ёритиш учун Элинор Остром қуйидаги матрицани таклиф этади.

		2-шахс	
		Давлат томонидан тафсирланган мулкчилик ҳуқуқлари асосида самарали фаолият	Куч ишлатишдан фойдаланиш
1-шахс	Давлат томонидан тафсирланган мулкчилик ҳуқуқлари асосида самарали фаолият	10-2x; 10-2x [P]	-1-2x; 11-2y
	Куч ишлатишдан фойдаланиш	11-2y; -1-2x	2y; 2y [N, St ₁ , St ₂]

бу ерда y – давлат томонидан куч ишлатишнинг легитим қўлланилиши эҳтимоли; x - қонун билан белгиланган мулкчилик ҳуқуқларини бузмаганларга қарши куч ишлатишнинг нолегитим, ҳато қўлланилиши эҳтимоли (давлат

томонидан куч ишлатишнинг қўлланилиши фойдалиликнинг иккита бирлиги йўқотилишига олиб келиши кўзда тутилади).

Бундан келиб чиқадики, давлат томонидан фойдаланиладиган ахборотнинг ишончлилик даражаси 75 фоиздан кам бўлса ($x > 0,25$; $y < 0,75$), давлатнинг аралашуви ресурслардан фойдаланувчилар томонидан куч ишлатишнинг қўлланилиши эскалациясини тўхтатиб қололмайди. Ҳақиқатдан ҳам, x ва y нинг ушбу қийматларида Нэш бўйича ягона мувазанатли якун ($2y$; $2x$), - куч ишлатишдан икки томонлама фойдаланиш бўлади.

Шунинг учун бозорнинг «муваффақиятсизликлари» билан бир қаторда давлатнинг «муваффақиятсизликлари»ни ҳам эътиборга олиш лозим. Хусусан, давлатнинг қуйидаги «муваффақиятсизликлари» ажратилади:

- *даромадлар ва харажатларнинг мос келмаслиги*: оддий фирмадан фарқли ўлароқ, давлатнинг қатъий бюджет чеклови даражаси мутлақ даражадан анча йироқ, давлат, ҳатто агар ўз зиммасига олган мажбуриятларни бажаришга қодир бўлмаган тақдирда ҳам, уни банкротга айлантириш анча мушкул;

- *давлат фаолияти самарадорлигининг аниқ мезонлари мавжуд эмаслиги*: фирма учун фойда сингари самарадорликнинг аниқ мезонлари мавжуд эмаслиги туфайли давлат тузилмалари уларни мустақил ишлаб чиқилган стандартлар билан алмаштиради ва ушбу ҳолатда давлатнинг фаолияти уларнинг ўзлари томонидан бериладиган мезонлар (бюджет тушумларининг ўсиши, давлат назоратининг экспансияси ва ҳ.к.) бўйича баҳоланади;

- *олдинга қўйилган натижалардан фарқ қилувчи натижаларга эришиши эҳтимоли*: ахборот харажатлари ҳамда мониторинг ва назорат харажатларининг ўсиши амалга оширилган вазифаларнинг олдинга қўйилган вазифалардан мунтазам фарқ қилиши учун замин яратади (юқорида келтирилган, унда давлатнинг куч ишлатишдан хусусий фойдаланишни чеклашга уриниши унинг эскалациясига олиб келиши мумкин бўлган модел бунга яққол мисол бўлади);

- *ресурсларнинг нотенг тақсимланиши*: трансакция харажатлари нолдан фарқ қилганда ресурсларга бўлган мулкчилик ҳуқуқларини тақсимлашда давлат учун адолатлиликнинг бир неча стандартлари мавжуд; Парето бўйича оптимум билан бир қаторда қуйидагилар ана шундай стандартлар ҳисобланади: Калдора қоидаси (агар ресурсларни тақсимлаш натижасидан ютаётган томон ютқазаётган томонга йўқотишларни қоплашга қодир бўлса, ресурсларни тақсимлашга ўзгартириш киритишга йўл қўйилади), Ролз қоидаси (энг кам таъминланганларнинг аҳволини яхшиловчи - ресурсларнинг адолатли тақсимланиши) ва кўплаб бошқа стандартлар.

Шунинг учун иккита идеал ҳолат (бир томондан, шартноманинг бажарилиши қисман кафолатланган мулкчилик ҳуқуқларини харажатларсиз фаолият кўрсатувчи бозор алмашуви асосида тақсимлаш ва, иккинчи томондан, ҳуқуқлар билан алмашиш устидан назоратни шартнома томонларининг манфаатлари йўлида ҳаракат қилувчи давлатга ўтказиш) ўртасида эмас, балки иккита такомиллашмаган муқобил вариантлар ўртасида танлашга тўғри келади. Бозор ва давлат ўртасидаги танлов фақат номукамалликларнинг турли

даражалари ва хиллари ўртасидаги танлов ҳисобланади. Шундай қилиб, мулкчилик ҳуқуқларини алмашиш ва ҳимоя қилишнинг *бозор* механизми нолдан фарқ қилувчи трансакция харажатларини ва куч ишлатиш эскалациясини назарда тутаяди, *давлат томонидан* куч ишлатишдан фойдаланиш учун монопол ҳуқуқнинг қўлга киритилиши ҳам, бу сафар давлат аппаратининг ичида, трансакция харажатларининг ўсишига олиб келади, бу ҳол ҳуқуқларнинг тақсимланишида мунтазам бузиб кўрсатишларни келтириб чиқаради.

Шу муносабат билан О.Уильямсон мулкчилик ҳуқуқларини тақсимлашнинг у ёки бу варианты самарадорлигини, уни фаразия билан эмас, балки *реал* амалга ошириладиган муқобил вариантлар билан таққослаган ҳолда баҳолашни таклиф этади. Агар тақсимлашнинг қайсидир варианты учун уни таърифлаш ва катта миқдордаги соф ютуқ билан жорий этиш мумкин бўлган муқобил вариантни таклиф этиш мумкин бўлмаса, уни оптимал деб ҳисоблаш лозим. Шу нуқтаи назардан, илгари самарасиз ҳисобланган мулкчилик ҳуқуқларини тақсимлаш мисоллари реал муқобил вариантларни ҳисобга олган ҳолда, оптимал бўлиб чиқмоқда. Хусусан, кўпинча давлат аралашувининг иқтисодий ўзгаришларига зарарлилигига мисол тариқасида фойдаланиладиган АҚШ федерал ҳукуматининг «шакар дастури» (шакарни арзон импорт қилиш ўрнига унинг миллий ишлаб чиқарилишини қўллаб-қувватлаш) амалда барча иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳаққонийликка жавоб берувчи ягона вариант ҳисобланади.

12.4. Давлат «чегараси»

Фирманинг бозорга нисбатан экспансияси чегаралари каби давлатнинг ҳам ўсиш чегаралари мавжуд. Агар шартномалар бажарилишининг кафили функцияларини бажариш учун тўлиқ давлат монополияси қонунга бўйсунганининг юқори харажатлари шаклини қабул қилувчи юқори трансакция харажатларига олиб келса, у ҳолда давлат барча ўзаро муносабатларда эмас, балки фақат унинг айримларида кафил сифатида иштирок этади, деб тахмин қилиш ўринли. Бошқа битимларда улар амалга оширилишини кафолатлашнинг муқобил механизмлари амал қилади. Давлат кафолатланадиган битимлар доираси нима билан белгиланади?

Ушбу доира уларнинг давлат томонидан кафолатланиши шартнома томонларининг муқобил кафилларга мурожаат этишида юзага келадиган харажатларга қараганда кам харажатли битимлар билан чегараланади. Шу боисдан учун фирма учун ифодаланган «ўзи қилиш ёки бозорда харид қилиш» деган савол давлат учун қуйидагича ифодаланади: «ўзи кафолатлаш ёки назорат қилиш ҳуқуқини бошқа кафилларга ўтказиш». Масалан, айрим мамлакатларда ижтимоий ва тиббий суғурта билан боғлиқ барча битимлар давлат томонидан кафолатланади, айти пайтда бошқа мамлакатларда ижтимоий ва тиббий суғурта хусусий фирмаларга топширилади. Таълим ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Бу ҳол битимларни кафолатлашнинг муқобил механизмларини таққослашда улар томонидан муайян иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий шароитларда юзага келадиган трансакция харажатларининг ўзаро нисбатини эътиборга олиш

лозим. Демак, давлатнинг мутлақ чегараси *мавжуд эмас*, шунингдек муайян тарихий ҳаққонийликка нисбатан олинмаса, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётга давлат аралашувининг оптимал ўлчамлари ҳам *мавжуд эмас*.

Ушбу хулоса Дуглас Норт томонидан келтирилган тарихий истиқболда давлат ролининг таҳлили билан тасдиқланади. Ўзининг энг машҳур «Иқтисодий тарих таркиби ва ундаги ўзгаришлар» китобида у иккита иқтисодий инқилоб ҳақида айтиб ўтган. Норт бўйича биринчи иқтисодий инқилоб деҳқончилик ресурс базасини оширишнинг асосий манбаси бўлган инсониятнинг кўчманчи ҳаётдан ўтроқ ҳаёт кечирishiга ўтишида юз берди. Айнан шу вақтда ерга нисбатан мулкчилик ҳуқуқларини кафолатлаш механизми сифатида давлат қурилишининг дастлабки шакллари пайдо бўлди. «Мутлақ мулкчилик ҳуқуқлари [ерга нисбатан] мулкдор учун [ундан фойдаланиш] самарадорлиги ва унумдорлигини оширишга тўғридан-тўғри рағбатларни таъминлайди. Шундай қилиб, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг ўсиши биринчи иқтисодий инқилобнинг натижаси бўлди.

Иккинчи иқтисодий инқилоб XIX аср бошида, саноат инқилобининг авж олишидан олдин юз берди. Аниқроғи, иккинчи иқтисодий инқилоб саноат инқилоби учун замин яратди, чунки у ихтиролар ва амалий ишланмаларга нисбатан мулкчилик ҳуқуқлари билан боғлиқ шартномаларни давлат кафолатлари соҳасига киритишдан иборат эди. «Ихтироларга нисбатан мулкчилик ҳуқуқлари илмий-тадқиқот ва ихтирочилик фаолиятидан эришиладиган самарани оширди ҳамда илмий билим билан техника ўртасидаги масофани қисқартирди. Патент ҳуқуқи, саноат сирларини қонуний ҳимоялаш, товар белгиларидан фойдаланишни қонун билан тартибга солиш техник ихтироларнинг пайдо бўлиши ва кенг тарқалиши, яъни фанни ишлаб чиқариш билан бирлаштириш учун замин яратди. Давлат томонидан интеллектуал мулкни ҳимоялаш муаммосининг ҳал этилиши унинг ролининг навбатдаги тубдан ўзгариши бўлиши мумкин, ушбу масаланинг долзарблиги маданият ва санъатнинг ривожланишига тўсқинлик қилувчи «қароқчилик»нинг турли шакллари тарқалиши билан шартланади.

Хулоса

Шахслар, куч ишлатишни амалга ошириш учун монополия асосида давлат мулкчилик ҳуқуқларини уларнинг ўзларига қараганда самаралироқ тафсирлаши ва ҳимоя қилишини кутган ҳолда, ўз фаолиятини назорат қилиш ҳуқуқларининг бир қисмини давлатга топширишади. Шунинг учун институционал нуқтаи назардан давлатнинг асосий функцияси - мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилишдан иборат. Давлатнинг оптимал ўлчамлари уларда давлат кафил сифатида бошқа кафиллар (битим томонлари, арбитр, ижтимоий гуруҳ)га қараганда самаралироқ фаолият кўрсатадиган битимлар доираси билан белгиланади. Давлатнинг оптимал ўлчамлари мутлақ эмас, балки тарихан шартланган.

13-БОБ. ДАВЛАТЛАР ТИПОЛОГИЯСИ

13.1. Давлат ва «принципал-агент» муаммоси

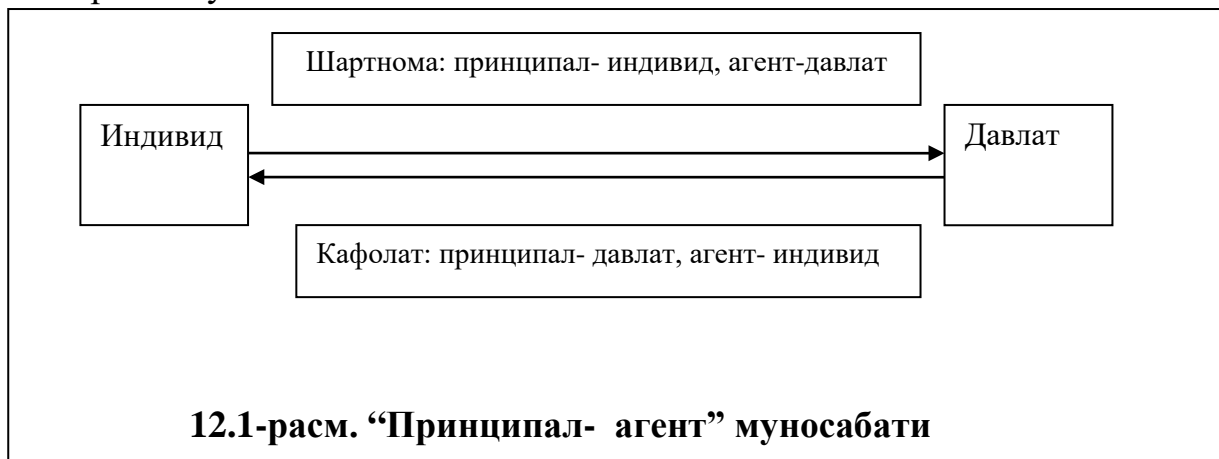
13.2. «Шартномавий» давлат

13.3. «Эксплуататорлик» давлати

13.4. Давлат хусусиятини баҳолашнинг эмпирик усуллари

13.1. Давлат ва «принципал-агент» муаммоси

Давлатни фуқаролар ва давлат аппарати ўртасидаги ижтимоий шартнома орқали таърифлаш «принципал-агент» муаммосини олдинги ўринга суради. Бу ерда биринчи галда ким «принципал» ва ким «агент» эканлигини аниқлаб олиш талаб этилади. Жавоб умуман аниқ эмас. Фуқаро ҳам, давлат ҳам икки тарафлама рол ўйнайди. Бир томондан, фуқаро давлатга айрим функцияларнинг бажарилишини юклаган ҳолда унинг таркибини белгилайди, яъни у «принципал», давлат эса «агент» ҳисобланади. Иккинчи томондан, фуқаро «агент» ролида иштирок этиб, шартномалар бажарилишининг кафили сифатида давлатнинг қарорларига бўйсунди. Ж.Бьюкенен ушбу икки тарафламалиликни «бўйсунувчининг парадокси» деб номлади: инсон ўзини бир вақтнинг ўзида ҳам давлат бошқарувининг иштирокчиси – объекти сифатида, ҳам ўзи танламаган хатти-ҳаракат меъёрларига амал қилишга мажбур этиладиган субъект сифатида қабул қилади. Шундай қилиб, «принципал-агент» муаммоси мазкур ҳолатда икки тарафлама хусусиятга эга ва уни қуйидаги схема ёрдамида тасвирлаш мумкин:

«Принципал-агент» модели давлатнинг фаолият кўрсатиши билан боғлиқ қуйидаги хавф-хатарларни аниқлаш имконини беради. Биринчидан, давлат буюк монстр – Левиафанга айланиб, ўз назорати соҳасини томонлар билан аниқ келишилган битимлар доирасидан ташқарига ҳам ёймайди, деган хавф-хатар ҳақида 1651 йилдаёқ машҳур инглиз файласуфи Томас Гоббс ўзининг айнан «Левиафан» деб номланувчи китобида огоҳлантирган эди. Иккинчидан, бир томондан, давлат куч ишлатишни қўллаш учун монополия ҳуқуқидан фойдаланган ҳолда, фуқароларнинг манфаатларини инкор этмайди? Иккинчи томондан, фуқаролар давлат томонидан кўрсатиладиган хизматлар ҳақини тўлашдан бош тортишга уриниб, ҳудди жамоат транспортидаги оддий чиптасиз

кимса каби, ўзларини оппортунистларча тутишмайдами? Чунки давлат хизматлари ва жамоат транспорти хизматлари ижтимоий фаровонлик хусусиятига эга.

Икки тарафлама «принципал-агент» муаммосининг қай тарзда ҳал этилишига қараб, давлатнинг турли моделлари шаклланади. Назарий жиҳатдан якка ҳисоб-китоблардан ҳосил бўлган давлат шартнома воситаси сифатида, мураккаб алмашувга кўмаклашиш ва уни амалга ошириш воситаси сифатида пайдо бўладиган давлатдан мутлақ фарқ қилади.

Ўз навбатида, давлатнинг иккита идеал модели мавжуд. Биз, Д.Норт бўйича, «шартномавий» деб атайдиган биринчи модел юқорида санаб ўтилган муаммоларни ҳал этиш чоғида пайдо бўлади. Иккинчи – «эксплуататор» модели унда давлатнинг ҳам, фуқаронинг ҳам оппортунистик хатти-ҳаракатига тўсиқ мавжуд бўлмаган давлат фаолиятини ёритади. Ўзаро муносабатларнинг иккала томони ҳам, бир-бирида биринчи навбатда душманни кўрган ҳолда, ўз зиммасига олган мажбуриятларни адо этмайди. Шу ўринда ҳар бир моделни батафсил кўриб чиқамиз.

13.2. «Шартномавий» давлат

Шартномавий давлатнинг қисқача таърифи шундай бўлади: бу – фақат унга фуқаролар томонидан топширилган ҳуқуқлар доирасида ва уларнинг манфаатлари йўлида куч ишлатиш монополиясидан фойдаланувчи давлат, фуқаролар эса солиқларни тўлашга мажбурият деб эмас, балки ўз зиммасига ихтиёрий равишда олинган мажбурият сифатида қарайди. Бошқача айтганда, давлатнинг роли уларда мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилишни давлат ихтиёрига топшириш қулай бўладиган битимлар доираси бўйича кафил роли билан чегараланади. Трансакция харажатлари нолга тенг бўлмаган тақдирда, мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш функциясидан ташқари, давлат Коуз назариясида ёритилган ҳуқуқларнинг оптимал тақсимланишини кўзда тутган ҳолда уларни тафсирлаш жараёнига ҳам аралаша бошлайди. Шундай қилиб, шартномавий давлатнинг мақсади ҳуқуқларни уларни оптимал тарзда тасарруф этишга қодир бўлган иқтисодий субъектлар кўлига топшириш асосида мулкчилик ҳуқуқларининг жамиятнинг умумий даромадини оширадиган тарзда тақсимланишига эришишдан иборат. Қандай шароитда шартномавий давлат мавжуд бўлади?

1. *Давлат фаолиятининг аниқ конституциявий доираларининг мавжуд бўлиши.* Конституцияда шахслар томонидан давлатга топшириладиган ва ҳеч бир шароитда бегоналаштирилиши мумкин бўлмаган ҳуқуқлар эксплицит тарзда келишилган. Бундан ташқари, давлат аппаратининг ўзи улар асосида фаолият кўрсатадиган меъёрлар аниқ ифодаланган¹¹.

2. *Фуқароларнинг давлат фаолиятида иштирок этиши механизмлارининг мавжуд бўлиши.* Фуқаролар давлат фаолиятида иштирок этишининг сиёсий механизмлари жумласига демократик тартиботлар киради. Бироқ демократия меъёрлари ўз ўзича етарли эмас, улар фуқаролар

¹¹ Тамбовцев В. Государство и переходная экономика: предел управляемости, с. 80-81

иштирокининг барқарор анъаналарига таяниши лозим, улар баъзан фуқароларнинг умумий фаровонликнинг ўсишини таъминлашдаги роли туфайли ижтимоий сармоя деб аталади. Иқтисодий соҳада фуқаролар иштирокининг анъаналари алоҳида фирмалар даражасида ўзини ўзи бошқаришни ривожлантириш шаклини қабул қилади. Иш ўрнидаги демократия умуман жамиятни демократлаштиришнинг унсури ҳисобланади: инсон, агар у давлатни демократик бошқаришда фаол иштирок этишга интилса, ўзининг кундалик турмушида демократик ўзини ўзи бошқариш тажрибасига эга бўлиши лозим.

3. *Мулкчилик ҳуқуқларини тақсимлашнинг асосий муқобил механизми сифатида бозорнинг ex ante институтининг мавжуд бўлиши.* Давлат мулкчилик ҳуқуқларининг бозорда нолли трансакция харажатлари чоғида эришилиши мумкин бўлган тарзда тақсимланишига эришишни кўзлайди. Шунинг учун давлат вақти-вақти билан бозорга таққосланмаган ҳолда фаолият кўрсата олмайди.

4. *Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш муқобил механизмларининг мавжудлиги.* «Овоз»дан фойдаланиш, яъни фуқароларнинг давлатнинг фаолиятида иштирок этиши билан бир қаторда «чиқиш» - шахсларнинг шартномалар бажарилишининг бошқа кафилларига мурожат этишининг муқобил вариантлари ҳам мавжуд бўлиши керак. Муқобил кафиллар сифатида бошқа давлатлар, давлатни назорат қилувчи гуруҳга муҳолифат, мафия, ижтимоий гуруҳ, ҳакамлар судьяси иштирок этиши мумкин. Субститутлар қанчалик такомиллашган бўлса, давлат шунчалик кам даражада эркинликка эга, умумий даромаднинг шунчалик катта улуши фуқароларнинг қўлларига тегади. Шу нуқтаи назардан бир давлат минтақалари ўртасидаги ҳамда давлатлар ўртасидаги миграцион оқимлар инсонларнинг самарасиз давлат аппаратиغا қарши «оёқлари» билан овоз бериш истагини акс эттиради. Умуман олганда мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш механизмларининг «бозори» ҳақида гапириш мумкин. Ушбу бозорда шахслар нафақат муайян жамият доирасидаги мавжуд муқобил вариантлар ўртасида танлайди, балки бошқа мамлакатларда мавжуд бўлган, тарихда ёки назарияда мавжуд бўлган муқобил вариантларни ҳам ҳисобга олишади. Шарқий Европа мамлакатларида бундай бозор айниқса яққол ифодаланган: ушбу бозорнинг давлатни унинг шартномаларнинг муқобил кафиллари билан рақобатлашиши жараёнида ислоҳ қилишдаги роли ўта муҳим.

13.3. «Эксплуататорлик» давлати

Шартномавий давлатдан фарқли ўлароқ эксплуататорлик давлати ўз даромадини (солиқ тушумларини), аниқроғи, - давлат аппаратини назорат қилувчи гуруҳнинг даромадини ошириш учун мажбур қилиш монополиясидан фойдаланади. Эксплуататорлик давлатининг мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилишдаги асосий мақсади «мулкнинг бошқарувчи рентасини оширувчи таркибига» эришишдан иборат, ҳатто агар бунга умуман жамият фаровонлигига зиён етказиб эришилсада. (Масалан, қироллар ўрта асрлар корпорацияларига ҳунармандчиликнинг ривожланиши ва техника

тараққиётига тўсқинлик қилувчи кўплаб ҳуқуқларни топшириб, бунинг ўрнига барқарор тушумлар манбасига эришган.) Бундан ташқари, давлат унга ижтимоий шартнома билан берилган доиралар билан чегараланмайди, давлат аппарати инсонлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорликнинг янги соҳаларига доимий экспансияни амалга оширади, бу ҳол эксплуататорлик давлатининг ўз даромадларини ва давлат бюджети орқали ўтувчи ресурслар ҳажмини оширишга интилиши билан изоҳланади.

Эксплуататорлик давлати фаолиятдан кўриладиган зарарни фақат оғир солиқлар (ноҳақ йиғимлар) ва мулкчилик ҳуқуқларини тақсимлаш *мунтазам* ва *олдиндан айтиб бўладиган* хусусиятга эга бўлган тақдирда қисқартириш мумкин. Оғир солиқларнинг олдиндан айтиб берилиши давлатнинг ҳам, унинг фуқароларининг ҳам манфаатларига хизмат қилади, бунда давлат узоқ муддатли истиқболда барқарор даромадга эга бўлади, фуқаролар эса ўз фаолиятини давлатга ажратмаларнинг юқори, лекин олдиндан маълум бўлган даражасини ҳисобга олган ҳолда режалаштириш имкониятига эга бўлади. Шу нуқтаи назардан эксплуататорлик давлати кўп жихатдан мафия билан умумийликка эга – уларнинг иккаласи ҳам ўзи назорат қиладиган ҳудуда яшовчилардан солиқ йиғсада, лекин айни пайтда «чегарани биладиган» ва бунинг устига уларни «ўғирлаш ва қочиш» тамойили бўйича ҳаракат қилувчи «кўнимсизлар»дан ҳимояловчи «ўтроқ» бандитга ўхшайди.

Эксплуататорлик давлатининг фаолият кўрсатишида мажбур қилиш салоҳиятининг фуқаролар ўртасида тақсимланиши муҳим роль ўйнайди. Чунки айнан шахс ёки куч ишлатининг катта имкониятига эга бўлган гуруҳ давлат аппаратини назорат қилади ва куч ишлатишни қўллаш монополиясини қўлга киритади. Айнан шунинг учун ҳарбий технологиянинг ривожланиши эксплуататорлик давлати фаолиятининг асосий омилларидан бирига айланади. Бу эса, ўз навбатида, унинг ички беқарорлигини назарда тутаяди. Ҳақиқатдан ҳам, ҳарбий технологиянинг ўзгариши куч ишлатиш салоҳиятининг турли аҳоли гуруҳлари ўртасида қайта тақсимланишига, демак, давлат аппаратини назорат қилувчи гуруҳнинг алмашишига олиб келади. Давлатнинг эксплуататорлик моделидан шартномавий моделга ўтиш ҳам мумкин. Бундан давлат қурилиши динамикасининг, демак, мулкчилик ҳуқуқлари таркиби динамикасининг тебрантириб турувчи хусусияти ҳақидаги фаразия келиб чиқади. Рентани ундиришга йўналтирилган тизимдан кейин самарадорликни оширувчи тизим келиши муқаррар ва аксинча.

13.4. Давлат хусусиятини баҳолашнинг эмпирик усуллари

Давлатнинг хилини аниқлаш (шартномавий ёки эксплуататорлик) давлат бюджетининг таркибини таҳлил қилиш имконини беради. Фирманинг баланси каби давлат бюджети ҳам институционал таҳлил учун зарур бўлган етарли миқдордаги ахборотни беради. Талаб этиладиган маълумотлар қабул қилинган ва реал ижро этилган давлат бюджети даромадлар ва харажатлар қисмларининг қатор моддаларида мужассамланган. Бундан ташқари, агар бюджет тақчиллиги мавжуд бўлса, уни қоплаш усуллари давлатнинг муҳим характеристикаси ҳисобланади. Қуйида давлат бюджетининг тахминий таркибини келтираемиз:

ДАРОМАДЛАР	ХАРАЖАТЛАР
<p><i>Солиқ даромадлари,</i> шу жумладан: фойда солиғи дармоад солиғи кўшилган қиймат солиғи махсус солиқлар акцизлар экспорт-импорт божлари ресурс тўловлари лецензиялар</p> <p><i>Солиқдан ташқари даромадлар,</i> шу жумладан: ташқи иқтисодий фаолиятдан даромадлар давлат мулкида бўлган активлар давлат заҳираларини амалга ошириш Бюджет кредитларини қайтариш Мақсадли бюджет фондлари</p>	<p>Иқтисодиётга бюджет кредитлари Ташқи иқтисодий фаолият Ижтимоий-маданий тадбирлар Фан Мудофаа Хуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти Адлия Давлат бошқаруви Давлат заҳираларини тўлдириш Фавқулодда ҳолатлар бўйича харажатлар Хизмат кўрсатиш ҳамда ташқи ва ички қарзни тўлаш Маҳаллий бюджетларни молиялаш</p> <p>Жами</p>
Жами	Тақчиллик

Давлатни у ёки бу хилга киритишнинг биринчи мезони – бу даромадлар турли моддаларининг нисбати. Солиқдан ташқари тушумларнинг улуши қанчалик юқори бўлса, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви шунчалик фаол бўлади – бундай ҳолатда унинг роли шартномалар бажарилишининг оддий кафили доирасидан ташқарига чиқади. Бюджет солиқдан ташқари даромадлари улушининг динамикаси барқарор тенденциянинг мавжудлиги ҳақида гапириш имконини бермайди. Бунинг устига турли хилдаги солиқ тушумлари нисбатининг таҳлили уларнинг мусодара хусусияти ҳақида (рента тўловлари ва махсус солиқлар устинлик қилишида), ёки солиқ тизимининг ишлаб чиқариш фаолиятини рағбатлантириш мақсадларига бўйсунуши («бозор» солиқлари: фойда солиғи, ҚҚС, акцизлар, даромад солиғи, мол-мулк солиғи устунлик қилган ҳолатда) ҳақида фикр юритишга имкон беради. Таъкидлаш лозимки, бюджетда «бозор» солиқларининг улуши барқарор қисқариш тенденциясига эга. Шунингдек, солиқларнинг йиғилиши, яъни амалдаги солиқ тушумлари ва солиқ солиш базасининг реал миқдорларидан келиб чиқиб ҳисоблаб ёзилган солиқлар ўртасидаги нисбат тўғрисидаги маълумотлар ҳам муҳим ахборотни ўзида мужассамлантиради. Солиқларнинг йиғилиши қанчалик юқори бўлса, давлат шартномавий моделга шунчалик яқин бўлади.

Иккинч мезон – давлат харажатларининг таркиби ва биринчи навбатда реал молияланган ҳамда давлат бюджети тўғрисидаги қонунда қайд этилган харажатлар нисбати. Эксплуататорлик давлатида унинг мажбур қилиш салоҳиятини сақлаб қолиш ва кучайтириш билан боғлиқ харажатлар («куч ишлатувчи» вазирликларни сақлаб туриш харажатлари) ҳамда бевосита давлат аппаратини сақлаб туриш учун йўналтирилган харажатларни молиялашнинг устуворлиги ўрин тутаети. Мудофаа, хуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти ва давлат аппарати харажатларни катта тайёргарлик билан амалга оширади.

Харажатлар моддалари
Хукукни муҳофаза қилиш фаолияти (адлиясиз) Ижтимоий-маданий тадбирлар Давлат бошқаруви Халқаро фаолият (шу жумладан давлатнинг ташқи қарзига хизмат кўрсатиш) Мудофаа

Учинчи мезон – бюджет тақчиллигини молиялаш усуллари. Бюджет тақчиллигини қоплашнинг учта асосий усули – марказий банкнинг ҳукуматга кредитлари, ташқи ва ички қазлардан эксплуататорлик давлати биринчисини афзал кўради. Бундан ташқари, марказий банкнинг кредитларидан фойдаланиш давлатга мусодара хусусиятига эга бўлган «инфляция солиғи» (сеньоража) орқали даромад олиш имконини беради. Аксинча, шартномавий давлат бюджет тақчиллигини молиялашнинг энг кам инфляция усули – ташқи бозордаги қарзларни афзал кўради. Ички бозордаги қарзлар узоқ муддатли даврда инфляция хавфини туғдиради ва жамият умумий фаровонлигининг ўсишига тўсқинлик қилади, чунки молиявий ресурслар реал сектордан давлат қарз мажбуриятлари бозорига оқиб кетади.

Бюджет тақчиллигини молиялаш усули
МБ кредитлари, Ташқи кредитлар, қимматли қоғозлар (ДқМО) Хазина мажбуриятлари

Хулоса

Давлатнинг иккита идеал хилини таққослашга яқун ясаймиз:

	Шартномавий	Эксплуататорлик
Мақсади	Жамият аъзоларининг умумий даромади (ЯИМ)ни кўпайтириш, трансакция харажатларини пасайтириш	Давлат аппаратини назорат қилувчи гуруҳнинг рентасини (солиқ тушумларини) кўпайтириш
Вазифалари (функциялари)	Шахслар ўртасидаги қатор битимларда кафиллик, мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш	Кафил роли билан чегараланмаган ҳолда иқтисодий ва ижтимоий ўзаро ҳамкорликка фаол аралаштириш
Воситалар (мажбур қилиш монополиясидан фойдаланиш)	Ижтимоий шартнома ва конституциявий доиралар билан чегараланган	Давлатни назорат қилувчи гуруҳнинг сиёсий иродасига боғлиқ
«Принципал-агент» муаммосини ҳал этиш механизмлари	Принципал – фуқаро: демократик назорат механизмлари, конституциявий доираларнинг мавжудлиги, муқобил вариантларнинг мавжудлиги. Принципал – давлат: қонунга ихтиёрий бўйсунтиш меъёрларини	Принципал – фуқаро: мавжуд эмас. Принципал – давлат: мажбур қилиш ва куч ишлатишдан фойдаланиш, ҳар томонлама назоратни амалга оширишга уриниш

	ёйиш	
Бюджет чекловлари	Қатъий, бюджетни тасдиқлашнинг демократик тартиботи билан чекланган	Юмшоқ
Даромадларнинг асосий моддалари	Биринчи навбатда «бозор» солиқларидан тушумлар	Мусодара солиқлари ва солиқдан ташқари тушумлар
Харажатларнинг асосий бандлари	Адлия, ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти	Мудофаа, давлат бошқаруви, ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти
Бюджет тақчиллигини қоплашнинг асосий усуллари	Ташқи бозордаги қарзлар	МБнинг ҳукуматга қарзлари, ички бозордаги қарзлар, мусодара солиғининг тури сифатида мажбуриятларни бажаришдан бош тортиш ҳам мумкин

Такрорлаш учун саволлар

1. Шўролар даврида давлат бюджетини тўлдиришнинг муҳим манбаси бўлиб якуний талаб товарларининг катта қисмига ва кейин ишлов бериладиган айрим ярим тайёр маҳсулотларга солинадиган айланмадан солиқ ҳисобланарди. Сотиш қиймати ҳамда сарфланган хомашё ва материаллар қиймати ўртасидаги фарқдан тўланадиган ҚҚСнинг селектив хусусиятга эга бўлган ва асосан якуний истеъмолга мўлжалланган айланмадан солиққа нисбатан афзалликларини кўриб чиқинг.

2. 1989 йилги АҚШ федерал бюджетининг даромадлар қисмини таҳлил қилиш асосида қандай хулосаларни чиқариш мумкин?

3.

Бюджет даромадлари (ЯИМга нисбатан %да)	
Аҳолидан солиқлар (даромад солиғи)	8,4
Фойдадан солиқ (корпорациялардан)	2,0
Ижтимоий тўловлар (ижтимоий суғурта тўловлари)	7,1
Бошқалар (акцизлар, сотишдан солиқлар, мол-мулк солиғи)	1,7
Жами даромадлар	19,2

4. Фуқаролар ички терроризм таҳдиди юз тутиб турганда ҳал этишлари мажбур бўлган муаммовий ҳолатларга институционал изоҳ беринг: хавфсизлик учун *хусусий* харажатларни ошириш ёки ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятига йўналтириладиган *давлат* маблағларидан самарали фойдаланиш кафолатларини яратиш.

5. Янош Корнаининг қуйидаги фикрини қандай тушунасиз: «Солиқ тизими мумкин қадар бетараф бўлиши керак. Асосланган истиснолардан ташқари, давлат фуқароларни солиқлар тизими орқали рағбатлантириши ёки жазолаши мумкин эмас»?

14-БОБ. УЙ ХЎЖАЛИГИ ВА УНИНГ ХИЛЛАРИ

14.1. Уй хўжалиги ташкилот сифатида

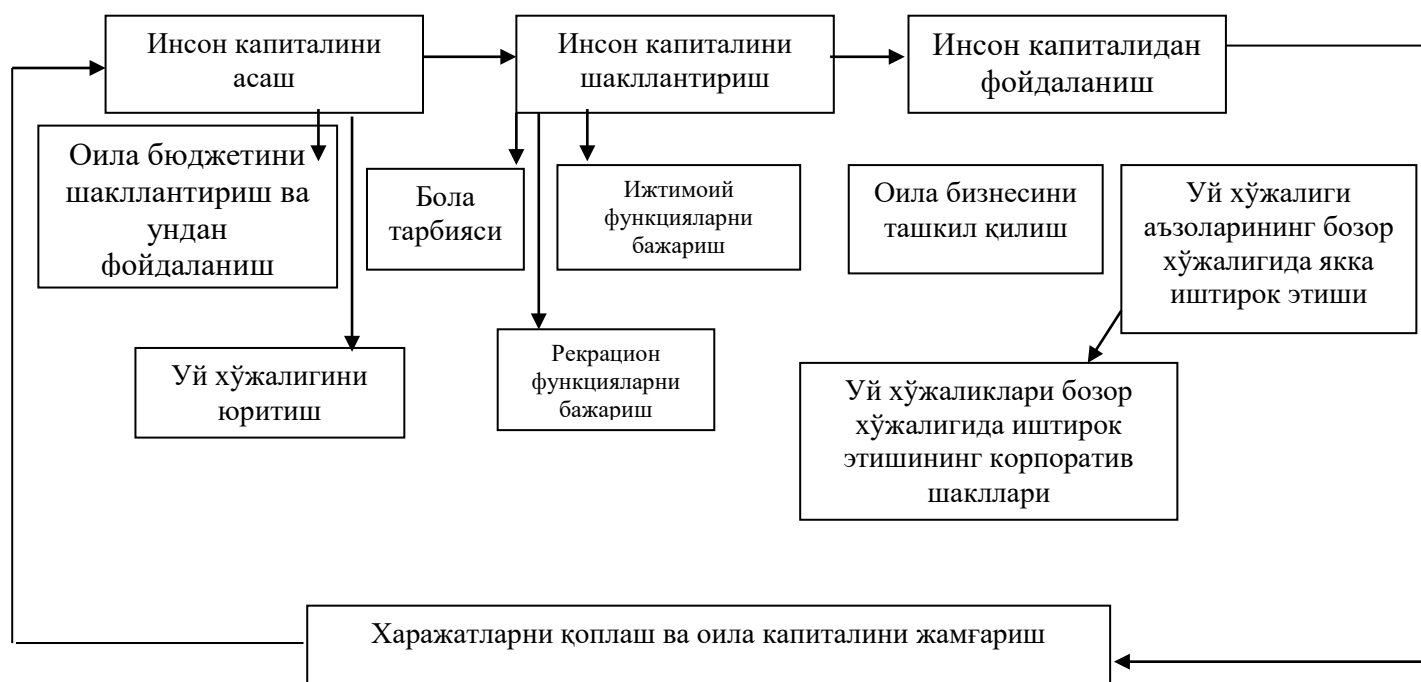
14.2. Уй хўжалиги фаолият кўрсатишида мутаассибликнинг роли

14.3. Уй хўжалигининг хиллари

14.1. Уй хўжалиги ташкилот сифатида

Уй хўжалиги тўғрисида сўз юритганда, икки тушунча-оила ва уй хўжалиги тушунчаларни чегаралаш лозим. Оила деганда, бир уйда яшаши оила-қариндошчилик алоқаларининг умумийлиги билан бирлашган гуруҳ тушунилади. Уй хўжалиги эса умумий вазифалар, яшаш жойи, бюджет ва одатда оила-қариндошчилик алоқалари билан бирлашган кишилар гуруҳини ўзида намоён қилади. Бошқача айтганда, оила фаолияти кўплаб ўлчамларни ўз ичига олади: биологик, демографик, рухий, ижтимоий ва б. Уй хўжалиги фаолияти эса оилани фаолият соҳасининг биргина-иктисодий турига йўналтиради. Уй хўжалигининг асосий функциясини *инсон капитални* шакллантириш, ундан фойдаланиш ва сақлаш деб белгилаш лозим. Бу ўз навбатида, инсоннинг билимлари, амалий кўникмалари ва меҳнатга тиришқоқлигининг йиғиндиси сифатида тушунилади. 14.1-расмда инсон капитални шакллантириш бўйича уй хўжалиги фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари изоҳланган. Уй хўжалигини юритиш унинг аъзоларининг оила бизнесида иштироки ҳамда оила капитални уни шакллантириш ва ривожлантиришга йўналтириш асосий масала ҳисобланади.

Р.Коузнинг “Фирманинг табиати” мақоласида фирма ташкилий тузилма сифатида “қора қути” деб изоҳланган. Бундай тавсиф аслида уй хўжалигига нисбатан кўпроқ мос келади.

Уй хўжалиги учун фақат “қора қутига” “кириш”даги (иш хақи, солиқлар чиқариб ташланган давлат томондан ижтимоий транспортлар) ва ундан

“чиқиш”даги (инсон капитали, меҳнат, жамғарма, истеъмол) омиллар маълум. Ж.Гэлбрейт таъкидлаганидек [36], уй хўжалиги одатда истеъмол қилувчи ва ишловчи шахс билан тенглаштирилади ҳамда ташкилотни тавсифловчи ҳокимият муносабатлари билан боғлиқ бўлмаган ҳолда кўриб чиқилади. Аксинча, институционал назария уй хўжалигини фирмадан ва давлатдан фарқ қилувчи ташкилотнинг алоҳида шакли сифатида таҳлил қилишга эътибор қаратади. Ҳокимият муносабатларининг уй хўжалиги доирасида юзага келадиган ўзига хослик шундан иборатки, улар *оддий* ва *шахслаштирилган* хусусиятга эга:

Ташкилот хиллари	Ҳокимият муносабатларининг мураккаблик даражаси	Ҳокимият муносабатларининг персонифирланиш даражаси
Фирма	Содда ёки мураккаб	Позицион
Давлат	Мураккаб	Позицион
Уй хўжалиги	Содда	Персонификацияланган

Уй хўжалигининг асосида ётувчи ҳокимият муносабатлари ҳақидаги тезис аниқликлар киритилишини талаб қилади. Бир томондан, уй хўжалигининг фаолият кўрсатиши қуйидагиларни назарда тутати:

- болалар ҳаракатларини назорат қилиш ҳуқуқининг ота-оналарга топширилиши, бунинг ўрнига бола учун у ҳақида қайғуриш ва уни манфаатларининг таъминланиши кафолатланда;

- оилавий бюджетнинг шаклланиши ва сарфланиши устидан назорат қилиш, ҳуқуқининг уй хўжалигининг одатда “оила бошлиғи” деб номланувчи бир аъзосига топширилиши, у барча оила аъзоларининг манфаатларини кўзлаб ҳаракат қилади ва уларга ўзлари алоҳида эриша олиши мумкин бўлгандан ортиқ даражадаги фаровонликни таъминлайди.

Умуман уй хўжалигининг мақсади – ўз аъзоларига кутилмаган ҳолатлар юзага келишидан қатъи назар кафолатланган фаровонлик даражасини таъминлашдан иборат. Уй хўжалигининг ҳимоя функцияси ўзаро ёрдам ва оила аъзоларини моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлашнинг расмий ва норасмий меъёрларига асосланади.

Иккинчи томондан, уй хўжалиги шундай тарзда ташкил этилиши мумкинки, яъни у ўз хусусиятига кўра аъзоларининг мулкӣ ва бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятлари аниқ белгиланган ёллаш тўғрисидаги шартномага яқин келади. Бундай ҳолда биргаликда хўжалик юритиш тўғрисида қарор қилиш фаровонликнинг маълум даражасига рози бўлишни эмас, балки уни кўпайтиришга интилишни акс эттиради. Унда умр йўлдошини танлаш ва болаларнинг туғилиши тўғрисида қарор қабул қилиш сотув ҳақида шартнома тузиш ёрдамида истеъмол танловининг алоҳида ҳолати бўлиб қолади. Лекин, сўнгги ҳолатда биз уй хўжалигидан йироқлашамиз, чунки биргаликда мулкка эгалик қилиш режимидан ва биргаликдаги бюджетни шакллантиришдан воз

кечиш эҳтимоли пайдо бўлиши мумкин. Шунинг учун бундан буён уй хўжалигини ҳокимият муносабатларининг, бинобарин, ташкилотнинг алоҳида варианты сифатида кўриб чиқамиз.

Уй хўжалиги – бу инсон капиталини ишлаб чиқаришнинг умумий вазифалари, яшаш, бюджет ва оила-қариндошчилик алоқалари билан бирлашган кишилар гуруҳидир. Уй хўжалигининг асосида ҳокимият муносабатлари ётади – биргаликдаги иқтисодий фаолият устидан назорат қилиш ҳуқуқи унинг бир аъзосига – “оила бошлиғи”га ўтади.

14.2. Уй хўжалиги фаолият кўрсатишида мутаассибликнинг роли

Фирманинг фаолият кўрсатишини кўриб чиқишда биз мутаассибликнинг ахборот харажатлари ва мониторинг ҳамда оппортунистикликдан огоҳлантириш харажатларини пасайтиришдаги ролини алоҳида кўрсатдик. Фирмадан фарқли равишда, уй хўжалигининг фаолияти кўпроқ мутаассиблик хусусиятига эга. Бунинг сабаби умуман трансакция харажатларини тежашда эмас, чунки уй хўжалиги доирасида барча ўзаро муносабатлар локаллашган бўлиб, назорат қилиш осондир ва ижтимоий чораларни қўллаш учун имкониятлар мавжуд. Мутаассибликлар ролини изоҳлаш йўллари бир нечта.

Биринчидан, ўз атрофида ўзига маъқул келадиган муҳитни яратишга бўлган эҳтиёж инсонга хос хусусиятдир. Бозорда ёки фуқаролик келишуви соҳасида ҳаракат қила туриб, инсон хоҳ у бозор конъюнктураси ёки сиёсий беқарорлик бўлсин, ўзгарувчан ҳолатлар билан боғлиқ асабларнинг таранглашувига доимий равишда дуч келиб туради. Оила ва уй хўжалигини ташкил этиш инсонга ўзини кундалик ҳаётининг бир қисмини мутаассиблик ёрдамида, яъни узлуксизлик ва олдиндан билиш тамойилларига мувофиқ равишда ташкил этиш имконини беради. Одатий кундалик ҳаёт монандлик, инсоннинг шахсий хусусиятларига мослашган ҳолда ҳаракатларнинг автономияси ва олдиндан айтиб берилишини таъминловчи мутаассибликлар доирасида кечади.

Айнан мутаассиблик билан ҳимояланган кенглик доирасида дастлаб ишонч меъёри пайдо бўлади. Энтони Гидденс болада атрофдаги одамларга бўлган ишончнинг пайдо бўлишини ота-оналарнинг ҳатти-ҳаракатлари билан боғлайди, чунки улар бола унда ўзини жуда қулай ҳис қиладиган ташқи муҳитдан ҳимояланган кенгликни ҳосил қилган ҳолда у ҳақида қайғуришади. Ушбу кенгликда бола ўз ҳатти-ҳаракатларини тўлиқ назорат қила олади, ҳаракатлари натижасига ташқи омиллар деярли таъсир қилмайди.

Иккинчидан, атрофдаги одамлар билан ўзаро ҳамкорликдаги кўплаб “ўйин қоидалари” (келишувлар: бозор, индустриал, фуқаролик ва б.) мавжуд шароитда инсонда у ўзи билан ўзи ёлғиз қолиши мумкин бўлган соҳани шакллантиришга эҳтиёж туғилади. Бошқача айтганда, инсонда “ўзи учун кундалик ҳаётнинг унинг бошқа кишилар ва табиат билан мулоқот алоқалари унинг шахсиятли ўхшашликка эришиши ва уни сақлашга кўмаклашувчи муҳитни яратиш эҳтиёжи мавжуд”. Ушбу талаб икки соҳани – шахсий ва ошқора ҳаётни чегаралаш орқали амалга оширилади. Шахсий ҳаёт соҳаси оила ва уй хўжалигини ҳам ўз ичига олиб, ошқора ҳаёт соҳасидан шахсий ҳаётга

аралашмасликнинг қонуний кафолатлари ва мутаассибликлар билан чегараланган. Айнан инсоннинг ўзи томонидан ва унинг эҳтиёжлари замирида барпо этилган мутаассибликлар у ўзи билан ўзи ёлғиз қоладиган кенгликни чегаралайди.

14.3. Уй хўжалигининг хиллари

Уй хўжалиги фаолият кўрсатишидаги мутаассибликлар ролини таҳлил қилиш уни таркибининг у ҳаракат қиладиган институционал муҳитнинг ўзига хос хусусиятлари билан шартланганлигини фараз қилишга ёрдам беради. Ҳақиқатдан ҳам, уй хўжалиги инсонни ташқи муҳитнинг ноаниқлигидан, унга юклатиладиган ўйин меъёрлари ва қоидаларидан, кундалик муаммоларга ортиқча эътибор қаратишдан сақлайди. Бинобарин, институционал муҳит хусусиятлари (ноаниқлик даражаси, расмий ва норасмий меъёрларнинг ўзаро нисбати, содир бўлаётган ўзгаришлар тезлиги) уй хўжалигининг таркибига таъсир кўрсатади. Бошқача айтганда, фирма ёки давлатнинг универсал модели бўлмагани каби, уй хўжалигининг ҳам универсал модели мавжуд эмас. Шу муносабат билан уй хўжалигининг учта идеал хилини ёритишга ҳаракат қиламиз: бозор институти ҳукмронлиги шароитида фаолият кўрсатувчи, буйруқбозлик иқтисодиёти институти ҳукмронлиги шароитида фаолият кўрсатувчи ва буйруқбозлик иқтисодиётидан бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида фаолият кўрсатувчи.

Буйруқбозлик иқтисодиётида уй хўжалиги. Буйруқбозлик иқтисодиётида инсон капиталини тиклаш бир қатор муаммоларга дуч келади. Ташқи муҳитнинг барқарор хусусиятга эгаллигига қарамадан, уй хўжалигининг кундалик ҳаёти истеъмол товарлари ва хизматларнинг танқислиги билан мураккаблашади. Бошқа ҳолатда маҳсулотлар ёки кийим-кечак харид қилишнинг мутаассиблик тадбири кўп вақт, куч ва руҳий хаяжонларни талаб қилувчи жараёнга айланади. Бундан ташқари, тоталитар давлат хусусий соҳани ҳимоя қилишнинг фақатгина кафолатларини ўзида намоён қиладди. Умуман буйруқбозлик иқтисодиёти доирасида давлат томонидан ҳимояланган шахсий ҳаёт соҳасининг мавжуд бўлиши ҳақида гапириб бўлмайди. Бу билан оила ва уй хўжалигини кучайтиришга бўлган талаб кучаяди: фақат ушбу ташкилотлар инсоннинг шахсий кенглигини ҳимоя қилишга қодир.

Уй хўжалигининг таркиби ва унинг хўжалик алоқалари кўп жиҳатдан айнан ўзаро хизматлар кўрсатиш (“сен-менга, мен-сенга”) тамойили бўйича фаолият кўрсатган “ғаразли алоқалар”ни барпо этиш жараёни билан шартланади. Тақчиллик иқтисодиётида уй хўжалиги энг ноёб ресурсларни бирлаштириш натижасида пайдо бўлди. Бундай ресурслар танқис товарлар ва хизматларнинг ўзлари эмас, балки уларга “рухсат бериш хизматлари” эди. Рухсат бериш хизмати учун ҳеч қанақа шахсий маблағлар керак эмас эди. “Шахсий чўнтақдан эмас, балки давлат ёки жамият чўнтагидан ёрдам, хизмат кўрсатиш соҳасига эса – “ўзга” мижозлар ҳисобидан кўрсатилди. Танқис товар ва ресурслардан фойдаланишда устунлик партия-давлат аппарати, савдо, транспорт ходимлари, тез-тез хорижга сафар уюштирувчиларга (артистлар,

спортчилар, дипломатлар), шунингдек, алоҳида минтақа ва шаҳарларнинг оддий фуқароларига (рўйхатга кўра) бериларди.

Тақчиллик иқтисодиётида уй хўжалигининг шаклланишини иқтисодий жиҳатдан асослаш унинг негизида танқис товар ва ресурслардан фойдаланишни кенгайтиришдан иборат бўлди. Партия-давлат иерархиясидаги ўрнига қараб ноёб ресурслардан фойдаланишнинг табақаланиши уй хўжалиги ва давлатнинг ўзаро муносабатларининг алоҳида хилини шартлаб берди. Уй хўжалиги бюджет чекловлари корхонанинг бюджет чекловларига қараганда анча қатъий бўлишига қарамасдан, уй хўжалиги томонидан давлатдан олинган пул (ижтимоий транспортлар) ва пул бўлмаган (нуфуз, тақчил товарлардан фойдаланишда устунлик) шаклдаги “рента даромадлари”ни ҳисобга олиш лозим. Уй хўжалиги давлатга қарамлигининг юқори даражаси буйруқбозлик иқтисодиётининг *этакратик* тизим сифатида тавсифлаш имконини беради: “У ёки бу ижтимоий гуруҳ давлат ҳокимияти бошқарувига ва давлат ресурсларини тақсимлаш тармоқларига қанчалик яқин бўлса, унинг иқтисодий ва ижтимоий мавқеи шунчалик юқори бўлади”. Шунинг учун уй хўжалигини биринчи галда давлат сиёсатининг унга партия-давлат иерархиясидаги мавқеи асосида рентани олиш имконини берувчи йўналишлари қизиқтиради, булар: пенсия, уй-жой коммунал сиёсати, ижтимоий таъминот сиёсати, таълим соҳасидаги сиёсат.

Бозор иқтисодиётида уй хўжалиги. Бозор институти уй хўжалигини камёб товарлар ва хизматларни қидириш ҳамда улар учун навбатда туриш билан боғлиқ вақтнинг йўқотилишидан халос этади – ҳасид қилиш жараёни мутаассибликка айланади. Масалан, Францияда жума кунни кечқурун ва шанба кунни эрталаб супермаркетларда харидорлар тўлиб-тошади, шу кунлари кишилар анъанавий тарзда дам олиш кунлари ва кейинги хафтага етадиган миқдорда харид қилишади. Хариднинг мутаассибликка айланиши натижасида бўшаб қоладиган когнитив имкониятлар нима учун сарфланади? Биринчидан, харид хатти-ҳаракатининг ўзини оптималлаштиришга. Агар буйруқбозилик иқтисодиётида нимани харид қилиш мумкин бўлса, ўша нарсани сотиб олиш муҳим ҳисобланса, бозор иқтисодиётида сифат ва нархнинг энг яхши ўзаро нисбати асосида истеъмол қилишда энг кўп фойдани таъминловчи нарсани харид қилиш муҳим саналади. Истеъмолни оптималлаштириш ишлаб чиқарувчиларнинг реклама ёрдамида талабни тартибга солишга интилиши билан мураккаблашади. Реклама харид жараёнини мутаассибликка бутунлай айланишига тўсқинлик қилган ҳолда, доимий равишда янги талабларни шакллантиради.

Иккинчидан, уй хўжалигининг у учун асосий даромад манбаи бўлган меҳнат бозорида иштирок этиши доимий назоратни талаб этади. Уй хўжалиги меҳнат бозоридаги бандликнинг муқобил варинатлари, уй хўжалигини юритиш ва бўш вақт ўртасида танлаган ҳолда, меҳнат бозорида ўз инсон капиталини энг фойдали тарзда сотишга интилади. Бир томондан, уй хўжалигининг аъзоси эгалик қиладиган инсон капиталининг ўзига хослик даражаси қанча юқори бўлса, уй хўжалигини юритиш билан эмас, балки ўз меҳнат ресурсларини бозорда сотиш билан шуғулланиш, шунчалик фойдали. Иккинчи томондан, инсон капиталининг ўзига хослик даражаси қанчалик паст бўлса, унинг эгаси учун уй

хўжалигини юритиш билан чегараланиш шунчалик асослидир. Ўз навбатида, бандликни оптималлаштириш ҳам уй хўжалиги доирасида амалга ошади.

Уй хўжалигининг асосий даромад манбаларини бозор билан белгиланадиган соҳага йўналтириш унинг давлатдан кам қарам бўлишини таъминлайди. Давлатнинг фаолияти уй хўжалигини фақатгина давлат меҳнат бозорида битимлар кафолати сифатида иштирок этиш даражасида ва у (солиқ кодекси орқали) уй хўжалиги даромадининг бир қисмига даъвогар бўлиши меъёрида қизиқтиради.

Ўтиш иқтисодиётида уй хўжалиги. Уй хўжалиги фаолият кўрсатадиган институционал муҳитнинг ноаниқлиги ва беқарорлиги мутаассибликларнинг мавжуд бўлишини шубҳа остига қўяди. Бундай шароитда мутаассибликлар доимий равишда қайта кўриб чиқилишини талаб қилади, яъни улар инсон онгининг онгсиз соҳасидан онгли ва доимий эътиборни талаб этувчи соҳасига ўтади. Ислохотлар қанчалик фаол амалга оширилса, уларнинг мутаассибликларга нисбатан емирувчи таъсири шунчалик кучли бўлади. Бундан ўтиш иқтисодиётида уй хўжалигининг мақсади келиб чиқади: уй хўжалигининг ҳимоя функциясини сақлаб қолишга интилиш борган сайин ортиб борувчи саъй-ҳаракатларни ва имкон қадар кўп эътиборни талаб этади.

Асосий фаолиятдан олинадиган даромадлар ва рента даромадлари (пенсиялар, ижтимоий тўловлар, ходимнинг обрўси) билан юзага келадиган ноаниқликлар уй хўжалигини ўз фаолиятини максимал тарзда диверсификация қилишга мажбур этади, ахир ҳар қандай даромад манбаи ҳам барқарор манба сифатида қаралиши мумкин эмас. Аъзоларининг инсон капиталини такрор ишлаб чиқаришга аниқ ихтисослашувига таянадиган бозор хилидаги уй хўжалигидан фарқли ўларок, ўтиш иқтисодиётидаги уй хўжалиги ишчи кучини меҳнат бозорида сотиш билан ҳам, ижтимоий транспортларни истеъмол қилиш билан ҳам, шунингдек, томорқа ери ёрдамида ўзини ўзи таъминлаш ва кўплаб бошқа фаолият турлари билан ҳам шуғулланади.

Хулоса

Уй хўжалиги ва уларнинг энг асосий шаклларининг ўзига хос тавсифлари қуйидаги жадвалда умумлаштирилган:

Такқослаш кўрсаткичлари	Бозор уй хўжалиги	Буйруқбозлик иқтисодиётида уй хўжалиги	Ўтиш иқтисодиётидаги уй хўжалиги
Мақсадли функция	Тўловга қодир талабнинг чегараланганлиги шароитида фойдалаликни кўпайтириш. Бюджет чекловлари ягона чегараловчи омил сифатида	Ресурслар танқислиги шароитида фойдалаликни кўпайтириш. Бюджет чекловларидан ташқари, вақт ва ижтимоий чекловлар ҳам муҳим	Яшовчанлик қобилиятини йўқотмаслик
Ресурслар	Асосий ишдаги маош	Асосий ишдаги маош + бўш	Расмий, норасмий ва криминал бандликдан ва рента

		вақтнинг мавжудлиги (асосий ишга боғлиқ) + алоқалар + трансфертлар	даромадлари сифатида олинадиган ресурслар “портфели”
Бюджет чекловларининг катъийлиги	Мутлақ қатъий: уй хўжалиги маошдан ташқари бошқа даромад манбаларига эга эмас	Давлат уй хўжаликлари трансфертлар шаклида даромадларнинг катта қисмини олиш имконини беради	Даромадлар турли манбалари ўртасидаги чегараларнинг эгилювчанлиги фаровонлик ва пул даромадлари миқдорлари ўртасидаги қатъий боғлиқлик олиб ташлашга имкон беради
Жамғармаларни нг муҳимлиги ва уларнинг миқдори	Жамғармалар миқдори жамғаришга бўлган мойиллик чегараси миқдори ва жамғарманинг мақсади билан изоҳланади	Жамғармалар ҳам мажбурий (танқислик ва барча даромадни сарфлаш имкониятининг йўқлиги туфайли), ҳам ихтиёрий хусусиятга эга, бунда мажбурий жамғармалар танқислик интенсивлигининг ўсишига қараб ўсади	Жамғармага нисбатан “суғурта” юкламаси максимал даражада, улар муҳим, лекин уларнинг миқдори икки тенденция-мумкин қадар кўпроқ жамғарманинг зарурийлиги ва жамғармариш учун жорий даромадларнинг етишмаслиги каби икки тенденциянинг қарама-қарши ҳаракати натижасида аниқланади
Иқтисодий ресурсларни бирлаштиришни нг мақсадга мувофиқлиги	Уй хўжалиги аъзоларининг ҳар бири ноёб ресурсларга эга, шунинг учун оила қуриш узок муддатли инвестициялаш тўғрисидаги қарор билан айнан бир хил	Оила асосида алоҳида турдаги ноёб ресурсларни бирлаштириш ётади-алоқаларга, маъмурий ҳуқуқларга (прописка, партияга аъзолик) эга бўлиш	Ҳар бир оила аъзосидан мустакил даромад манбаларининг мавжуд бўлиши хатарни камайтиришга имкон беради
Уй хўжалигининг оптимал ҳажми (шу жумладан, болалар тўғрисида қарор қабул қилиш)	Уй хўжалигининг ўсиши ноёб ресурслар ишлаб чиқариш имкониятининг пасайишига қараб тўхтатилади	Уй хўжалигининг ҳажми ўта ноёб ресурсларни олиш харажатлари билан чекланган- алоқалар, турар- жой ва ҳ.к.	Уй хўжалиги аъзоларининг ўхшаш турдаги бандлиги туфайли хатарлар диверсификациясининг чегараланганлиги билан белгиланади
Ички тузилма	Оддий пағонали, бунда “бошлиқ” мавқеини эгаллаган жинс аҳамиятга эга эмас	Оддий пағонали, партия-давлат тизимида энг юқори ўрнининг эгаллаган оила	Оддий пағонали, жинси ва оиладаги ўрндан қатъи назар энг барқарор даромадга эга бўлган уй хўжалиги аъзоси “бошлиқ” ҳисобланади

	(энг ноёб активга эга бўлган шахс бошлиқ ҳисобланади)	аъзоси “Оила бошлиғи” ҳисобланади, кўпроқ бу эркаклардир	
Давлатга нисбатан муносабат	Давлат бозор “хато”ларини тўғрилаш механизми сифатида кўриб чиқилади, ўз навбатида солиқларнинг тўланиши рационал тарзда амалга ошади	Давлат уй хўжалиги фаровонлигининг сўнгги босқичидаги кафолат сифатида қабул қилинади, ўз навбатида, солиқларни тўлаш бурч ҳисобланади	Уй хўжалиги давлат фаолиятида ўзининг яшовчанликни йўқотмаслик учун тўскинликни кўради (уй хўжалиги фаолияти секторлари ўртасидаги тўсиқлар манбаси, ўз навбатида солиқларни тўлаш ўлпон сифатида қабул қилинади)
Уй хўжалиги учун энг муҳим бўлган ижтимоий сиёсат соҳаси	Меҳнат муносабатлари соҳасидаги сиёсат, солиқ сиёсати, таълим соҳасидаги сиёсат уй хўжалиги учун устивор ҳисобланади. Барча ушбу йўналишлар уй хўжалигининг бозордаги даромадларига тааллуқли	Пенсия, уй-жой-коммунал сиёсати, ижтимоий таъминот сиёсати, таълим соҳасидаги сиёсат устивор соҳа ҳисобланади. Барча ушбу йўналишлар ўта ноёб ресурсларга эга бўлишга тааллуқли	Соғлиқни сақлаш соҳасидаги сиёсат, ижтимоий таъминот тизими ва пенсия тизими сиёсати устивор ҳисобланади. Тўғри маънода уй хўжалигининг яшовчанлиги ушбу соҳалардаги давлат сиёсатига боғлиқ.

Таянч сўзлар ва иборалар

Уй хўжалиги, оила, инсон капитали, ҳимоя функциялари, буйруқбозлик иқтисодиётида уй хўжалиги, бозор иқтисодиётида уй хўжалиги, ўтиш иқтисодиёти даврида уй хўжалиги.

Такрорлаш учун саволлар

1. Уй хўжалиги таърифини келтиринг ва унинг ташкилот сифатидаги ўзига хос хусусиятлари нималардан иборатлигини айтинг.
2. Оила билан уй хўжалиги ўртасидаги фарқ нимада?
3. Уй хўжалигини юритиш ва инсон капиталини шакллантиришда қандай вазифалар (функциялар) амалга оширилади?
4. Уй хўжалигининг қанақа шакллари мавжуд ва уларнинг бири-биридан фарқи нимада?

TAVSIYA ETILADIGAN ELEKTRON JURNALLAR VA INTERNET SAYTLAR

Elektron jurnallar

1. Ansoffmatrix. www.free-management-ebooks.com
2. Iqtisodiyot va innovasion texnologiyalar. Ilmiy-elektron jurnal. www.iqtisodiyot.uz
3. Ekonomicheskoye obozreniye. www.cer.uz
4. Distansionnoye vyssheye obrazovaniye v Yevrope: vuzы, senы, proses obucheniya. <http://studymooc.org/dh-education/open-university/distansionnoe-vysshee-obrazovanie-v-evrope/>
5. Infocom. uzelektron jurnali: www.infocom.uz
6. <http://www.bank.uz/uz/publisIVdoc/>

Internet saytlar

1. www.krotov.info
2. www.gumer.info
3. www.gumannaja-pedagogika.ru
4. www.koob.ru/pedagogics/
5. old.ziyonet.uz
6. pedagogika-rao.ru
7. pedagogy.ru
8. paidagogos.com
9. www.pedagogika-cultura.narod.ru